

**ƏZİZƏ
CƏFƏRZADƏ**

**FOLKLOR
ARAŞDIRMALARI**

Xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru,
professor Əzizə Cəfərzadə
(29.12.1921 - 4.09.2003)

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

**FOLKLOR
ARAŞDIRMALARI**

**"Elm və təhsil"
Bakı -2020**

Tərtib edən, on söz və izahların müəllifi:

Kəmalə İslamzadə
filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Redaktorları:

Kəmalə Cəfərzadə
əməkdar mədəniyyət işçisi

Afaq Ramazanova
filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Naşiri:

Turan İbrahimov

Əzizə Cəfərzadə. Folklor Araşdırmaları.
Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 296 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə Cəfərzadənin müxtəlif illərdə yazmış olduğu məqalələrinin, televiziya verilişlərindəki çıxışlarının, mətbuat orqanlarına verdiyi müsahibələrinin mətnləri toplanmışdır. Bütün bu yazıları birləşdirən cəhət onların folklor mövzusunda olmasıdır. Ə.Cəfərzadə uzun illər zəngin xalq yaradıcılığımızın yorulmaz toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Kitab qədim adət-ənənələrimizin, tükənməz söz sərvətimizin gənc nəsələ ötürülməsi baxımından əhəmiyyətlidir və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M 4602000000 Qrifli nəşr
N-98-2020

©Turan İbrahimov, 2020

FOLKLORUMUZUN VURĞUNU, DİLİMİZİN AŞIĞI

Xatirimdə məhz belə qaldı Əzizə Cəfərzadə. Xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə xanım XIX əsr ədəbiyyatı üzrə ixtisaslaşmasına baxmayaraq, xalq yataıcılığına son dərəcədə bağlı idi. Şifahi irsimizə məhəbbəti ona uşaqlıqdan nənəsi, anası, yaşayıb böyüdüyü mühit tələqin etmişdi. Koloritli tərəkəmə həyatının ən xırda detallarını, etnoqrafik lövhələri, xalqımızın tarixi minilliklərə dayanan zəngin mədəniyyətinin ayrı-ayrı təfərrüatlarını bir süngər misalı hafizəsinə hopdurmuşdu.

Oxucular onu tariximizin təəssübkeşi kimi tanıyırlar. Keçmişimizin müxtəlif dövrlərində baş vermiş şərəfli və ya faciəli hadisələri həqiqətə uyğun bir şəkildə əks etdirən tarixi romanların müəllifi idi. Lakin onun əsərlərini oxunaqlı və maraqlı edən səbəb yalnız bu deyildi. Burada yazıçının təkrarsız üslubunun payı böyük idi. Onu formalaşdıran isə beşikdə ikən qulağına oxunan laylalar, qış gecələrində dinlədiyi nağıllar, bayramlarda eşitdiyi bayatılar, toylarda diqqət kəsildiyi dastanlar və xalq mahnıları olmuşdu. Yeri gələndə məzəli, bəzən eyhamlı, sadə, aydın xalq dilinin gözəllikləri, dialekt və şivələrimizin incəlikləri doğururdu bu axıcılığı. Xalq məişətinin, elat gerçəkliyinin rəngarəng epizodları, müxtəlif təbəqələrə məxsus kişi və qadınların geyimləri, baş örtükləri, aksesuarları, zinət əşyaları, mətbəx mədəniyyəti, cürbəcür yeməklərin bişirilmə qaydası, onlara qatılan ərzaqlar, ədviyyatlar və s. bu mənzərəni tamamlayır, onun cəlbediciliyini artırır.

Lakin Əzizə xanım bütün bunları yalnız əsərlərində təsvir etməklə kifayətlənmirdi. Auditoriyası daha geniş olan televiziya və radio verilişlərindəki çıxışlarında, populyar qəzet və jurnallara verdiyi müsahibələrdə, eləcə də elmi məqalələrdə

qədim adət – ənənələrimizi, mərasimlərimizi, folklorumuzun müxtəlif janrlarını yorulmadan təbliğ edirdi. Məqsədi onları yeni nəsllə ötürmək, itib-batmasına yol verməmək idi.

Bu yaxınlarda yazıçının oğlu Turan İbrahimov anasının müxtəlif mətbuat orqanlarının, elmi jurnalların səhifələrinə səpələnmiş müsahibələrini, Azərbaycan televiziyasının fərqli kanallarının fondlarındakı lent yazılarında qorunan çıxışlarını bir yerə yığaraq kitab şəklində buraxmaq təklifi ilə mənə müraciət etdi. Əlbəttə ki, çox məmnun oldum. Əvvəla, bu işi üzərimdə böyük əməyi olan elmi rəhbərimin ruhu qarşısında mənəvi borcum hesab edirəm. İkincisi, övladının Əzizə xanımın irsinə belə diqqət və məhəbbətlə yanaşması mənə sevindirirdi. Çünki acınacaqlı həqiqətdir ki, məhz övladları valideyninin irsinə biganə münasibət bəslədiyindən bir çox görkəmli ziyalıların arxivi məhv olmuşdur. Turan İbrahimov isə riyaziyyatçı olmasına baxmayaraq, Əzizə xanımın vəfatından sonra arxivini sistemləşdirmiş, əsərlərini latın qrafikası ilə yenidən çap etdirmiş, bəzilərini xarici dillərə tərcümə etdirmiş, onların Azərbaycan və dünya kitabxanalarının kataloqlarına salınmasının qayğısına qalmışdır. Düşünürəm ki, elə bu da Əzizə xanımın xidmətidir, onun düzgün tərbiyəsinin nəticəsidir. Bu tərbiyənin özünün də əsasını xalq pedaqogikası təşkil edir, o isə öz növbəsində müdrik atalar sözlərinin, ibrətamiz rəvayətlərin, müəyyən əxlaqi nəticə ilə bitən lətifələrin, bir sözlə, milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən folklorumuzun üzərində qurulmuşdur.

Bir qədər də oxuculara təqdim olunan bu kitab haqqında danışmaq istəyirik. Əzizə xanım müxtəlif mövzularda yüzlərlə məqalə yazmış, müsahibələr vermişdir. Bu kitabda onlardan yalnız folklorla bağlı olanları yer almışdır. Qeyd edək ki, bu, heç də ayrı-ayrı məqalə və müsahibələrin xronoloji, yaxud başqa bir prinsiplə bir- birinin ardınca düzülməsindən ibarət

deyildir. Bizə təqdim olunan materiallar içərisində bir-birini təkrarlayanları var idi. Bu, müxtəlif illərdə jurnalistlərin eyni mövzu ilə bağlı yazıçıya müraciət etməsindən irəli gəlirdi. Belə yazılarda fikirlərin və folklor mətnlərinin təkrarlanması təbii olsa da, oxucunu yora bilərdi. Materialların sistemləşdirilməsini çətinləşdirən digər bir cəhət yazıçının öz manerasıdır. Belə ki, Əzizə Cəfərzadə bir mətləbin içərisində haşiyə çıxıb başqa mövzudan bəhs edərdi. Onun təbirincə desək, bu söz arası «miyani-kəlam» adlanırdı. Bunları nəzərə alaraq, təxminən təkrarlanan mətnlərdə ifadəsi baxımından daha dolğun olan cümlələri seçib bir bütöv material şəklində təqdim etmişik. Bundan başqa, janrların təhlilindəki pərakəndəliyi aradan qaldırmaq üçün onları sistemli şəkildə verməyi məqsəduyğun hesab etmişik. Həmin əməliyyatları aparan zaman yazıçının üslubuna, cümlə quruluşuna xələl gətirməməyə, fikirlərini olduğu kimi saxlamağa çalışmışıq. Əsaslandığımız məqalə və müsahibələrin çap edildiyi mənbələrin, həmçinin yazıçının şəxsi arxivindəki əlyazmalarının siyahısı kitabın sonunda təqdim olunmuşdur.

Kitabda yer almış folklor mətnləri ən müxtəlif janrlara aiddir və onların bir qismi yazıçının hafizəsində uşaqlıqdan həkk olunmuş nümunələrdir. Digər qismi isə alimin el-el, oba-oba gəzib söyləyicilərin dilindən topladığı örnəklərdir. Xüsusi vurğulamalıyıq ki, Ə.Cəfərzadə mətni informatordan yazıya alarkən folklor nümunələrinin qeyd olunması ilə bağlı klassik prinsiplərə riayət etmiş, dialekt xüsusiyyətlərini saxlamışdır.

Yuxarısında rəqəmlər qoyulmaqla əmək yazısında verilən şərhələr yazıçıya aiddir. Üzərində «*» (ulduz) işarəsi qoyularaq səhifənin aşağısında verilən izahlar isə bizimdir.

Kitabda Əzizə Cəfərzadənin bir çox mövzularla bağlı alim və vətəndaş mövqeyini görmək mümkündür. Bu, daha

çox onun polemikalarında özünü göstərir. Yazıçı opponentləri ilə mübahisə edərkən ciddi arqumentlər irəli sürdüyündən inandırıcı təsir bağışlayır.

Materialları araşdırılmış janrlara uyğun olaraq beş bölmədə verməyi lazım bildik. İnandırmaq ki, kitabı oxuduqca qarşınızda folklorumuzun vurğunu, dilimizin aşığı olan bir alimin obrazı canlanacaq. Onun dilimizə münasibətini aşağıdakı fikirləri bariz şəkildə nümayiş etdirir: «Mən «Hun dağı» povestini yazarkən mükəllimlərdə bir kəlmə də ərəb-fars sözü işlətmək istəməmişəm. Onda mənə «rüşvət» sözünün türkcəsi lazım idi. Qədim X-XII əsr abidələrinə, folklor materiallarına müraciət etdim; istəklili türkcəmizdə, zəngin, musiqar türkcəmizdə «rüşvət» sözünə uyğun kəlmə tapa bilmədim. Nə xoşbəxtmiş rüşvətsiz dövrlərimiz və başqa dillərdən ayrı dilimiz nə qədər gözəlmiş, zənginmiş, ilahi!»

Əzizə Cəfərzadə məqalə və kitablarında ara-sıra oxucusuna «Əziz oxucum», «hörmətli oxucum», «sevimli oxucum», deyərək müraciət edirdi. Bu kitab onun «sevimli oxucusuyla» daha bir görüşüdür. İndi isə Sizi yazıçı ilə baş-başa qoyaraq xoş müəliyələr arzulayıram.

Kəmalə İslamzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAYATI DÜŞÜNCƏLƏRİM

AŞIQ SƏNƏMLƏ GÖRÜŞ

Aşiq Sənəmlə görüşüm heç yadımdan çıxmaz. İlk dəfə onun şəklini görmüşdüm. Aşıqların I qurultayında iştirak edən yeganə aşiq qadın idi Sənəm. Sonralar Sənəmin izi itmişdi, sağdımı, hələ də yaradırmı – bilmirdik. «Qobustan» jurnalı 1974-cü ildə Sənəmin o vaxtkı şəklini çap etdi, soraqladı, cavabı isə mənə gəldi. Səbiq tələbələrimdən, Gülüzən kəndindəki 8 illik məktəbin direktoru Sənəmin dilincə mənə məktub yazmışdı, məktub məni qocaman aşığın bayatısı ilə Balakən rayonunun Gülüzən kəndinə çağırırdı.

Eləmi Gülüzənə,
Gün düşüb Gülüzənə,
Sənəmi görmək istəsən,
Gəlginən Gülüzənə.

Getdim, televiziyanın bir neçə əməkdaşı ilə birgə getdim. Həmin bu gördüyünüz şəkil o zaman, yəni 1975-ci ilin baharında çəkilib.

Kəndə gələn kimi bizi aşığın elliləri qarşıladı. Sanki kəndə hay düşdü, hayla səsləndi:

Hayla haylanın bəndi,
Hayla bürüdü kəndi,
Birin sən de, birin mən,
Görək kim kimi yendi.

Sənəm nənə biz görəndə beləcə, meşədən gətirdiyi odunlar kimi qocaman, ildirımsındırmaz kötüyə bənzəyirdi. Sualıma cavab olaraq dedi: «Biz Muğal tayfasındanıq, türkdilli xalqlara mənsubuq. Səhvən bizi gah monqollar, gah da Dağıstan tayfaları ilə qarışdırırlar. Bizdə bayatıya hayla deyilir, haylayıb səsləmişik dostu, yarı, sevdalını:

Hayla haylanın başı,
Hayla bilməz hər naşı,
Hayla bir elə şeydi,
Qərib yerin yoldaşı.

Hayla gecələri düzənlərdik qabaqlar, televiziya, radio, mədəniyyət evləri olmayan vaxtlarda. Kimin nə əyər-əskiyyəti oldu, haylaynan düzəldərdik. Elimizin həyatında baş verən hər bir yeniliyi də haylaynan əbədləşdirərdik. Hər hayla tariximizin bir sözü, bir misrasıdı, hayıf ki, muğalların haylalarını yaxşıca toplayan yoxdu. Bir vaxtlar aşuqlar qurultayına gəndə Salman Mümtaz bir qadınla gəldi, görüşdü mənən, xeyli hayla yazdı dilimdən.

Sənəm nənənin güclü hafizəsi var idi. Sənəm artıq həyatdan köçüb. Amma həmyerliləri onu indi də sağlığında olduğu kimi unutmur, xatırlayır, hörmətlə yada salırlar.

1986-cı ilin payızında Balakən rayonunun Gülüzən kəndi gül içində üzürdü, doğrudan. Buraya respublikanın tanınmış şairləri, alimləri, ziyalıları, pionerlər, fəhlə və qulluqçular gəlmişdilər. Gülüzənlilər öz sevimli aşuq nənələrinin xatirəsini əbədləşdirmək üçün kəndin girəcəyində onun adı ilə bağlı «Sənəm bulağı» tikib istifadəyə vermiş, böyük bağ salmışdılar. Elə qonaqları da buna görə dəvət etmişdilər. Burada Aşuq

Sənəmin adı ilə bağlı «Tənbur* çalan qızlar» ansamblı çalıb çağırır, öz böyük nənələrinin bayatı-haylalarını oxuyurdular. Sənəm nənənin məzarının da üstü götürülmüş, gül-çiçəyə qərq olmuşdu. Gülüzən kəndinin əməkçiləri həmyerlilərinin adını iftixar hissilə çəkir, gəncləri onun adına layiq vətəndaş olmağa ruhlandırırlar.

* Tənbur – Türk xalqlarının musiqisində istifadə olunan saz növü: qazaxlarda “dombra”, qırğızlarda “dombura”, özbəklərdə “dombraq”, türkmənlərdə “danbura”, osmanlı türklərində “tenbur” və ya “tambur” adları ilə məlumdur. Mizrabla deyil, baş və şəhadət barmaqları ilə çalınır (Tərtibçidən).

«FOLKLOR VƏ BİZ» QƏZETİNİN SUALLARINA CAVAB

Mənim üçün folklor keçmişimizin yazılmamış tarixini öyrənməkdən ötəri məktəbdir. Folklor, mənə həmişə elə gəlib ki, keçmişimizi əks etdirən hər hansı bir sənəddən daha əhəmiyyətli və həqiqətə sadıqdır.

Mən folklorumuzla ilk dəfə anamın laylaları vasitəsilə tanış olmuşam. İlk eşitdiyim laylalar indi də anamın həzin, sinədən gələn zərif səsilə qulaqlarımda cınlayı, ürəyimdə səslənir, ən doğma, ən əziz musiqi kimi.

Laylay deyərəm həmişə,
Karvan gedər yemişə.
Yastığında gül bitsin,
Döşəyində bənövşə.

Laylay deyərəm ucadan,
Səsim çıxmaz bacadan,
Allah səni saxlasın
Çiçəkdən, qızılıcadan.

Sonralar həmin laylalarımızı nəvələrimə özüm çalanda, elə bilmişəm ki, doğrudan da anamın diləkləri həmişə baş tutub: çünki mən nə çiçək çıxarmışam, nə qızılıcaya tutulmuşam. Anamın alqışıyla yatağım həmişə bahar ətirli yuxularla dolu olub.

Azacıq ağızım söz tutandan sonra mənzum və mənşur tapmacalar, düzgülər, yanıltmaclar öyrənmişəm, bunlar mənim düzgün tələffüzümə, zehni inkişafıma yardım edib. Axı analar bu kimi sənət nümunələrini məhz uşağın inkişafını düşünərək, onu əhatə edən mühiti düzgün dərk edib qavraması

üçün yaratmışlar. Mən bu tapmacalardan öyrənmişəm ki, üstü zəmi (yun), altı bulaq (süd) olan qoyun nə qədər xeyirli, gərəkli heyvandır. «Körpü altda dörd güyüm», yəni, inəyin qoyun kimi iki deyil, dörd məməsi olduğunu da onda öyrənmişəm. Bunlar o qədər çoxdur ki...

Daha sonra nağıllar, dastanlarla tanış olmuşam. «Molla Nəsrəddin lətifələri» mənə hazırcavablıq, yerində gülmək, həqiqətpərəstlik öyrədib. Anamın dizi dibində eşitdiyim nağılların bir qismi mənim «Anamın nağılları» adlı kitabımda dərc olunub. Onları Türkiyədə «Anamın masalları» adıyla çap ediblər. O kitabı yazanda həmişə mənə elə gəlib ki, anam çiy-nimin üstündə dayanıb nağılı mənə diktə eləyib. İndi də nəvələrim «nənə, nağıl, nənə, nağıl danış» deyəndə anamı xatırlayır, xalq ədəbiyyatımızın, zəngin şifahi, ağız ədəbiyyatımızın xəzinəsi olan anamın danışdığı nağıllardan birini danışırım.

Həmişə mənə elə gəlib ki, bütün dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatı zəngindir, həmin millətin həyatını, tarixini, adət və ənənələrini əks etdirir. Bizim şifahi ədəbiyyatımız, tanış olduğum başqa ədəbiyyatlara nisbətən mənə daha zəngin görünüb. Bu, təkcə ona görə belə deyil ki, mən Azərbaycanda doğulmuşam, vətənim Azərbaycan, millətim, dilim türkcədir. Həm də ona görə belədir ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında ruslardan, gürcülərdən, Ukraynalılardan, Qərbin tanınmış xalqlarının ədəbiyyatından fərqli olaraq, onlardakı dastan, nağıl, lətifə və s.-dən başqa, həm də bayatı janrı var.

BAYATI. Bu, bizim xalqın mənəviyyatını əks etdirən ən zəngin monumental dastandır. Elə bir **DASTAN** ki, onun müxtəlif qolları, növləri, şəkilləri, adları var. Elə bir **DASTAN** ki, bütün bir xalqın yaradıcı ana və atalarının ümumi məhsulu olan bütöv bir əsərdir. Bayatılarımızdan ayrıca danışmağa, həm də çox danışmağa dəyər. Bu əvəzsiz incilər haqqında mənim «Bayatı düşüncələrim» var. Mən həmin dü-

şüncələrimlə Türkiyədə «VI Ümumdünya türkoloqlar qurultayı»nda çıxış etmişəm. Həmin «düşüncələrim» Türkiyədə çıxan qəzetlərdə və «Azərbaycan» jurnalında latın əlifbası ilə (əlbəttə) çap olunub.

Hazırda mən Bakı Dövlət Universitetinin «Folklor kafedrası»nda çalışır, tez-tez adət və ənənələrimiz, etnoqrafiyamız, tariximizlə bağlı folklor materialları haqqında yazılar yazıram. Bədi, tarixi əsərlərimdə bayatı, əfsanə, rəvayət, lətifə, tapmaca, ağı, düzgü kimi zəngin folklor nümunələrimizdən istifadə edirəm.

BAYATILARLA TANIŞLIĞIM

Bayatılarla tanışlığım, bütün azərbaycanlılar kimi, anamın laylalarından başlayıb. Sonralar tarixi mövzularla uğraşdıqda hər biri xalqımızın inkişafı boyu onun tarixi mərhələlərinin kiçicik zərrəsini özündə əks etdirən bayatılara müraciət etmişəm. Bu zaman bir sıra mənbələrdə təsadüf olunmayan tarixi bayatılar əldə edə bilmişəm və dil tarixindən dərs deyən hörmətli alim dostlarımla təkidilə həmin tarixi bayatılar haqqında kiçik məqalə belə çap etdirmişəm. Elə bu balaca məqalə də həmin təşəbbüsün nəticəsində yazılmışdır.

Azərbaycan bayatıları çoxdandır ki, tədqiqatçı və nəşirlərin, eləcə də görkəmli şairlərin, nasirlərin nəzərini cəlb etmiş, bir çox bayatılarımız dönə-dönə toplanıb, nəşr edilmişdir. Bu iş indi də davam etdirilir, bayatılar haqqında dissertasiyalar, tədqiqat işləri və məqalələr yazılır. Bu sahədə hələ görməli çox işlər vardır, bir ümman qədər zəngin, tükənməz olan bayatılarımızın çoxu hələ sinə dəftərlərindədir.

Bayatılarda bir məsələ xüsusilə nəzərimə çarpmışdır ki, tədqiqatçıların diqqətini ona cəlb etmək istəyirəm.

Bayatılar müxtəlif Azərbaycan qəbilələri arasında indi də fərqli şəkildə adlandırılır. Layla, vəsfi-hal, ağı, mahnı və s. növləri məlum olduğu halda, bu məsələ tədqiqatçıların diqqət vermədiyi cəhətdir. Məsələn, hamıya məlumdur ki, bizdə bayatı adlanan bu inci xəzinəsi kərküklərdə xoryad (xoyrad) adlanır. Lakin elə bizim özümüzdə də başqa adlar və bu adlar altında bayatının müxtəlif «vəzifələri» mövcuddur.

Əvvələn, Ermənistanın Amasya tərəflərində yaşayan və özlərini «qarapapaqlar» adlandıran azərbaycanlılar bayatıya «nanay» deyirlər. Bu nanaylar xüsusilə nikbin ruhlu və məhəbbət aləmi ilə bağlı olur. Bu nanaylar toyla əlaqədardır. Qızın ilk «görüşündən» başlamış, nişan, toy məclislərinə kimi bir-birinin ardınca düzülə, həmin nanaylar toy mövzulu ssenari mətninə bənzəyər.

Həmin nanaylar çoxdur, elə bizə çatanların sayı yüzə qədərdir və çap edilmiş bayatı kitablarında çoxu ya heç yoxdur, ya da başqa variantları vardır. Mən həmin «qarapapaqlara» daxil olan Güllücə, Oxçuoğlu, Qızıldaş və başqa kəndləri gəzirkən kənd cavanları qonağı olduğum kəndlərdəki toy mərasimlərində nanayları oxuyaraq nümayiş etdirdilər. Çox canlı, geyim, etnoqrafiya cəhətindən də maraqlı toy səhnələri alınır. Nanayların musiqisi də maraqlı idi, bunları oğlan-qız qarşı-qarşıya duraraq icra edirdilər:

Çıxdım aya baxmağa,
Qapıya kilid taxmağa.
Oğlan xına göndərib
Qız əlinə yaxmağa.

Bunu xına gətirən yengə deyirdi.

Ağbaba¹ çiçəkləndi,
Gün düşdü göyçəkləndi.
Başlandı toy yuxası,
Ayrılıq gərçəkləndi.

Televiziyanın əlaqədar musiqi və ədəbi şöbələri Oxçu-oğluna və indi aşağıda haqqında danışacağım Gülüzən kəndinə gedib, bu qədim mərasim və oyun incilərini yazıya, lentə almalıdır, yoxsa zaman keçdikcə unudulur (Lənkəran zonasından halayı aldıkları və xalqa tanıdıb sevdirdikləri kimi).

Haqqında danışmaq istədiyim ikinci tayfa özünü muğal adlandıran Balakən rayonu azərbaycanlılarıdır. Burada bayatı – hayla adlandırılır. Bayatı bilməyən yoxdur. Məsələn, Gülüzən kəndində hətta təkcə bayatı qoşan Aşıq Sənəm kimi sənətkar yetişmişdir. Haylalar xüsusi tənbur adlanan musiqi alətinin müşayiəti ilə ifa olunur. Onun «çay daşı, çaylaq daşı» və başqa özünəməxsus havaları vardır. Müəyyən gecələr təşkil olunur, həmin «hayla gecələrində» tənburun təranələri altında elin həyatı, məişəti, müxtəlif gündəlik hadisələrlə əlaqəli haylalar oxunur. Tənbur haqqında bu yerlərdə çoxlu bayatı-hayla qoşulmuşdur; bunların bir çoxu qocaman Aşıq Sənəmə məxsusdur. Qalanlarının müəllifi məlum deyildir.

Tambur çalam siminə,
Düşmüşəm həvəsinə
Bir neçə hayla deyim
Yarımin həvəsinə.

Tamburun üzü taxta,
İkimiz bir otaxda.

¹ Ağbaba – dağ adı

Mən nə çara eləyim
Allah verməyən baxta?

Tamburun teli nazik,
Qol üstə cüt bilərzik.
Yara nişana verdim
Qırmızı qaşlı üzük.

Danış tamburum, danış,
Bir sən mənimlə barış.
Açıban qollarını
Gəlib boynuma sarış.

Göründüyü kimi, hayla və tambur bu bayatılarda əsas yer tutur. Mövzu da məhəbbət, ayrılıq, hicran, vəfa və vüsaldır. Deməli, bayatıdan başqa xoryad, nanay və hayla adları məlumdur. Hələlik meydana çıxan bunlardır. Hər halda, müşahidəmin nəticəsi olaraq bir şeyi yenə təkrar etmək istəyirəm ki, hayla da, nanay da, digər mərasim, adət və ənənələr, oyunlarla əlaqədar olan bayatılar da mütləq ifa forması ilə xalqın özündən lentə köçürülməlidir, həm də tezliklə. İtir, batır, sonra ehyə etmək çətin olur.

TARİXİ BAYATILAR

Tarixi mövzular üzərində işləyərkən mənə həmin dövrün dilini, adət və ənənələrini öyrənmək lazım olur. Bütün bunları məlum yazılı mənbələrdən almaq, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Axı vaxtilə bizim etnoqraflarımız, dilçilərimiz olmamışdır. Bu çətinliyi aradan qaldırmaqda mənə bir tərəfdən uzaq kəndlərimizdə, şəhərlərimizdə yaşayan, hələ də dilində

keçmişin və canlı xalq dilinin duzlu, gözəl ifadələri mühafizə olunan qocalar və xüsusilə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri kömək edir. Məsələn, eşitdiyim məsəllərdən biri belədir: «Bıy, qıza iş buyuranda, elə bil iti kiryə (kirşəyə) qoşursan». Axı Azərbaycan şəraitində it heç bir zaman qoşqu vasitəsi olmayıb. Onu nə kirşəyə qoşublar, nə də onunla kirə daşıyıblar. Demək, bu məsəl haradansa, çox uzaq keçmişdən qalıb. Yaxud «Gedən leylək, gələn leylək, bir qıçı üstündə duran leylək» tapmacasını mənə izah edən qoca dedi ki, bu, hələ qapılara cəftə vurulmayan dövrün yadigarıdır. O zamanlar qapının kandarında yerdə oyuq qazar, qapının ayağındakı çıxıntıni həmin oyuğa salar və deməli, qapı açılıb-örtüləndə bir qıçının üstündə gedib-gələrdi. Digər bir misal gətirməklə əsas mövzuma keçmək istəyirəm. Müşahidə etdiyim bir mənzərə. Şirvan kəndlərindən birində gecələmişdim. Qarı xəstə kişisinə bardaq qoyurdu. Bardağı xəstənin kürəyinə qoyanda belə bir «ovsun» oxudu: «Əmün, dəmün bu olsun, Axır qəmün bu olsun». Ardınca ev sahibinin çoban oğlu içəri girib salam-kələmdən sonra anasına dedi:

– Çərdəymiş qoçun quyruğunda islahat qoymeyib. Əmlədim.

Yenə bu «əm» sözünü eşidəndə mənasını soruşdum. Qarı dedi: «Yanı ki, qara nöyütnən dərmanlayıb dayan». Demək, haradasa, uzaq keçmişdə bizim öz dilimizdə dərman «əm» adlanırmış, dərmanlamaq – əmləmək imiş. Qarı da bayaq «əmün bu olsun» deyəndə «dərmanın bu bardaq olsun, sağalasan» deyirmiş.

Gördüyünüz kimi, müəyyən tarixi dövrlərin sözlərini seçəndə mən (yəqin ki, tarixi mövzularda yazan bütün başqa yazıçılar da) işlədiyim dövrün ifadələrini, terminlərini, silahlar, geyimlər, parçalar, ev əşyası və s. adlarını məhz bu kimi nümunələrdən, necə deyərlər, zərrəbinlə axtarıb, maqqaşla götürməli

oluram. Bunlardan elə birini xatırlayaq: Mənə «Vətənə qayıt» romanını işlərkən «sadaq» sözü lazım oldu, onun ox qabı olduğunu eşitmişdim. Bəzi mənbələrdə buna başqa məna da verilir. Şübhələr yoxlanmalı idi. Qarşıma çıxan bir neçə bayatı fikrimi təsdiq elədi. Onlardan biri:

Sadağı tər, oxu tər,
Sadağ saxlar oxu tər.
Kirpiklərin tərətmə,
Qəm tünlүkdü, ox itər.

İkinci misradan aydındır ki, sadaq ox qabıdır; o, oxu təzə-tər saxlayır. Bütün bu proseslər, axtarışlar zamanı əlimə özündə tarixin izlərini saxlayan bir sıra bayatılar keçmişdir. Bu bayatılar olduqca qədim dövrlərin yadigarıdır. Əlbəttə, indi heç kim iddia eləməz ki:

Vermə Xəzara məni,
Çəkər bazara məni.
Yada kəniz verincən,
Salla məzara məni –

bayatısı xəzərlər dövründən yarandığı şəkildə qalıb. Əlbəttə, yox. Bayatı dəfələrlə dəyişikliklərə uğrayıb. Dönəm-dönəm işlənib, ağızdan-ağıza keçib, indiki ahəngdar axıcı şəklinə gəlincə yüzlərlə «müəllif» ağızından keçib. Amma hər halda buradakı «Xəzara» sözü düşündürməyə bilmir. Ərəb istilasını dövrünü əks etdirən

Ərəb nədi,
Corab nədi?!
Yaxud:

Ərəbin üzü,
Dəvənin dizi –

kimi atalar sözü və məsəllər mövcuddur. Ərəb zorakılığına münasibətin bu növ təzahürü bayatılarımızda da ifadəsini tapmışdır:

Ərəb gəldi, hay verün,
Nə istəsə, pay verün.
Aza duran döyüllər,
Gətirün, tay-tay verün.

Elə bil ki, qapı-qapı gəzən vergi yığanı gözünlə görmüş olursan.

Apardı Batı məni,
Qul elər, satı məni,
Yollar uzun, mən yorğun,
Doğrayır çatı məni –

bayatısında XIII əsrdə Çingiz xan nəslinin hücumları və qara fəaliyyəti əks olunmuşsa:

Apardı tatar məni,
Qul elər, satar məni.
Vəfalı dostum olsa,
Axtarar, tapar məni –

bayatı-variantında tatar işğalı, məncə, XVI əsrdə Krım tatarlarının Şirvan ərazisinə basqınları təsvir olunmuşdur.

Başqa bir bayatıya diqqət etdikdə onun mütləq XIX əsrin I yarısında yarandığına əmin olursan. Çünki burada tarixi şəxsiyyət və çarpışmanın izləri açıq qalır:

Şamıla qoşun getdi,
Bilmirəm nöşün getdi.
Hər öydən bircə-bircə,
Bizdən bir qoşun getdi.

Yaxud:

Aşiq Qarabağlıdır,
Sinəm çarpaz dağlıdır.
Nə gələn var, nə gedən,
Məgər yollar bağılıdır?

İstəkanın ağ olsun,
İç, damağın çağ olsun.
Türklər gedir vətənə,
Azərbaycan sağ olsun!

Son bayatıda həm o zamankı türk qoşunlarına məhəbbət, təşəkkür hissi, həm də Azərbaycanın öz varlığını qoruya bilməsi, yaşaması üçün bir inam, bir iftixar hissi vardır.

Təkrar edirəm ki, irəlidən bəri misal gətirdiyim bayatı, məsəl və tapmacaların heç biri yarandığı dövrdəki şəkildə bizə gəlib çatmamışdır. Lakin onlarda həmin dövrün bu və ya başqa şəxsiyyətinin adı, tarixi hadisələrin izi qalmışdır. Elə bu baxımdan da həmin bədii parçalar sənəd kimi həm tarixçi, həm tarixdən yazan yazıçı, həm də dilçi üçün əhəmiyyətlidir. Onları axtarıb tapmaq lazımdır. Yoxsa unudular.

Tarixi hadisələrlə əlaqədar olan bayatılara aid nümunələrə baxaq:

(Şamaxı rayonunun Udulu sovetliyindəki kəndlərdən toplanmışdır.)

Vermə Xəzara məni,
Çəkər bazara məni,
Yada kəiniz verincə,
Salla məzara məni.

(dəftər № 24 – Züleyxa, № 48 – Fərrux, Tava kəndi).

Apardı tatar məni,
Qul edib satar məni.
Vəfalı yarım olsa,
Axtarar, tapar məni.

(dəftər № 23 – Züleyxa, № 48 – Fərrux, Tava kəndi).

Tatara bax, tatara,
Düzdü bizi qatara.
Xudam, bir igid yetir,
Gəlib eli qutara.

(dəftər № 25 – Xanım, Tava kəndi).

Apardı Batı məni,
Kəinizə qatı məni.
Mənzil uzaq, mən yorğun,
Doğrayır çatı məni.

(dəftər № 45 – Şərəbanı, Çəngən kəndi, № 18 – Gülara,
Tava kəndi).

Araba bax, araba.
Məhəl qoymaz coraba.
Arabı zəlil olsun,
Qoydu eli xaraba.

(dəftər № 22 – Xeyrənsə, № 52 – Gülnobat, Tava
kəndi).

Arabın üzü yansın,
Od tutsun, üzü yansın.
Bizi saldıği odda
Alışsın, özü yansın.
(dəftər № 47 – Zəriş, Tava kəndi).

Arab gəldi, hay verün,
Nə istəsə, pay verün.
Aza duran döğüllər,
Gətirün, tay-tay verün.
(dəftər № 43 – Cənnət, Tava kəndi, № 47 – Ağabanı-
Çəngən kəndi).

Şamıla qoşun getdi,
Bilmədim nöşün getdi.
Hər öydən bircə-bircə,
Bizdən bir qoşun getdi.
(dəftər № 24 – Züleyxa, № 52 – Gülnobat, № 48–
Fərrux, Tava kəndi, № 47 – Ağabanı, Çəngən kəndi).

Şamil cahad eleyir,
Eli şahad eleyir.
Urusdan bir ziyan yox,
Nöş inahat* eleyir?
(dəftər № 47 – Zəriş, Tava kəndi).

Mən aşığam xan eylər,
Xan divanın xan eylər.
Bu zülmi ki, sən etdün
(Sənin etdigün zülmi),
Ərdəbildə xan eylər.

* İnahat – İnadət (ərəbcə) - tərslik (Tərtibçidən)

(dəftər № 5 – Ağaxanım, Tağılı kəndi, № 42 – Sabah,
Şorbaçı kəndi).

Şirvana paşa gəldi,
Gör nə tamaşa gəldi.
Çoxlu zülüm çəkməkdən,
Ömürüm başa gəldi.

(dəftər № 55 – Salatın, Tava kəndi).

Eləmi al çax, yağı,
Silahın al, çax, yağı.
Namərdə meydan verdin,
Namərddən alçax yağı.

Sənəm, səsəmi gəldin?
Dabanbasamı gəldin?
Çarpışanda yox idin,
Öldü, yasamı gəldin?

Araz üstü çəm olmaz,
Burdan duman kəm olmaz.
Oğul-qız güllələndi,
Bundan betər qəm olmaz.

Ay qardaş, gözüm qardaş,
Ağzımda sözüm qardaş,
Sən düşdüyün torpağa
Qurbanam özüm, qardaş!

Sən mənim ayım, bacı!
Baharım, yayım, bacı.

Vətən üçün can verdim,
Eləyin vayım, bacı!

Əlimdə kaman ağlar,
Eləyər fəğan, ağlar.
Ölmə, gözüm giləsi,
Dalınca anan ağlar.

Bu dağdan köçüm allam,
Elimdən gücüm allam,
Yüz yerdən yaralansam,
Yağıdan öcüm allam.

Kədərım coşdu yenə,
Qəm həddən aşdı yenə,
Eşitdi balam ölüb,
Ellər baş açdı yenə.

Yad tufan saldı, oğul!
Ağlımı aldı, oğul.
Ürəyimin telində
Qəm sazın çaldı, oğul!

Bu dərdi çəkən ağlar,
Qanlı yaş tökən ağlar,
El uğrunda öləni
Kəfənə bükən ağlar.

Eləmi yandı canım,
Qəmə boyandı canım.
Yağının gülləsinə
Necə dayandı canım?

Fərim gəl, fərmanım gəl!
Həkimim, loğmanım, gəl!
Yurdumçun can verirəm,
Tapılmaz dərmanım gəl.

Eləmi bu dağ məndən,
Gül səndən, budağ məndən.
Köçüb qəbrə gedərəm,
Heç getməz bu dağ məndən.

Muğan düzümdü mənim,
Şirvan gözümdü mənim,
Al qanına bulaşan
Bədbaxt qızımdı mənim.

Yaylığın ağı məndən,
Əl çəkməz yağı məndən,
İlahi, sən rəhm elə,
Götür bu dağı məndən.

Xan Arazın qacıyam¹,
Ocaqların sacıyam.
Yol verin xonçalara,
Gözü yaşlı bacıyam.

Eləmi canım gedər,
Dərd gələr, canım gedər,
Ürəkdən yaralandım,
Gözümdən qanımda gedər.

¹ qacıyam – düşməniyəm

Güllə havaynan gedər,
Dəyər, havaynan gedər.
Oğlu ölən ananın
Günü ah-vaynan gedər.

Zəngindən də zəngin ağız ədəbiyyatı – folklorla baş vurduqca bu okeanlardan da dərin söz xəzinəsi içində itibatıram və hərdən əlimə elə incilər keçir ki, bircəciyi haqqında bir aləm söz demək olar. Bir tarix səhifəsini çevirmək olar. Qarşıma bir ağırlı-acılı tarixi bayatı çıxdı.

Apar Garısa¹ məni,
Elə, varısa² məni.
Dığa³ yesir apardı
Kafir urusa məni.

Beləydi o bayatı. Məlumdur ki, döyüş vaxtı, müharibədə ələ keçənlərə «əsir», dinc əhalidən, kənd-kəsəkdən yığılan ziyəsiz arvad-uşağa, qarı-qocaya «yesir» deyərlər.

Görünür ki, haradasa Şirvan zonasında (Ağsu rayonunda Garıs kəndləri var) və ya yenə əvvəlki ərazilərdəki Qoris-Karıs bölgələrilə əlaqədardı. Hansı olursa-olsun, bu yerlərdə də soydaşlarımız soyqırırma düşər olmuşdular. Məncə, 1805-ci ildə hələ «Gülüstan» və «Türkmənçay» bağlaşmalarından əvvəl general Sisianov Gəncəni qana çalxaladıqdan sonra Qarabağdan İbrahimxəlil xan Cavanşiri, Şəkiddən Səlim xanı, Şirvandan Mustafa xanı Gəncə yaxınlığındakı hərbi qərargaha çağırtdırılmış, onlardan Cavad xan və Gəncə faciələrindən göz dağı dərsi alıb «kөнüllü surətdə» Rusiyanın tərkibinə daxil ol-

¹ Ağsu bölgəsində kənd. General Tərhan bəy Əlyarbəyovun vətəni.

² Varıs

³ Erməni oğlan

mağı tələb etmişdi. Qarabağdan on min qızıl çervon (əvəzində xana və oğluna generallıq rütbəsi), Şəki xanlığından 7 min çervon (əvəzində xana generallıq) kontribusiyası¹ verilməsini xanlara qəbul etdirmişdi. Təkcə Mustafa xan bu təklifi qəbul etməmiş, düşünməkcün möhlət götürmüşdü (sonra tabe olmandan İrənin Rusiyada çarpışan qoşunlarının ən ön cərgəsində bir igid kimi iştirak etmiş, Rusiyanın elə nifrətini qazanmışdı ki, sonralar «Türkmənçay bağlaşması»ndan sonra belə ona Şirvana gəlməyə icazə verilməmiş, öləndə cənazəsinin baba yurdunda «7 gümbəz» qəbristanında əqrabası yanında dəfn olunmasına varisləri böyük çətinliklə icazə ala bilmişdilər. Bax belə, Mustafa xana qarşı Şirvan-Şamaxı çarpışmalarında rus qoşunlarına erməni Valeriyən Madatov başçılıq edirdi. Ərazini yaxşı tanıyan ermənilər rus qoşununun bələdçiləri idilər. Bu «bələdçi» ermənilər və soldatlar Şirvan zonası kəndlərini xarabazara çevirmiş, yerli əhaliyə divan tutmuş, kişilər çarpışmadaykən boş kəndlərdən arvad-uşağı yesir götürmüşdülər.

Azərbaycanın başqa bir zonasında deyilmiş eləcə yaralı bir bayatıya rast gəldim:

Arpa çayından keşdim,
Əyildim sudan işdim.
Gedin, deyin anama:
Urusa yesir düşdüm.

Mənə elə gəldi ki, bu bayatı Azərbaycanın qərb zonasında, «Marat davası» olan illərdə, aylarda, selləri Saray gəlini aparan Arpa çayı həndəvərində olmuş faciələrdən xəbər verir. Sorağı o illərdə Şərqi Türkiyədə törədilən erməni cinayətlə-

¹ Kontribusiyası – qalib dövlətin məğlub tərəfdən aldığı vergi

rindən gəlir. Şərqi Anadoluda II dünya müharibəsi dövründə türk etnosunu məhv etmək qəsdilə erməni və rus qoşunları tərəfindən qanı axıdılan, başı olmazın bəlalar çəkən soydaşlarımızın dilindən qopub. Diri üçün ağıdır.

Hafizələrdən silinməkdə olan, yaxud bizi tərk edib, dünyasını dəyişənlərlə itirdiyimiz folklor materialları içərisində, şübhəsiz ki, belə bizə keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də lazım olanlar vardır.

Folklorda heç bir möhürə, sənədə, şahidə, təsdiqə ehtiyacı olmayan, hərəsi tariximizin bir səhifəsini təşkil edən bayatılarımız kimi. Laqeyd olmuşuq, oyun kimi baxmışıq, gecikmişik, çox gecikmişik... nə isə.

QARDAŞ BAYATILARI

Adına baxıb elə güman etmə ki, onları qardaşlar yaradıb. Yoox, hardaydı elə xeyir iş? Qardaşlarçın bayatıları bacılar yaradıb. Həm də bu növ qardaş məhəbbətilə yoğrulmuş bayatılardan danışmağımın ayrıca səbəbi var. Hətta belə bayatılardan elə o vaxt xırdaca bir bildirişlə «Ekran-Efir»də yazım da gedib. Hansı vaxt? Elə məsələ də bundadır ki, o zaman mənə verilən bir sualı cavablandırmalıydım. Vaxtilə bayatılar üzərində işləyəndə professor T.Hacıyevin təkidilə «tarixi bayatılar» haqqında yazmışdım. Sonradan «Bayatı düşüncələrim» tədqiqatını Türkiyə Ümumdünya türkoloqları qarşısında geniş məruzə edəndə həmin mətn bütünlükdə Türkiyədə nəşr olunan «Azərbaycan» jurnalında çap edilmişdi (çıxışımı kasetə alıblarmış). Orada tarixi bayatılardan danışsam da, folklorda ana yaradıcılığı, bacı yaradıcılığı, bacı bayatıları və s. kimi mövzulardan ayrılıqda bəhs etməmişdim. Sonralar yenə «folklorda qadın – Ana yaradıcılığı» mövzusunı işlərkən ye-

nə də bu mövzuya ayrıca yer verməmişdim. Görünür, hardasa lazım imiş: bir gün Bakıdakı 16 sayılı məktəbin ədəbiyyat müəllimi Sona xanım öz şagirdi Rüfətlə birlikdə yanıma gəlmişdi. Müxtəlif suallarla. Verdikləri suallardan biri beləydi: «Neyçün bacı qardaşı bu qədər çox istəyir?» düşündüm bir qədər. Yadıma qardaşlarımı saldım, axı mən onların nələr edərdim və canımı da əsirgəməzdim. Fədakaram, fədakar olmuşam həyatım boyu. Bəlkə bu mənim təbiətimdən gəlir? Amma yox, belə deyil. Tanıdığım bacılar var ki, qardaş yolunda, qardaş xatiri üçün nə desən edərlər. Ondan sonra mövzu məni tutdu. Xalq şairi Nəbi Xəzri nakam vəfat etmiş bacısı Şirinbacı haqqında «Bacı» adlı poema yazmışdır. Həmin poemada əsl ana kimi qardaşı sevən, toy gecəsi ərini Dünya müharibəsinə yola salıb, bir üzü qız, bir üzü gəlin, ömrünün sonunacan yollar gözləyən bacısı haqqında – əsl Azərbaycan bacı-ana-qadın haqqında yazdığı poemayla bacılara heykəl ucaltmışdır. Firdovsinin poemasından M.Müşfiqin tərcüməsində oxuduğum bir parça bu yerdə yadıma düşdü:

Möhtəşəm binalar xarab olacaq,
Küləkdən, yağışdan həpsi solacaq,
Mən yaptım şeirdən uca bir bina,
Küləklər, yağışlar toxunmaz ona.

Nəbi Xəzrinin «Bacı» poeması da bacılara əbədi heykəldir və heç bir afət ona toxuna bilməz. Məzar daşının üstünə yazıb: «Adın şirin oldu, taleyin acı». Laqeyd qardaşlar var, amma bacı qədri bilən belə qardaşlar da var. Mənim də qardaşlarım belədi.

Bütün varlığıyla xalq yaradıcılığına bağlı, sevdiyim şairim Məmməd Aslanla söhbətdə bundan da söz açdım. «Yaz, sualı necə cavablandırmısan, bir neçə nümunəsiylə yaz ver,

çap edək» dedi. Xırdaca bir məqalə yazdım. «Ekran-Efir»də çap olundu. Amma yenə də rahat deyildim. Bacı dilindən nə qopmuşdusa, başqa mövzu üzərində işləyərkən belə qulaqlarımda səslənirdi. Odur ki, «qardaş bayatıları»nı sizə təqdim etməyi lazım bildim. Bu, ANA məhəbbətindən sonra, ən böyük, lazım gəldikdə qardaş üçün ananı əvəz edən BACI məhəbbətinin tərənnümüdür. Yazımı oxuyacaq olsan, səni yorsam, məni bağışla, Anam-bacım! Bu məhəbbəti sən təlqin etmişən mənə.

Bacının dilində qardaş həmişə «xan», «xan qardaş» olub, əzizlənib. Onu dinindən, imanından üstün tutub. Qardaş onunçun xandır, dindir, imandır; hər zaman qardaş yolunda qurban getməyə hazırdır.

Ay qardaş, xanım qardaş,
Dinim, imanım qardaş,
Gündə min kəz qurbandı
Sənə bu canım, qardaş!

Gözləri qardaş üçün qız axtarıb:

Ay da ulduzun pəri,
Xiyar qarpızın təri.
Gəl alım xan qardaşa,
Olum baldızın, Pəri – deyib.

Qardaş yolunu gözləyən bacı heç vaxt naümid olmayıb, dua-sənayla gözləyib:

Gəlin gedək xanlara,
Yalvaraq imamlara,
Su səpək, çadır quraq
Qardaş gələn yollara.

Bacı həmişə qardaşın havasına uçub; mahnılarda, düzgülərdə belə qardaş toyunda oynaya bilmək həvəsində olub; Bülbülümüz necə şövqlə oxuyurdu:

O gülün birin üzeydim,
Tellərinə düzeydim.
Qardaşımın toyunda
Sındıra-sındıra süzeydim.

Nazəndə bacı rəqsinin, coşğun bacı məhəbbətinin ritmi var hər bir misrasında. Bacı həmişə düşünüb ki: «Üzük qaşıyla tanınar». Bacı qardaş adıyla: filan pəhlivanın, qəhrəmanın, sadəcə yaxşı insanın bacısı adını daşımaqla fərəh duyub. Özü bir igidlik, yaxşı əməl sahibi olubsa, bunu qardaşın adıyla bağlayıb. Dastan və nağıllarımızda qədim Türk-Azərbaycan qızı belə olub. Belə bir nağıl-rəvayət var. Bir qadının əri, qardaşı və oğlu həbs olunub. Üçü də dara çəkiləcəkmış. Dar ağacı qurulubmuş, meydan süpürülüb-sulanıbmiş. Taxt-rəvan hazırlanıbmış. Şah gəlib əyləşən kimi, bir qadın başından kəlağayısını açıb şahın ayaqları altına atır. Şah deyir:

– Qadın, sən ismət pərdəsini üzündən götürüb «aman» diləyirsən. Bilirəm ki, bu üç nəfər sənin ən yaxın adamlarındı. Cürətinə, böyük məhəbbətinə görə onlardan birini sənə bağışlayıram. Seç, de, kimi?

Qadın düşünmədən deyir:

– Qardaşımı.

Padşah, vəzir-vəkil, meydanı əhatə edən yetkililər heyrət içində donub qalırlar. Şah özünü ələ alıb soruşur:

– Neyçün qardaşını? Məgər ərin, oğlun əziz deyil sənə?

Arvad cürətlə cavab verir:

– Əzizdilər, qibleyi-aləm. 25 ilin baş yoldaşı ismətimdir. 20 yaşlı oğlumu boya-başa çatdıranacan kirpiyimlə od götürmüşəm. Amma...

Şah qəzəblənir:

– Bəs nə amma?

– Məni bağışla, qibleyi-aləm. Amması budu ki, ər eldəndi – ərə gedə bilərəm. Oğul bətnimdəndi – doğa bilərəm. Atam-anam vəfat edib – qardaş tapa bilmərəm.

Qardaşım birdi mənim,
Gözümə nurdu mənim,
Yada qardaş demərəm,
Taleyim kürdü mənim.

Şahın xoşu gəlir qadının izahından. Deyir:

– Ana-bacılarımızın ən müdriki, get, apar əzizlərini. Üçünü də sənə bağışlayıram.

Dar ağacı baltalanır, meydanı şən gülüş, afərin, mərhəba, şaha da təhsin səsləri bürüyür. O gün bir bacı şərəfinə deyilən alqış-mərhəba səsləri, şairlər demişkən, asimana bülənd olur.

Bayatılarımızdan xeyli danışmış, bir neçə irili-xırdalı məqalə də yazmışam. Türk dünyasında çox yaygın olan bayatı kərküklərdə xoryad, Türkiyə türklərində mani, muğallarda hayla, bizdə bayatı, qaqauzlarda, türkmən, özbək, qazax və başqa soylarımızda müxtəlif cür adlansa da, məzmun, forma bir olub. Amma bizdə bayatı yayğındır, onun öz müəllifləri (Zakir, Mücrim Kərim, Məlikbalan Qurban, Pərnaz, Gülgəz, Natəvan, Püstə Şikar qızı, Gülümsoltan), növləri (layla, vəsfihal, ağı, ana-bacı məhəbbəti, qürbət) mövcuddur. Bu gün də qoşulur bayatı, xüsusilə onun layla, ağı növləri (Həqiqət, Gülnigar, Həlimə və b.).

Bizdə bayatı heç vaxt tükənməyəcək nəşr olunmaqla. Nə qədər dərd var, həsrət, qüribət var... nə qədər ana var, bacı var... həyatın bütün acılı-şirinli, bütün əlvan çalarlıqları var... o qədər də bayatı var, hayla var, ağrı var. Hər bir Azərbaycan türkünü doğulduğu gündən layla, böyüdükcə oxşama, öləndə ağrı müşayiət edib, edir və edəcək. Bizim Azərbaycan türkcəsi elə bil ki, bu bayatılardan yaranıb. Onun hər sətiri, hər misrası bitmiş bir fikri ifadə edən mübtədali-xəbərli sadə cümlədir. Yoox... Əksinə, bu dildə hər bir cümlə bir bayatı misrasıdır. Şirin, musiqili dilimiz bayatıya əbədiyyət, möhtəşəm bir epopeya, bir dastan vüsəti verib. Bütöv bir xalqın, bir yaralı, ağrılı-acılı millətin yaratdığı bir epopeya, dastan. Elə bir dastan ki, burada bir millətin tarixi adət və ənənəli mənəviyyəti, fəlsəfi düşüncələri, bütün «yeddi rəng çalarları», «nənənin uzatdığı örkən» – göy qurşağının əlvan rənglərində öz əksini tapmışdır.

Bacının sevən qəlbinin qüruru sandığı qardaşın günəşdən bir tel alıb incilər kimi düzdüyü bayatları da bu möhtəşəm dastanın bircəcik səhifəsidir. El içində fəxr edəndə deyib:

Ağacın badamı var,
Yeməyə badamı var.
Qardaş, gəl qarımdan gir,
Desinlər: «adamı var».

Özünün kimsəsiz deyil, arxa-köməkli olduğunu bildirmək istəyən bacı, hələ uşaqılıq illərində oyunlarda inciyəndə yardımına qardaş gəlib. «Yaylıq oğrusu» oğlanı qardaşıyla hədələyib.

Ay kələkbaz oğlan, oğlan,
İnciyərəm səndən, inan.

Gəlməsə yaylıq qarşıma,
Xəbər verrəm qardaşıma...

Nəğməyə diqqət etdikdə bu arxa-kömək qardaşın doğrudan da bacı isməti üçün intiqam ala biləcəyinə əmin olan «yaylıq oğrusu» tezcə həsləyir:

Qurban olum göz-qaşına,
Gedib demə qardaşına.
Yaylıq məndədi... və s.

Beləcə yalnız qardaşının ona arxa durmasına, qardaşı hörmətinə, qardaşının igidliyinə sığınan bacı yuxarıdakı bayatının başqa bir variantını da yaratmışdır:

Şirvanın biyanı var,
Otu var, biyanı var.
Qardaş, gəl qarımdan gir,
Desinlər: «hayanı var».

Bacı heç vaxt qardaşdan ayrı düşmək istəməmişdir. Ayrılıq əzabı cəhənnəm əzabından betər olmuşdur bacıyçın:

Qardaş kişmiş kimidi,
Cibə düşmüş kimidi.
Qardaşdan ayrı bacı
Gözdən düşmüş kimidi.

(Bunu bəzən ağı variantında deyən bacılar üçüncü misranı belə söyləyirlər: «Qardaşı ölən bacı»). Qardaş ölümü bacının mənəvi ölümünə bərabərdir.

Qardaşa nəinki ölüm yovuşdurmayıb, onun igidliylə fəxr etdiyi kimi, özü öləndə məhz qardaş çiyində məzara getməyi, bütün dəfn mərasiminin qardaş əliylə görülməyini arzulayıb – elə məsələ də bundadır ki, bununla da fəxr edib:

Aşiq qara yaxşıdı,
Dəysə qora yaxşıdı.
Bacı qardaş çiyində
Getsə gora yaxşıdı –

deyib və baxın, bu mərasimi qardaşla necə bağlayıb ki, ağının hər misrasından məhəbbət daşıb tökülür:

Qoy məni el götürsün,
El yusun, el götürsün,
Qardaş qəbrimi qazsın,
Çiyinə bel götürsün.

Təəssüf ki, ara-sıra bu böyük məhəbbətə əngəl olmaq istəyənlər, uğursuz təşəbbüs edənlər olub:

Qızıl kəmdir zərgara,
Salsın səni pərgara.
Qardaş bircə bacını
Qurban elədi yara –

bayatısında olduğu kimi. Baldız-qardaşarvadı incikliklərini əks etdirən «bacının canı qardaşdadı; qardaşınkı arvadda» (bəzən «itdə» də deyirlər), «baldızım – çuvalduzum hərdən gəlib sancar məni», «qayınanamı bağda ilan vureydi, baldızıma Quran qənim oleydi...» deyimlərindəki kimi. Vallah, deyərdim ki, səfsəfələr bizim böyük, ali, səmavi bacı-

qardaş məhəbbətinin tərənnümünə xələl gətirməyib, gətirə bilməyib. Əlbəttə, mən də həyatda görmüşəm, mənə irad tuta bilərlər ki, namərd qardaşlar da var... filan, filan napak işlər tutub, bacını ayağa verib, incidib. Olur. Amma deyin görək «ayağı altında behişt olan Ana»-nı da gözdən salan, incidən, hətta aparıb qocalar evinə atan namərd oğullar yoxdurmu? Belələrinə adamın oğul deməyə dili də gəlmir. Məgər bu kimi tək-tük, mində bir hallar (əlbəttə, olmasaydı yaxşıydı) olursa, o, bizim ulu ANA məhəbbətimizə xələl gətirə bilərmi? Nizamidən üzü bəri poeziyamızda ANA ilə bağlı heç olmasa bir-iki misra dilə gətirməyən sənətkar varmı? Cahangir Cahangirovun (və başqa bəstəkarlarımızın, rəssam və heykəltəraşlarımızın) böyük ANA himni kimi səslənən əsərləri buna örnəkdir. Təəssüf ki, bacıyla ilgili bir neçə şeir və poema müstəsna edilərsə, belə bir himn bacı məhəbbətinə bəstələnməyib.

Bacıya məhəbbət, hörmət də bizdə Ana məhəbbəti kimi müqəddəs olub. Bacı namusu həmişə qardaşa düşüb; onu qorumaq qardaşın Ana Vətəni qoruması ilə bir tutulub. Ata olmayan evdə qardaş atanı əvəz edib. Çox vaxt bacı qardaşına müraciəti ata kimi «ağa», «dadaş», «qağa» olubsa, qardaş da bacını «bircə bacı» deyər əzizləyib. Bu qarşılıqlı məhəbbətə eşq olsun! Millətimin bu qədim, müqəddəs ənənəsi həmişəlik var olsun! AMİN!

Qardaş bayatlarına nümunələr:

Endim Sənan dağından,
Çiçək üzdüm bağından,
Gündə yüz yol qovrular
Bacı qardaş dağından.

Şamaxı, ay Şamaxı,
Ürəyimdə şam dağı.

Hey deyirlər aqlama,
Yaram sağalmır axı.

Əzizim adı qardaş,
Ağzımın dadı qardaş.
Məndən üz döndərsən də,
Tutmaram yadı qardaş.

Yaz keçdi, yay oldu, gəl,
Xoş sözüüm vay oldu, gəl,
Sən istəkli qardaşdın,
Bacına toy oldu, gəl.

Bulağın başı mənəm,
Dibinin daşı mənəm.
Kim qardaşçın aqlasa,
Gözünün yaşı mənəm.

Qardaş kəsüb, aqlaram,
Yolunu pusub aqlaram.
Nə səndən pay istərəm,
Nə də kəsüb aqlaram.

Qaçaq-quldur bac istər,
Sac əppəyi sac istər.
Qardaşınan bacını
Xayın gəlin qac istər.

Qardaş gəlir biçindən,

Ağ arpanın içindən.
Qardaşa qız seçmişəm
On iki gözəl içindən.

Hop-hopun olsun, qardaş!
Gül topun olsun, qardaş!
Gül ağacı dibində
Gülbəngin olsun, qardaş!

Qardaş məndən uzaqdı,
Gör halı nə sayaqdı.
Qardaşa qurban olum,
Uçuq öyə dayaqdı.

Daha çox var. Nə deyim axı? Vaxtilə alimlərimiz etdiyi kimi kəndləri qapı-qapı gəzib yığmaq eşqi hər kəsə qismət olmur.

Olanlarsa professor Ə.Cəfəroğlu, Əli Vulkan kimi can qoyanlardır ki, millət üçün, onun gələcək nəsilləri üçün nəyinsə qalmasına xidmət göstərir. Hər gedən rəhmət dünyasına özüylə heç nə aparmamalıdır.

Mehmanlarıma dedim ki, axı bacı və qardaş bir ananın bətnindən dünyaya gəlib. Bir ananın döşlərindən süd – həyat tamı dadıb. Bir ananın qoynunda, qucağında böyüyüb... Qonaqlarım demək olar ki, etiraz etdilər. Dedilər: bunlar hamısı doğrudur. Amma neyçünsə bacı həmişə qardaşı daha çox istəyir. Qardaş isə çox vaxt bacıya laqeyd, soyuq, hətta zalım olur. Sona müəllimə yadıma bu bayatını da saldı:

Çağırıram, ay qardaş,
Yoxdu sənə tay, qardaş!

Ölsə, bacılar ölsün –
Heç deməsin «vay qardaş».

Sona müəllimə də, Rüfət də haqlıydılar. Belə hallar olur. Mən bir qədər də düşünüb dedim: «Qadın təbiətən anadır. Allah qadının çiyinlərinə böyük bir vəzifə qoyub. Bəşəriyyətin davamı qadına bağlıdır. Onun əməyinə, zəhmətinə. Qadının elə cəmiyyətdə ən böyük funksiyası da analıqdır. Başqa işlərdə işləməsə də, bu böyük vəzifə kifayətdən də çoxdur. Əbəs yerə Rəsuli-xuda, peyğəmbərimiz buyurmayıb ki, cənnət anaların ayağı altındadır. «Payı altındadır behişt ananın» deyə şairimiz bu kəlamı nəzmə də çəkib. Bax, elə buna görə də bacı, öz qardaşına qarşı həm də analıq hissi duyur.

Deyəsən, cavablarım onları bir qədər qane eləmişdi.

ŞƏHİDLƏRİMİZ ÜÇÜN SÖYLƏNƏN AĞILAR

Mən şair deyiləm, amma o qara gəlmiş qara yanvar şəhidlərini oxşamaya bilmədim. Bunların bəzisi «Səhər» qəzetində çap olunanda qəzetin redaktoru Məzahir Süleymanzadə yazmışdı ki, əziz oxucular, siz Əzizə Cəfərzadənin romanlarını oxumuşdunuz, ağı dediyini bilmirdiniz. Allah bizə onu da göstərdi.

Bu yerdə xanım ağlar,
Cismimdə canım ağlar.
İtirdim igidlərim,
Damarda qanım ağlar.

Haray, a yoldan ötən,
Başımda qara kətən.
Yağının caynağında
Çırpınır ana vətən.

Ellər hayımdı mənim,
Axar çayımdı mənim.
Tanklar altda didilən,
Cavan dayımdı mənim.

Bu dərdi çəkən ağlar,
Qanlı yaş tökən ağlar.
Vətən üçün öləni
Kəfənə bükən ağlar.

Buludum, ay buludum,
Yuyum, sərim, qurudum.

Vətən üçün can verdim,
Su tapmadım bir udum.

Qarşımızda ay açar,
Lalə, nərgiz gül açar.
Millət girdaba düşüb,
Haxdan ona bir açar.

Bu dağlar xasa dağlar,
Gül-çiçək basa dağlar.
Quruyub lalələri,
Batıbdı yasa dağlar.

Bu bağı görən gəlsin,
Gülünü dərən gəlsin.
Mən bir dərdə düşmüşəm,
Dərmanın verən gəlsin.

Eləmi aralı göz,
Xarmançın xaralı göz,
Yağı vuran zərbədən
Sinəsi yaralı göz!

Yaz keçdi, yay oldu, gəl!
Xoş sözüm vay oldu, gəl!
Sən istəkli qardaşdın,
Bacına toy oldu, gəl!

Dağların qarına bax,
Havanın tarına bax!
Oxuram dərd əlindən,
Deyirlər arına bax!

Umudum, ay umudum,
Dənizlərdə qumudum.
Ölüb torpağa getsəm,
Sanma sizi unudum.

Aman çək, ağla, torpaq!
Yaramı bağla, torpaq.
Qoynuna balam gəlir,
Əzizlə, saxla, torpaq!

Dağların qaşına bax!
Üzüyün qaşına bax!
Ha deyim: ağlamıram.
Gözümün yaşına bax!

Demə bu yer haradı,
Üstü qandı, yaradı.
Evlər üstə yellənən,
Bayraqlarım qaradı.

Gəl gedək Dağçəmənə,
Gün düşdü dağ-çəmənə.
Dərdin zərrəcən olsa,
Görünür dağca mənə.

Vətən çağırdı coşdum,
Xilas etməyə qoşdum.
Qurban verdim canımı,
Torpağına qovuşdum.

Su gəldi bənddən getdi,
Ceyran çəməndən getdi.

Allahım, sən rəhm elə,
Millətim əldən getdi.

O taydan gələn kimdi?
Gülləri dərən kimdi?
Siz Allah bircə deyin,
Bu yurdda ölən kimdi?

Qəlbim qubar yedi, gəl!
Arzun, sözün nədi, gəl!
Körpən bu gün dil açıb
«Ata-ata» dedi, gəl!

Şəhidə ağı dedim,
Sinəmdə dağı dedim,
Dünən dost bildiyimə
Bu günsə yağı dedim.

Ağlama, ağlaram mən,
Qaralar bağlaram, mən.
Sənə qıyan namərdin
Ciyərin dağlaram mən.

Haray, harayım mənim,
Ulduzum, ayım mənim.
Tanklar altda uçuldu,
Evim, sarayım mənim.

ÜÇ SÖZ

Ağız ədəbiyyatında, folklorda elə sözlər var ki, dönə-dönə, yüzlər, minlərlə dəfə təkrar olunur, amma adama təkrar kimi gəlmir, yormur, artıq görünmür; yerli-yerindədir və sanki o sözlərsiz deyilən «fikir»də nəysə çatışmazdı, deyilməsəydi. Məs: “aşığam”, “əzizim”, “eləmi”, “qarşıda” və sair... xüsusilə bayatıların, laylaların, ağıların, vəsfi-halların əvvəlində... Deyə bilərsiniz ki, bu sözlərin bəzisi şair-aşığın adı və ya təxəllüsüdür ki, folklora üzvi surətdə daxil olub və hətta çox vaxt həmin aşığa və ya şairə dəxli olmayan, ona mənsub olmayan başqalarının da əsərcikləri bir adət, bir ənənə kimi həmin sözlərlə başlayır. Xüsusilə “əzizim” və “aşığam”... bu sözlərlə başlayan bayatıların bir çoxu şübhəsiz ki, nə Əzizi adlı şairin – aşığın, nə də Yaxşının məftunu Sarı Aşığındır.

İndi mənim bu yazıda haqqında danışmaq istədiyim üç söz heç də həmin silsiləyə daxil deyil. Mən üç elə söz haqqında danışmaq istəyirəm ki, bunların, bəlkə də millətin taleyində, onun həyat fəlsəfəsində, tarixində ayrıca rolu olub. Bunlardır: «dağlar», «ay», «fələk». Bu üç söz son illərdə mənim düşüncəmi fəth edib. Hardan, neyçün bu sözlər belə dərin, düşündürücü əhəmiyyət kəsb edib ağız-el ədəbiyyatında, folklorda? Hər biri ilə ilgili xeyli bayatı, ağı, vəsfi-hal var. Hər biri də ayrıca mövzu təşkil eləyir. Neyçün? Suallarıma özüm bacardığım kimi cavab verməyə çalışacağam. Həqiqətmi, yanlışımı olduğunu, möhtərəm oxucular, xüsusilə qocaman, təcrübəli folklorşünaslar qiymətəndirəcəklər.

Birinci «dağlar» kəlməsiylə başlamaq istəyirəm, çünki, dağ sözü hardasa «vətən» kəlməsiylə bağlıdır. Beşiyin o biri üzünü qürbət hesab edən Azərbaycan türkünün VƏTƏN məhəbbəti onun yurd yeriyə bağlıdır.

Dağlara binə gəlləm,
Gedərəm, genə gəlləm.
Bir də üzünü görsəm –
İmana, dinə gəlləm.

Yarıköçəri həyat keçirən Azərbaycan türkünün yaz-yay-küz-qış binələri olub. Hər fəsildə eyni sevib-seçdiyi yurdda binələnib. Hər bir yurdda dalını dağa söykəyib alaçığının. Önü geniş meydan, göy çəmən, düzənlik olub. Bu binə, yurd yerlərinin hansından ayrılıbsa, qəribsəyib, üstünlüklərini xatırlayıb: «Ötən yurdu qədrini düşən yurdda bilərlər» deyib. Yanı soyuq bulaq, pak bulaq, ayna bulaq, büllur bulaq və ya qıjıltısı bülbül mahnısı qədər şirin nəğməylə ötən, qulaqlara, könüllərə sükunət və ya həyəcan gətirən dağ çayı, önü böyürtülü mal-qara, kişnəşən ilxılar, mələşən quzular, yonca xırpıltılı hənirtilər, arxası dağ, söykənəcəyi dağ olub. Bəlkə də bu, Altayların, TANRI dağının həsrətiydi ki, yeni yurdda qədrini bilib, qəribsəyiblər onunçun. Bəlkə elə buna görə DAĞLAR türkün aşığı, şairinin, sinəsi dolu söz, dili şəkərdən şirin, ağız dualı nənələrinin ürəyində xüsusi yer tutub, yüzlərlə bayatıya, laylaya, ağıya, vəsfi-hala çevrilib, oradan da yazılı şeirə keçib. Ayrılcağın:

Dağlar marala qaldı,
Otu sarala qaldı.
Soyuq bulaq, göy çəmən,
O da marala qaldı. – deyib.

Həsətini çəkib, həsəd aparıb marallara belə. Dağlara sahiblənmiş marallara, soyuq bulaqdan su içən, göy çəməndə yonca xırpıldadan marala belə həsəd aparıb. Və bircə bu bayatıda keçən yurd yerinin tam təsvirini verib bir rəssam

kimi, həm də mahir rəssam kimi. Bu bayatını eşitdiyim gündən dədə-babamın belə görüb yaşamadığı o ilk TÜRK yurdu bir göynərti yaradıb, bir həsrət doğurub ürəyimdə. O bayatıdakı təsvirin təsiriylə nə isə gözəl bir şey itirmiş adam kimi göynəmişəm.

Bu xüsusilə indi, hər ailənin təkləndiyi vaxtda daha çox hiss olunur. Bir zaman vardı... qapıya çıxanda bütün kəndi, şəhərdə bütün geniş həyətdəki qonşuları görürdük. Bir-birinə bağlı, bir-birinin dərdindən halıydıq. İndi blok evlərində bir-birinin dərd-sərindən xəbərsiz, əzizlərimizi telefonla yoxlayırıq, işləsə...

...Və birdən bu hal qəlbimizi, doğma, o haçansa ulularımızın yaşadığı yurd yerinin itkisi kimi yandırır, göynədir bizi. Bu son 7-8 il ərzində TANRI dağı kimi müqəddəs yurd yerini itirmiş soydaşlarımızın dərdi yenidən təzələnib. Sumqayıtın acı, zəhərli havasında Göyçənin, Bakının boğanağında – Qarabağın, Şuşanın büllur havasını, «xarı-bülbül» çiçəklərini, uca-uca qəlbi dağları itirmək göyçəliləri, şuşalıları, nəslimizi, nəsillərimizi hələ çox göynədəcək. Kədər, qürbət hissi yənidən hopacaq aşıq ağzına – el ağzına. Nəsillər «niyə qoruya bilmədik» deyə yanacaqlar, Türkün kəm taleyinə yazılıb köçmək... elə indinin özündə yeniləri yarana-yarana əski bayatılar, ağılar xırdaca bir dəyişikliklə bu günün dərdlərini dilə gətirir:

Dağları gəzən mənəm,
Əhdim var, bəzən mənəm.
İtirib yurd-yuvasın
Sərgərdan gəzən mənəm.

Yeni mənə, yeni məzmun daşımağa, yeni dərdlərə tərcüman olmağa başlayır əskilər. Amma aşıq ədəbiyyatında dağlarla bağlı olan yüzlərlə mahnı, şeir, bayatı var.

Dağlar, səndə gözüm var,
Məndə dərdə dözüm var.
Xəbər verin yarımə,
Ürəyimdə sözüm var.

Bu dağlar ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir igid ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Şirvanın dağları var,
Meyvəli bağları var.
Əl saxla, qanlı yağı,
Dalınca ağları var.

Hərəsində bir ya ikicə söz dəyişilib əskisindən. Ağrı deyəndə də, dərdini danışanda da, vəsfi-halda da, sevəndə də, müsahibi, sığınacaq yeri, şikayətlə üz tutduğı zaman evi dağlar olub Azərbaycan türkünün:

Bu dağdan aşmaq olmaz,
Narıncı başmaq olmaz.
Bir quru sözdən ötrü
Yarnan savaşımaq olmaz.

Eləmi qanad ağlar,
Ox titrər, qanad ağlar.
Ovum yaralı getdi,
Batıbdı qana dağlar.

Bu dağların meşəsi,
İylidi bənövşəsi.

Könülsüz gedən qızın
Ağlamaqdı peşəsi.

Bu dağda maral azdı,
Ovçu çox, maral azdı.
Ağlama, xumar gözlüm,
Ölmərəm, yaram azdı.

Dağlar qarı neynəsin?
Bölsün yarı, neynəsin?
Evimi yağı yıxıb.
Buna Tarı neynəsin?

Dağlar duman oldu, gəl!
Halım yaman oldu, gəl!
Ayla vədə vermişdin,
İllər tamam oldu, gəl!

Dağlarda geyik mənəm,
Buynuzu böyük mənəm.
Beylə dərd ki, mənim var,
Yaxşı ki, döyükmənəm.

Dağlar, səni əndərim,
Döşüvü bəri döndərim,
Müşkül işim düşübdü,
Sənə kimi göndərim?

Hərəsi bir dərdin, bir arzunun, bir insan hissini
tərcümanı olan bayatıları oxucular yaxşı bilir, yəqin. Elələri
də var ki, çox qədim əsrlərdən qalsa da, bu gün üçün səslənir:

Bu dağda ozan ağlar,
Dərd-qəmin yazan ağlar,
Qürbətdə can verənin
Qəbrini qazan ağlar.

Bütün bu «can yangısı»na düşənin həqiqi hiss-həyəcan təsvirini verən incilər başı bələli millətimizin göz yaşlarıdır ki, nənələrin ağılarında öz əksini tapıb; ürəkdən süzülüb gələn qanlı göz yaşlarıdır. Deyirlər ki, Spartalı ana oğlunu cəbhəyə göndərəndə əlinə qalxan verib deyirmiş: ya bu əlində qayıt, ya bunun üstündə.

Azərbaycan türkünün əzab dolu, çarpışmalar, istilalar dolu taleyi, ən başlıcası yurd yerini itirmək bəlası onun göz yaşları ilə dolu bayatılarını, ağılarını yenidən yada salır ki, bunun da əsl kökünü dağlarla bağlı əski bayatılar təşkil edir.

Başlanğıcda haqqında danışmaq istədiyim ikinci söz də təbiətlə, dağların gədiyindən görünən Ayla bağlıdır:

Ay doğdu gədiyindən,
Tanıram geydigindən,
İgid ona deyərəm ki,
Dönməsin dediyindən.

– deyəndə təkəcə vəfalı, sözündən dönməyən yarı nəzərdə tutmayıb. Ümumiyyətlə, düzlük, dəyanət, doğruluq igidin əsas sifəti olub. Dağları işıqlandıran Ay kimi düzlük, doğruluq da insan qəlbini cürətləndirib, işıqlandırır. Dağlardanmı, yurd yerindənmi enən ayrılıq qurbanı bayatıcı bunu candan ifadə etmişdir; elə də dərindən, elə də ürəkdən demişdir ki, düşmənin mənfur siması oxucunun qəlbində yalnız qərəz, kin, yağıya nifrət hissi oyada bilər.

Ay doğdu yalan-yalan,
Düşməyə düşsün talan.
Ayrılısın, ayrı düşsün
Bizə ayrılıq salan.

Türkün təbiətlə, dağlarla bağlılığı, eyni zamanda onun Tanrı dağlarını işıqlandıran, ilahi qüvvə sandığı, tapındığı AYla əlaqəlidir.

Aydan arı, ay bala!
Sudan duru, ay bala.
Mən yarıya bilmədim,
Sənsə yarı, ay bala!

«Yarımaq», xoş əhval-ruhiyyə, ananın bala üçün gözəl həyat arzusu da göylərlə bağlıydı. Axı AY da Göy Tanrının, TANRI dağlarını isidən odun rəmzi, qaranlıqların, dəhşət dolu gecələrin zülmətini qovan işıq idi. O – AY, TANRI Dağlarının üstündə görünəndə aləm işığa boyanırdı. Müqəddəs idi, dərdlərin dərmanı, ağır, acı hallarda müraciət yeri idi. Tanrıya daha tez çatdırardı diləkləri:

Ay çıxıbdı kənarsız,
Niyə məni qınarsız?
Açıb desəm dərdimi,
Od tutarsız, yanarsız.

Odur ki, təkcə Ayın özünə deyirəm dərdimi, Siz yanarsız ahımdan axı! Amma:

Ay doğdu üzə düşdü,
Sürmələr gözə düşdü.

Hamı yara qovuşdu,
Ayrılıq bizə düşdü.

Xoş günüm ayda getdi,
Tör qurdum, çayda getdi,
Mən günləri sayırdım,
Tez gəldi, ay da getdi.

Ay həтта dərddilərin dərdinə şərikin olur, peşman-peşman
çıxır dünyamıza işiq saçmağa:

Ay doğdu peşman-peşman,
Yağılar bizə düşman.
Biz fələyə neynəmişdik –
Fələk oldu bizə düşman?

Ay türkü fələkdən, yağıdan qoruya bilməsə də, şikayətlərini dinləyir, sanki dərddilərinə şərikin olur. Bax, elə haqqında danışmaq istədiyim üçüncü kəlmə, üçüncü söz həmin bu «FƏLƏK»dir.

Fələk kimdir, nədir, hardadır? Dərd-qəmdən, bəlalardan şikayətlənən Azərbaycan türkü, gileylənən bayatıçı, bəzən həтта üsyən edən fərd – şəxs – yaradıcı – şikayətçi kimi nəzərdə tutmuşdur?

Fələyi dindireydim,
Bilməzin bildireydim.
Mənə yazı yazanda
Qələmin sındireydim.

Qəribədir. Axı anlayışca bütün taleyi, bütün olub-keçənləri adamın alınına o böyük, o qadir, o əlinin üstündə əl olma-

yan, hər bir xəlf etdiyinin əməllərindən xəbərdar olan Allah yazır!

Fələyin qəhri mənə,
Gəlmədi rəhmi mənə.
Doldurdu qəm piyaləsin,
İçirdi zəhri mənə.

Fələk el ağzında elə bir qüvvəyə malikdir ki, ölümsüz Füzuli onu

Fələklər yandı ahımdan,
Muradım şəmi yanmazmı?

– deyə cəm halına belə gətirir. Başqa bir şair bu «fələyi» ən ağır kəlmələrlə, bizim Azərbaycan ədəbiyyatında, ədəbi dildə işlənməyən, söyüş sayılan kəlməylə hədələyir:

Görsəm bu dağın ardını, «dərgah» deyə bilsəm,
Bir eşqi-İlahi ilə «eyvah» deyə bilsəm,
Yox zərrəcə qorxum fələyin q....liyindən,
Son anda gücüm yetsə də, «Allah» deyə bilsəm.

Demək, o «yazıları yazan» fələk növbəbillah Allah deyil, qanlı-qadalı, yaramaz bir məxluqdur. Məgər o şeirdə arzulanan gücü Allah vermir? Bəzən fələk iblislə eyniləşdirilir. Amma yenə də axı «tale yazısını alına yazan» iblis deyil, onun buna gücü çatmaz. Allah yazırsa, bəs bu fələk kimdir, nədir, hökmü haralara, nələrə çatır? Allahın izni olmasa, onun fələklik etməyə ağzı nədir?

Ağlaram öz günümə,
Gülərəm öz günümə.

Fələk əlimə düşsə,
Salaram öz günümə.

Dəhşətdir. Qəzəbə, nifrətə bax!

Aşiq üz günə dəyər,
Xalın üz günə dəyər.
Fələyin qaydasıdı,
Gələr üzgünə dəyər.

Sən demə, fələk hələ rəhmsizmiş, amansızmış, üzgünə belə rəhm etmirmiş.

Dağlar qarı neynəsin?
Bölsün yarı, neynəsin?
Evimi fələk yıxıb,
Buna Tarı neynəsin?

Demək, Tanrı deyil, bəs «yazını yazan» fələk Tanrı özü deyildir? Demək, Tanrının da fələyə gücü çatmır. Demək, Tanrının da xırdaca insan tərəfindən «müdafiəyə ehtiyacı» olub? Fələk daha güclü, daha dəhşətliymiş?

Aman fələk, dad fələk,
Heç olmadım şad, fələk!
Gəl verdiyin zəhərdən
Özün də bir dad, fələk!
Qobustanın düzü var,
Düzlərində quzu var.
Fələyə bel bağlama!
Onun dönük üzü var.

Şirvanın daşına bax,
Gözümün yaşına bax.
Mən sevdim, yad apardı.
Fələyin işinə bax!

Məleykələr cüt gedər,
Cüt yollanar, cüt gedər.
Məni fələk qarğayıb,
Nə yaparam, küt gedər.

Hələ fələk qarğışçı qarıymış. Tet-tez uşaq ziyan edən gəlin deyib bu sonuncunu, yəqin. Deməli, fələk dönüklük, qarğış yağdırmaq, sevnələri bir-birindən ayırmaq kimi bəşəri sifətlərə də malikmiş. Amma deyəsən axı onun özünün də qorunmaya ehtiyacı varmış:

Mən aşiq qara yazı,
Düşərmə qara yazı?
Buna fələk neynəsin?
Yazılıb qara yazı.

Yenə çarpaşılıq. Bir az əvvəl fələk özü «yazı yazırdı». Qələmini sındırmağa ehtiyac duyurdu bayatını deyən. İndi isə o yaxşı anlayır ki, «Yazını» daha ulu qüdrət yazıb. Fələk nədir ki?

Fələk, necə fələksən?
Başa gətdin kələk sən.
Yarı əlimdən aldın,
De, nəyimə gərəksən?

Mən aşığam, baxtı kəm,
Taleyi kəm, baxtı kəm,

Mən fələyə neynədim,
Fələk mənə baxdı kəm?

Qoyun gəlir quzuynan,
Ayağının tozuynan.
Fələyə neynəmişdik
Düşman oldu biziynən?

Tüfəngüvün qovuna,
Çaxmağına, qovuna.
Fələk ova çıxmışdı,
Balam düşdü tovuna.

Mən aşığam, al dərər,
Al bəsləyər, al dərər.
Fələk nə bostançıdı,
Dəymiş qoyar, kal dərər.

Yenə də həmin suala gəlib çıxdın? Kimdir bu fələk?
«Tovuna bala düşmüş», ana qəlbinə yara vuran ovçumu?
«Dəymişi qoyub kalı dərən naşı bağban-bostançımı?» Qəm
piyaləsindən zəhər «içirən» cəlladmı? O hakim, o əzəli, tale –
«yazı yazan»mı?

Şirin nar dönə-dönə,
Gəl görüm dönə-dönə.
Gül oldu qoxlamadım,
Fələk ayırdı genə.

Eləmi qarqamışa,
Qar yağıb qar-qamışa.
Yüz min alqış neynəsin,
Bir fələk qarğamışa?

Dərdlərini bu misilsiz dördlüklərə tökən, həyat fəlsəfəsini bu incəcik misralarda ifadə edən Azərbaycan türkü hər halda nə qədər fələkdən şikayətlənsə də, ümitsiz deyil, dinləyicisini ümitsizliyə düçar etmək istəmir:

Aşiq naçar aqlama,
Gündü, keçər, aqlama!
Fələk bağlı qapını
Bir gün açar, aqlama!

Təsəlli tap:

Aşığın ya xası var,
Təşnəyəm su ver, suvar.
Fələk əli dəyməmiş
Gör kimin yaxası var?

Bayatılar, hətta tapmacalar, deyimlər, rəvayətlər millətimizin tarixini, adət-ənənələrini, azadlıq uğrunda mübarizəsini, onun fəlsəfi baxışlarını, dünyagörüşünü özündə əks etdirən ən dürüst mənbədir ki, bu sənəd adlandıra biləcəyimiz nümunələr üçün heç bir möhür-filan lazım deyil. Belə mövzulu bayatılar, ağılar, Arazın sinəmizdən keçən xəncər yarasıyla ilgili, qəribliklə, əsarətlə, yesirliklə bağlı nümunələr onlarca, yüzlərcədir. Bayatı bütöv bir millətin yaratdığı möhtəşəm dastan, abidədir ki, onun öz fəsilləri, mövzuları, «söz»ləri vardır. Bu gün onlardan yalnız üçündən danışdıq. Ömür vəfa etsin – qalanına da nəinki bir ömür, bir neçə ömür belə kifayət etməz. Tədqiqat institutları gərəkdir, var və olacaq. Çünki ən sonuncu Azərbaycan türkünün yaratdığı nümunə belə yazıya alınsa da, bayatı tükənmir. Günün bu günündə də klassiklərimiz Xətai, Zakir, Zabit, Məlikballı Qurban, Gülgəz və onlarla başqa şair və aşıqlarımız kimi yenilərini yaradır, yaradacaqdır millət. Bayatı millətimizin danışan dili, ələmlərini, vəsfi-halların-

da arzularını, aşiqanələrində məhəbbətin bütün nüanslarını, həyatı, fəlsəfi düşüncələrini əks etdirən «Şahnamə»dir, «Kalevala»dır, «İliada»dır, «Manas»dır, istəsəniz dünyanın ən böyük, ən monumental ədəbi, bədii, fəlsəfi abidəsidir. Heç bir xalqda Azərbaycan türkünün bayatısı kimi monumental əsər yoxdur ki, onun yaradıcısı bütün bir millət olsun. Doğulduğu ilk gündən ana laylasıyla dünyaya göz açan Azərbaycan türkü dünyasını dəyişəndə də ruhu ağlarla yola salınır. Bütöv bir millətin arzu və istəklərini, adət-ənənələrini, tarixini əks etdirən bayatı başqa qardaş xalqlarda da mövcuddur. Türkiyə türklərinin mani, muğalların «hayla», kərküklərin «xoryad», özbək, türkmən, qaqauz və digər türk xalqlarının daha başqa cür adlandırdıqları nümunələri arasında janr birliyi olsa da, Azərbaycan bayatıları müqayisə olunmayacaq dərəcədə milli, xüsusi, əvəzolunmazdır. Bayatılarımızla bağlı bir neçə məqalə, tədqiqat işi yazsam da, doymuram. Türkiyədə və özümüzdə «Tarixi bayatılarımız», «Bayatı düşüncələrim» və b. məqalələrim çap olunsada, yenə də yazacağam. Bu dəfə başqa «söz»lərimdən. Sağlıq olsun.

BAYATILARDA YAŞAYAN İKİ ƏFSANƏ

Ana ürəyi haqqında iki qədim əfsanə var. Hər ikisi də bayatıda ifadə olunub, poetik tərzdə deyilir. Birində deyilir ki, ana qəriblikdə, ya müharibədə itkin düşmüş oğlunun intizarını çəkə-çəkə göy göyərçinə dönüb yol gözləyir.

Analar anar ağlar,
Gününü sanar ağlar,
Dönər göy göyərçinə,
Yollara qonar ağlar.

Ana həsrəti, ana fəryadının romanlara sığmayan dərdi dördcə misrada öz dürüst əksini tapıb.

İkinci əfsanə daha çox Xəzər sahillərində yaşayan dənizçi və balıqçı analarının adı ilə bağlıdır. Deyirlər ki, guya qağayılar (dənizçilər onları ölən, dənizdə batan dənizçilərin ruhu sayır) dənizdə fəlakətə uğrayan balıqçıların, gənc dənizçilərin analarının ürəyidir, ruhudur. Dalğalar üzərində çırpınır, ləpələlərə baş vurur, dənizin dərinliklərindən balasını axtarır, bəlkə haradasa suların altında görə bildi. Elə bu da bayatı ilə ifadə olunub:

Qağayım, ağ qağayım,
Mənim dümağ qağayım,
Haray oğlum, balam vay,
Elə sorağ, qağayım!

İndi haradasa dənizin, dalğaların üzərində qəhqəhə çəkərcəsinə hayqıran, ağlayan, çığırın qağayıları görəndə, onların tükürpədən sədasını eşidəndə yadıma Simferopolda, Kerçdə Qara dəniz sularına qərç olmuş oğullarımız düşür, sanki anaların ruhu qağayıya çevrilib, bala axtarır, özünü coşğun dənizin dəli dalğalarına, ağyallı dalğalarına çırpır.

«XALQ İNCİLƏRİ» (Televiziya verilişinin mətni)

Titrlər: illüstrasiya və təsvirlər...

Kadr arxasında layla ilə bağlı həzin bir musiqi səslənir...

Milli geyimdə, beşik başında dayanmış bir qadın; o, bu musiqi fonunda beşiyi yırğalaya-yırğalaya astadan layla deyir:

Laylay, beşiyim, laylay,
Evim-eşiyim laylay!...

Sonra kamera yavaş-yavaş qonaqları – ansambli, müğənniləri, aparıcı güşəsini, verilişin divardan asılmış emblemini («Laylalar») göstərir. Əminə Yusifqızı kadr arxasında bir neçə layla deyir...

Aparıcı – Salam, hörmətli tamaşaçılar! Bu gün «Xalq inciləri» sizi nənələrimizin, analarımızın ölməz yadigarı olan laylalar, oxşamalar, vəsfi-hallar aləminə qonaq çağırır. Ötən verilişlərimizdə iki dəfə bayatı işığına yığışdıq. Bu işıq neçə yüz illərdə ki, yol yoldaşımıza, könül həmdəmimizə çevrilib. Həmişə olduğu kimi, yenə də sizdən çoxlu məktub almışıq. Hamınıza razılığımızı bildiririk. Doğrusu, biz ötən dəfə söhbətimizə yekun vurduq, amma aldığımız məktublarda əksəriyyətində tamaşaçılar laylalardan, oxşamalardan danışmağı arzulayırlar. Elə buna görə də bu dəfə, nənələrimizin, analarımızın dilindən düşməyən, daha doğrusu, onların yaratdığı əvəzsiz xalq incilərindən – laylalardan danışacağıq. Daha doğrusu, analarımızın yaradıcılığından söz salacağıq. Bu dəfə də verilişimizin hörmətli qonağı Əzizə xanım Cəfərzadə bizə kömək eləyəcək. Analar – əsl el sənətkarları olublar. Onlar beşik başında tək-cə layla deməklə, alqış eləməklə kifayətlənməyiblər;

körpənin dil açmasına kömək eləmək üçün yanılmac da deyiblər, bir az böyüyəndən sonra uşağın zehni inkişaf etdirmək üçün tapmacalar düzəldiblər. Sonra uşağı əyləndirməkdən ötrü düzgülər yaradıblar, elə deyilmi Əzizə xanım? Demək, analarımızın yaradıcılığı çoxşaxəli, çoxcəhətli olub.

Əzizə xanım, şifahi ədəbiyyatımızın araşdırıcısı kimi, yəqin ki, bu haqda deməyə sözlünüz çoxdur.

Əzizə xanım - Əlbəttə! Bu, əslində geniş bir söhbətin mövzusu.

Aparıcı - Elə ona görə də ayrıca bir veriliş hazırlamışıq. Bir tədqiqatçı kimi, bir az uzaqdan başlamağınızı xahiş eləyirik. Axı, bizim xalq incilərinə orta əsrlərin mənbələrində o qədər də geniş yer verilməyib...

Əzizə xanım - Elədir... Şifahi xalq yaradıcılığının görkəmli ustaları aşığı kimi bir sıra tanınmış qadın yaradıcıları da olub. Bunlardan yalnız bir neçəsinin adını bilirik: Aşiq Sona, Aşiq Şəhrəbanu, Aşiq Əsmər, Aşiq Mina, Aşiq Pəri, Şirvanlı Gövhər və başqaları. Bilirsiniz ki, inqilabdan əvvəlki ədəbiyyatımızın mənbələrindən biri təzkirələr, digəri də cünglərdir. Vaxtilə ədəbiyyat həvəskarları bu təzkirə və cünglərə şairlərimizin əsərlərini toplayıblar. Amma klassik üslubda qəzəl, qəsidə yazan, həm də, əsasən, fars dilində yazan şairlərin adını və əsərlərindən nümunələri veriblər. Xalq poeziyasının, hətta Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım kimi sənətkarlarına belə, bu növ təzkirələrdə rast gəlmirik. Çünki təzkirəçilər, belə görünür ki, qoşmanı, gəraylıni şeir hesab eləməyib və toplamayıblar. Yalnız bəzi təzkirə və cünglərin kənarlarında, olsa-olsa, bir neçə xalq poeziyası nümunəsinə, dastanlardan şeir parçalarına, bayatı, atalar sözləri və məsəllərə təsadüf edirik. Qadın sənətkarların yaradıcılığına gəldikdə, bunlar yalnız nadir hallarda, özü də yalnız XIX əsrdən başlayaraq cüng və təzkirələrin səhifələrinə yol tapa biliblər. Elə indicə adını çək-

diyim aşiq qadınların imzasına və əsərlərinə həmin mənbələrdə rast gəlmişik. İslamiyyətin yayılması ilə əlaqədar olaraq, kişilər hətta öz evlərində də arvadlarının adını çəkməzdilər. Onu atasının adı ilə – filankəsin qızı, doğulduğu yerlə, məsələn, Paşalı qızı, ayə, ay adam və s. adlarla çağırırdılar. Təzki-rəçilər də belə hərəkət etmiş, qadın adını çəkməmişdilər. Əksər hallarda qadın sənətkarların yazılı ədəbiyyatda adı qalmayıb. Halbuki şifahi xalq poeziyasının böyük bir qolu, məhz bayatı ilə bağlı, uşaq təlim-tərbiyəsi ilə əlaqəli parçaları vardır ki, heç bir şübhə eləmədən bunların məhz şair-ana tərəfindən yaradıldığını söyləmək mümkündür və göz qabağındadır.

Aparıcı - Əzizə xanım, sözünüzün qüvvəti, analar, doğrudan da, söz sərrafi olublar. Cavan şairlərdən Həbib Səfərovun bir şeiri var: «Analar şeir yazar...» Mətləbi budur ki, anaların övladları onların ən yaxşı şeirləridir – ananın oğul şeiri, qız şeiri var. Təsəvvür edirsinizmi? Əslində analar həm həqiqi mənada, həm də məcazi mənada şair olublar...

Əzizə xanım - Əlbəttə! Şair ürəyi olmayan o əvəzsiz laylaları, oxşamaları yarada bilərdimi?

Götürək elə bugünkü söhbətimizin mövzusu olan laylaları. Məlumdur ki, uşağa ana layla çalıb, uşağı ana yatırıb, laylanı da ana qoşub, xəstəlik üzündənmi, nədənsə, uzun müddət yatmayan körpənin beşiyi başında ana bir şam kimi səhərəcən yanıb, yuxu nə olduğunu bilməyib. Qulaq asın!... Əminə xanım, buyurun!

Ə.Yusifqızı - Laylay dedim yatasan,

Qızılgülə batasan.

Qızıl gülün içində

Şirin yuxu tapasan.

Laylay dedim yatınca,

Gözlərəm ay batınca.

Canım cəzana gəldi,
Sən hasilə çatınca.

Laylalı eşiyində,
Yat, bala, beşiyində.
Dan ulduzu, bir də mən
Durmuşuq keşiyində.

Balam yatır beşikdə,
Bülbül oxur eşikdə.
Sən yat, yuxu alginən,
Mən durmuşam keşikdə.

Zahirən elə görünə bilər ki, laylanın tək bircə mövzusu var – ana balasını yatırdır – vəssalam. Əslində isə belə deyil. Laylaların özünü də mövzuya görə təsnif etmək olar və mümkündür. İndicə eşitdiyiniz laylalarda ana balasına yuxu arzulayır. Bəs qalanları? Gəlin araşdıraq. Elə laylaların məzmun müxtəlifliyi burdan başlayar. Bir növ laylalar var ki, balasının gözəlliyindən, şirinliyindən, sağlamlığından söz açır, bunlar məğrur ananın məhəbbətini ifadə eləyir. Ana məhəbbətinin böyüklüyünün sübuta ehtiyacı olmasa da, gəlin, laylalara nəzər salaq, görək bu məhəbbətin poetik təzahürü necədir?

Ə.Yusifqızı - Laylay deyim həmişə,
Karvan gedər yemişə.
Yastığında gül bitsin,
Döşəyində bənövşə.

Laylayım el başına,
Sancaram tel başına.

Səni kim istəməsə,
Qalmasın il başına.

Laylay dedim doyunca,
Baş yastığa qoyunca.
Pardaxlan, qızıl gülüm,
Bir iyləyim doyunca.

A laylay, quzum laylay,
Ayım, ulduzum laylay.
Sən hasilə çatıncan –
Hər dərdə dözüm laylay.

Aparıcı - Bu gün, layla mövzusunda yazılmış mahnılar, melodiylar səslənəcək. Gəlin əvvəlcə sevimli müğənnimiz Şövkət xanım Ələkbərovanın ifasında «Laylay» mahnısına qulaq asaq. (mahnı)

Aparıcı - Əzizə xanım! Körpə böyütməyin ağırlığı bir qadın – ana kimi yəqin ki, sizə yaxşı tanışdır.

Əzizə xanım - Ana ömrü boyu körpənin üstündə nanə yarpağı kimi əsir... körpə xəstədirsə, gözlərinə yuxu getməyən ananın laylalarında bu da öz əksini tapır. Ana istəkli balasına nəyi qurban demir:

Laylay gül dəstəsinə,
Dər göndər ustasına.
Yığılın qurban olaq
Balamın xəstəsinə.

Laylay dedim ucadan,
Ünüm çıxmaz bacadan.

Tarı səni saxlasın
Çiçəkdən, qızılcadan.

Ananın böyük zəhməti, bircə ananın özünə məlum olan bu ağır böyütmə prosesi laylalarda gözəl ifadə olunub: nə zaman körpə yeriyəcək, nə zaman əl çalacaq, nə vaxt gülümsəyəcək.

Ə.Yusifqızı - A laylay butam laylay,
Qardaşım, atam laylay.
İntizaram yatasan –
Mən də bir yatam laylay.

Balama can demişəm,
Ağlama, can demişəm.
Balam dil açan günə
Quzu qurban demişəm.

Xırdacasan, məzəsən,
Sən hər güldən təzəsən.
O günə qurban olum
Tuppur-tuppur gəzəsən.

Laylay toyun qurbanı,
Kəsim qoyun qurbanı.
Sən yeri bir mən baxım,
Olum boyun qurbanı.

Aparıcı - Bəs ananın bala ilə bağlı arzu, istəkləri? Bunlar laylaların əsas qollarından biridir...

Əzizə xanım - Bəli... Laylalarda ananın bala ilə ilgili arzuları, istəkləri də ifadəsini tapmışdır. Məlumdur ki, keçmişdə analar nə ailədə, nə də cəmiyyətdə vətəndaş hüququna

malik deyildilər. Anaların bu hüquqsuzluqdan xilas olmaq arzusu, azadlıq arzusu və gələcəyə bütün ümidləri balanın böyüməsi ilə əlaqəlidir. Elə buna görə də bayatılarımızda anaların arzu və həsrətlərinin hamısı balanın böyüyüb boya-başa çatmasına bağlıdır. Ana öncə balasına nə arzulayır? Koroğlu kimi, Nəbi kimi, xalqın igid oğulları kimi sayılan igid olsun, sağlam böyüsün...

Ə.Yusifqızı - Laylay dedim yat, bala,
Yuxuna şəkər qat, bala.
Ümidim bircə sənsən,
Boya-başa çat, bala.

Laylay deyim boyunca,
Baş yastığa qoyunca.
Ömrüm-günüm uzansın,
Bu balamın toyunca.

Boya-buxuna dol, gəl,
Boynuma dola qol, gəl.
Cavanlar sitəmində
Sən də bir igid ol, gəl.

Qızıl gül bağın olsun,
Bağlar oylağın olsun,
Tanrıdan arzum budur,
At minən çağın olsun.

Aparıcı - Mən, yeri gəlmişkən, bir məsələni demək istəyirəm. Siz körpənin böyüməsini laylasız, oxşamasız təsəvvür eləyə bilərsinizmi?

Əzizə xanım - Əlbəttə yox! Buna söz ola bilməz.

Aparıcı - Çox təəssüf ki, indi xüsusən, şəhərdə yaşayan cavan analar bu gözəl ənənəni unudurlar. Onlar tənbellikdənmi, laqeydlikdənmi, deyə bilmərəm, laylasız, oxşamasız keçinirlər. Amma uşaq bunsuz keçinə bilməz. Odur ki, neynəsələr yaxşıdır? Maqnitofona layla yazdırıb oxudurlar. Bu, mənə elə gəlir ki, o uşağın ruhuna, təbiətinə, hissiyyatına da pis təsir göstərir.

İndi də gəlin başqa bir nəğməli qonağa qulaq asaq...(Mahmı)

Aparıcı - Əzizə xanım, analarımızın işini, yaradıcılığını təkcə laylalarla məhdudlaşdıranlar da var. Buna necə baxırsınız?

Əzizə xanım - Amma mənə elə gəlir ki, ana yaradıcılığını təkcə laylalarla məhdudlaşdırmaq mümkün deyil. Çünki ana fitrətən pedaqoq olub. Təbiətin özü də ananı tərbiyəçi, müəllim-pedaqoq yaradıb. Bu fitri istedad ana yaradıcılığında da öz əksini tapıb.

Nəyə əsaslanıram? Gəlin şifahi xalq şeirimizin başqa-başqa janlarına müraciət edək və ana-tərbiyəçinin gördüyü işlərə heyran olaq. Axı, biz çox vaxt bütün bu ecazlara ən adi, məsələn, süd vermək kimi, ananın sadəcə gördüyü vəzifə kimi baxırıq, ona tədqiqatçı kimi yanaşanda isə məsələnin nə qədər böyük və əhəmiyyətli olduğunu görürük. Deyək ki, ana laylasında arzuladığı kimi uşaq dil açıb, amma o səslərin bir neçəsini, bəzisini dürüst tələffüz edə bilməyib. Axı, o zaman bunun qarşısını almaq üçün həkimlər, xəstəxanalar, laboratoriyalar olmayıb. Balasının dürüst danışması üçün narahat olan ana, onun tələffüz edə bilmədiyi səslərin sıralandığı yanılmaclar yaradıb. Həm şifahi xalq şeirinin bir növü yaranıb, həm də bu, sonralar şeirimizə də keçib. Maraqlıdır ki, yanılmacın mahiyyətini başa düşməyən bəzi başabəla ədəbiyyatşünaslar vaxtilə «qırx küp, qırxının da qulpu qırıq küp» yanıl-

macını və bunun kimiləri nifrət doğuran gülünc şeylər adlandırır, başa düşməyiblər ki, analar bu tipli yanılmacları məhz bala məhəbbətilə, onun dilini, tələffüzünü aydınlaşdırmaq üçün yaradıblar.

Aparıcı – Uşaqlar da yanılmacları çox xoşlayırlar, böyüklər də... Bakıdakı 31 nömrəli məktəbin şagirdlərindən bu gün «Xalq inciləri»nə çağırmışıq. Gəlin, yanılmacları onların dilindən eşidək. (Məktəblilərin çıxışı)

Aparıcı - Hə, buyurun, deyəsən söhbətimiz yarımçıq qalmışdı.

Əzizə xanım - Körpə bir az da böyüyür, indi ana öz uşağının zehni inkişafını nəzərə alır; axı o zaman uşaq bağçaları, müəllimlər, tərbiyəçilər yox idi, bütün bunlar ananın üzərində idi. Uşağın zehni inkişaf etdirmək üçün balaca balanı əhatə edən əşyalar, canlı və cansız cisimlər haqqında ana ona məlumat verib. Bu məlumatı da məhz şeirlə, mənzum tapmacalar şəklində yaradıb ki, bu mənzum tapmacalar da formaca bayatılardan seçilmir. Məsələn:

Mən aşığam bir ata,
Bir oğuldu, bir ata.
Səksən dəvə, yüz qatır
Yüklənibdi bir ata.

Bir az da keçib, ananın balası bir qədər də böyüyüb, indi ona evdən çıxıb həyətdə oynamaq lazım olub. Bu zaman ana-tərbiyəçi onun üçün oyunlar düşünüb, gizlənpaç oynayan, gizlənənləri axtarışa çıxan uşaq hündürdən deyib:

Qapqara qazan, qapqara qazan
Yerini bərkit, gəldim ha...

Bax, elə bu oyunların başlanğıcında uşaqlar şəkli bayatı və laylaldan alınmış mənzum düzgülər-saymalarla kimin əvvəl oyuna başlayacağını sayıb-seçiblər. (Məktəblilər «Əkil-bəkil» oxuyur, fonda Bülbülün mahnısı).

Azərbaycanın görkəmli musiqi ustaları şifahi xalq yaradıcılığının toplanmasına xüsusi fikir veriblər. Bu baxımdan, Üzeyir Hacıbəyovun, həmçinin Bülbülün adını çəkmək lazımdır. Bülbül həтта:

O gülün birin üzeydim,
Saçbağıma düzeydim.

– misralarını və başqa nümunələri geniş miqyaslı səhnəyə də gətirmişdi, ifa etmişdi.

Aparıcı - Analar haqda mahnı da çoxdur, şeir də... Nə şairlər, nə də bəstəkarlar bu müqəddəs adamın üstündən sükutla keçə bilməzdilər. Onlar bu mövzuda yazmağı özlərinin ən böyük övladlıq borcu saymışlar.

Əzizə xanım, yəqin ki, oxşamalardan da danışmaq istərdiniz. Çünki bunsuz analarımızın yaradıcılığı haqqında tam təsəvvür yaranmazdı.

Əzizə xanım - Heç şübhəsiz... Övlad tərbiyəsi məsələsində bir incə mətləb də vardır ki, üstündən keçmək dürüst deyil. Məsələn, ana yaradıcılığının bir qismi də oxşamalardır. Bilirsiniz ki, ana uşağın gülümsəməyə, qaynamağa başladığı 3-5 aylığından onu xüsusilə atıb-tutur:

Atın-tutun bu balanı,
Şəkərə qatın bu balanı.

– kimi şirin dillərlə onu dindirirdi. Elə bu zaman ana öz taleyi kimi qızının, əsasən, sınıq könüllü olacağını irəlicədən bilirdi. Odur ki, ana qız övladının gələcəyi ilə bağlı bir sıra arzular, oxşamalar yaradıb, onun könlünü almaq, onu şirinləşdirmək, ətrafdakılara da sevdirmək istəyib.

Qız qızıla dönübdü,
Xəbəri yox oğlanların.
Qızdı qızıl parçası,
Palçığa düşər parıldar
Oğlan təzək parçası –
Qapıda durar, mırıldar.
Ay maya əllər,
Belində kəmər...
Qızıl düymələr
Gələr qızımçın.

Bütün bu son sətirlər keçmişimizin fərəhsiz bir səhnəsini canlandırırsa da, bunlarda da böyük ana-tərbiyəçinin qəlbi çırpınır. O ananın ki, bala məhəbbəti ilə laylay çalanda deyib:

Ə.Yusifqızı - Qərənfiləm qəmxaram,
Açılmağa qorxaram.
Gecə cıncırın çıxsa,
Yerimdən dik qalxaram.

Bala bala bal dadı,
Balam adam aldadı,
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı.

Aparıcı - Hörmətli tamaşaçılar! Xanım-xatın nənələrimizin, onların yadigarı olan analarımızın adını tutub çox danışmaq olardı. Bizi boya-boşa çatdırmaq, ərsəyə yetirmək yolunda bir ömrü qurban verən, ürəyindən qopub gələn isti, kövrək sözlərini beşiyimiz başında zümzümə eləyən ulu analarımıza eşq olsun! Onların ölməz yadigarı olan laylalar, oxşamalar, vəsfi-hallar hələ neçə-neçə nəslin beşiyi üstündə keşik çəkəcək, illər, əsrlər keçdikcə daha da cilalanacaq, bizi qoynunda boy atdığımız ana torpağa müqəddəs, qırılmaz tellərlə bağlayacaq. Biz hamımız bu müqəddəsliyin, böyük ana adının önündə baş əyirik. Qoy müqəddəslik ömrünüz boyu sizin yol yoldaşınız, könül həmdəminiz olsun! Məktublarınızı, arzu və təkliflərinizi gözləyirik. Sağ olun, gələn il görüşənədək.

MƏNİM BAYATILARIM

Mən deyim sana dərdim,
Qarala hana dərdim,
Yad çəkməz, yaxın çəkməz,
Bir çəkər ana dərdim.

Anam, xanımdı mənim,
Adım-sanımdı mənim,
El bilsin, aləm bilsin,
Şirin canımdı mənim.

Ana, məni al elə,
Başındakı şal elə.
Döşlərindən əmdiylim
Südüni halal elə.

«Ana» demə, çağlaram,
Ciyərimi dağlaram.
Bircə gün ayrı düşsəm,
Ana deyib ağlaram.

BAYATI – AZƏRBAYCAN POEZİYASININ ŞAH ƏSƏRİ

Haray dedim, sonam, gəl,
Gül üstünə qonam gəl,
Eşit dağlar dalından
Harayıma, anam, gəl.

Özüm anama qurban,
Sözüm anama qurban.
Gün tək işıq verdiyi
Gözüm anama qurban.

Ana dedim, doymadım,
Südün yedim, doymadım,
Yüz min dəfə canımı
Qurban dedim, doymadım.

Gözüm gözünə qurban,
Şirin sözünə qurban.
Məni doğan ananın
Olum özünə qurban.

Güneylər dağım olsun,
Quzeylər bağım olsun.
Ev tikdim, ocaq qurdum,
Anam qonağım olsun.

Ana mənim dilimdi,
Başımdakı telimdi.

Gözüm gözüne qurban,
Bu da mənim dinimdi.

Anamdı, diləyimdi,
Bəd gündə köməyimdi.
Hansı yerdə büdrəsəm,
Arxamdı, dirəyimdi.

YENİ YARANAN BAYATILAR

Bayatı Azərbaycan türkcəsinin bütün gözəlliklərini, millətin tarixini, möhkəm ənənələrini, fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən, millətin müştərək yaradıcılığının məhsulu hesab edilən möhtəşəm bir ƏSƏRDİR. Şübhəsiz, laylaları, ağılları, vəsfi-halları və s. özündə toplayan bayatı bir növ milli dastandır. Onun öz mövzuları, qəhrəmanları, yaradıcı surətləri, təbiət təsvirlərini, insan xarakterlərini, millətin toy-vay adətlərini əks etdirən bölmələri, lap elə deyək ki, FƏSİLLƏRİ vardır. Bu baxımdan Azərbaycan türkünün bayatısı nə manilərə, nə haylalara və s. bənzəməz. Bədii qüvvət etibarilə də bayatı misilsizdir. Burada dilin bütün gözəlliklərini özündə toplayan bənzətmələr, təkrirlər, mübaligələr və s. mövcuddur.

İnsan hislərinin elə bir çaları yoxdur ki, bayatı onu tərənnüm etməsin. Ən incə, ən zərif, ən ülvi hisləri oxşayır bayatı:

Ördək göldə bir üzdü,
Bir çalxandı, bir üzdü.
Üzün qoy üzüm üstə,
Qoy desinlər bir üzdü.

Susənbər suda səni,
Saxlasın xuda səni,
Əlacım ona qalıb,
Görüm yuxuda səni.

O qədər misal gətirmək olar ki!!! qısqançlıq, böyük, ülvi, sədaqətli, inamlı məhəbbət, qürbət dərdi... Xüsusilə tariximizin müxtəlif mərhələlərini, döngələrini, səhifələrini əks etdirən, milli qürur hissilə qəhrəmanlıq tərənnüm edən bayatılar:

Arazıyam adanın,
Quluyam şahzadanın.
Çıxaydım qabağına
Sənə gələn qadanın...

Ah, Araz bayatıları!!!
Bəzi bayatılar müəllifin adını, yarandığı yeri qoruyub:

Şamaxı bazarımış,
Mirzələr yazarımış,
Nə duman var, nə də çən,
Yar yardan azarımış.

Şirvana paşa gəldi,
Gör nə tamaşa gəldi.
Yollarına baxmaqdan
Saf ömrüm başa gəldi.

İmkan versəniz, gecəli-gündüzlü bayatı deyər qoca nənələr... Elə mən də. Bayatı üstündə iki mübahisəm olub. Biri Qazaxıstanda çox erkən dünyasını dəyişmiş, tez parlayıb, tez solmuş gözəl alim Murat Xamrayevləydi. O, türk şeirində, xüsusilə xalq şeirində cinasların təsadüfi hal daşdığını yazırdı kitablarında. Mən ona «Azərbaycan bayatılarından xəbərsizsiniz» - yazdım, - «bayatılarımızın əksəri, ən gözəlləri məhz cinaslı qafiyələrlə yaranıb», - deyə nümunələr göndərdim. Görüşümüzdə də bu barədə söhbətlər oldu və o, bizim bu nəhəng «DASTAN-BAYATI» xəzinəmizlə tanış olmadığını söylədi, təəssüfləndi. İkinci söhbətimiz Türkiyədə 6-cı millətlərarası türkoloji konqresdə olub. «Bayatı düşüncələrim» mövzusunda çıxışımla ilgili mənə verilən suallar içərisində belə bir sual da vardı: «Bayatılar Azərbaycanda nə zamansa toplanıb bitəcəkmi, haçan?»

«Heç vaxt toplanıb bitməyəcək» - dedim, çünki bu gün də yaranır. Əlbəttə, vaxtilə indiki bayatıları da şairlər yaratmışdı, çoxunda təxəllüs, ad olmadığından (az qismində var: Gülgəz, Püstə, Kərim, Zakir, Qurban və b.) hamısı bir küll halında bayatı xəzinəmizin inciləridir. Beləliklə, mənim əsas məqsədim elə bu gün də yaranan bəzi bayatılar haqqında bir neçə söz deməkdir. Bu gün də bayatı yaranır – dedim. Xalq şairi, incə ürəkli ANA Mirvarid xanım Dilbazi və onun kimi bu gün güclü qələm sahibi olan şairlərimizin əksəriyyəti, kişili-qadınli, başımıza gətirilən bəlalər, itirdiklərimiz, 20 yanvar – qara yanvar faciəsi və s. ilə ilgili az-çox, heç olmasa, bir neçə bayatı, ağı demişlər, düzmüşlər. Bunların içərisində qadın şairlərin yaradıcılığında indi bayatı ayrıca yer tutur. Xocalı, Laçın və s. ilə, xüsusilə qara yanvar günlərindəki itkilərimizlə bağlı acı ağılar, ana, bacı, sevgili dilindən söylənən bayatılar zamanla xalqın təfəkkür süzgecindən keçəcək, cilalanacaq, yenə də ümummilli bayatı xəzinəmizə daxil olan incilərə çevriləcək. Kitablar qalsa da, qalmasa da, bu bayatılar ümumi bayatılarımız cərgəsində öz yerini tutacaqdır. Buna şübhəm olmasa da, yenə də son illərdə yaranan bayatılar haqqında bir neçə söz demək istəyirəm. Bugünkü talesiz ana, binəsib sevgili dilindən söylənən bu bayatı:

Başımda var darağım,
Ürəyimdə qəm dağım.
Qismətim yazılanda
Sönmüş imiş çırağım (*Həlīmə*).

Yaxud mənim kimi əziz qardaş itirmiş bacı dilindən deyilən bu dördcə misraya baxın:

Şamaxı, ay Şamaxı,
Qardaş dağı – şam dağı,

Hey deyirlər aqlama!
Yaram sağalmır axı!!!

İndi yaranan bayatılar içərisində yaxşısı az deyil, var. Bunlar bu günümüze yanan, Qarabağ həsrətli bayatılardır. Məsələn, Səadət Butanın, Gülnigar Rəhimlinin, Şirin xanımın, Simuzərin, Həlimənin, mərhum Səfurə Pirsultanlının, Xuramanın, Fərqanənin bayatıları diqqəti cəlb edənlər, hislərimizi ifadə edənlərdir. Mən, əlbəttə, bu məqalədə onların hər birinin şeirini, daha doğrusu, bayatılarını təhlil etmək məqsədini qoymamışam qarşıma. Xüsusilə onların qüsurlarını adbaad deyil, ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil etmək və məsləhət vermək istəyirəm.

Günlərin birində Füzuli yubileyi keçirilirdi. Alim, tədqiqatçı ədibimiz Yusif Vəzir Çəmənəminlinin arxivində bir qeydə rast gəldim. Bağdadda bir bulaq üstündə Füzuli şeiri həkk olunmuşdur, şeir də verilirdi. Mən sevincək yubileyə hədiyyə kimi tez bu məsələni mətbuata çıxardım. Səhəri günü müəllimim, misilsiz alim, tədqiqatçı, ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi yolunda can qoyanlardan Əli Sultanlı, Feyzulla Qasımzadə, Cəfər Xəndan, Mircəlal, Mirzağa Quluzadə kimi alimlərimiz sırasındakı akademik Həmid Araslı məni çağırtdırdı, dedi: O şeir Füzulinin deyil, ədibimiz də hansı bir yanlış mənbəyəşə əsaslanıb, sən də ona. Mən indi səni mətbuatda cavablandırıb, səhvi düzəltmirəm. Çünki həm yubileyə şüluqluq salmıram, həm də sən tədqiqatçı həyatının başlanğıcında-san, indi mən səni kəskin tənqid etsəm, sənə elm – tədqiqat aləmində inam, rəğbət azalar. Bundan sonra məsləhətli iş gör.

O vaxtdan qulağımda qalıb. Həyatın, yaradıcı həyatın, yaradıcı tədqiqatın başlanğıcında olanlara kəskin münasibəti rəva görmürəm (məənə rəva görülmədiyini kimi). Elə buna görə də bu gün kitablarını diqqətlə oxuyub tədqiq elədiyim ana, xa-

nım-qız yaradıcılığından, daha doğrusu, bayatılardan danışır-kən ümumiləşdirməyi məsləhət bildim. Bu elə bayatı yazan hamımıza aid qüsurlardır çox vaxt. Əvvəla, folklor tariximizdən məlumdur ki, Sarı Aşiq və Aşiq Əzizinin bayatıları əksərən «Aşiq», «Mən aşiq», «Əziziyəm», «Əzizim» təxəllüslərilə başlayır. Qalan bayatıçılar da bu kəlmələri işlətdiyindən çox vaxt aləm qarışır bir-birinə. Məhz Sarı Aşiq və ya Əzizinin bayatılarını seçib toplamaq müşkülə çevrilir. Böyük çətinlik çəkir toplayıcılar, tədqiqatçılar. Elə buna görə də indi kitab nəşri, mətbuat genişləndiyindən yaxşı olar ki, bayatı düzənlər yuxarıda adını çəkdiyim aşıqlara hörmət edərək, özlərinin bəzən çox zəif, məzmunuz söz yığımından ibarət olan «yeddi-lilər»ini bu adlarla başlamasınlar. Hərə öz adını, soyadını və ya eləcə xoşuna gələn bir sözü işlətsin, yəni bayatısını «aşı-ğam»la, «əzizim»lə başlamasınlar.

Bizim bayatılar bədii cəhətdən çox mükəmməl, əksərən cinas qafiyəli, rədifli və s. olur. Onlar incidir, hər biri birçə mirvari dənəsidir. Orada yanlış hiss, bayağı fikir, söz yığımı, yalnız bir nəfərə aid olan nəsə olmamalıdır, olmayıb və biz də indi çalışıb belələrini qoşmayaq, qoşsaq da mətbuata çıxarıb el malını, ağız ədəbiyyatını (inciməyin məndən) zibilləməyək. Məsələn, «Ox atdım, tuş gəlmədi, hicranın sinəsinə» kimi məqbul tapıntı misralar yaradan şairə bir də görürsən ki, «Odsuz, alovuz yandı, bəs sən küln hanı?» deyir. Ay mənim əziz balam, əgər sən yanmısan, kül də sən olmalıdır. Belə deyil? Yaxud elə oradaca «Hey, barama, arama» qafiyənin biri hanı? Başqa birisində «Gönlümdə talan oldu, talandı, talan oldu. Bu sevginin vüsali bir şirin yalan oldu.» Şirin də yalan olar? «Yorub, ovub, ovut» qafiyə deyil. «Mən aşiq qəm yükümü, fil çəkməz qəm yükümü, kim götürər, kim qoyar, bu ağır qəm yükümü?» Bəs qafiyə hardadı? Rədif var, qafiyə yoxdur. Elə oradaca bayatıya dəxli olmasa da, bayağıdı bu misralar,

heç xoşuma gəlmədi: «Demirəm bir ömürlük, bir gün yarın olaydım». Niyə demisən bu sözləri? Məhəbbətin əbədiyyətindən, ülvyyətdən yazar şairlər, ay onların nəvəsi.

Bu bayatılarda bəzən bayatının yeddi hecalı sətrində uzun söz işlədəndə, vəzn barmaq hesabıyla düz gəlsə də, qırılır, sığmır, ləng edir misranı: «Bir olmayanlardan qaç» misrasında olduğu kimi. «Başdan aldın aqlımı, Çoban, qaytar toğlunu, get nənənə, deginən, sevdim onun oğlunu» nə verib bayatı növünə? Elə oradaca «gül baxar dənə sarı» misrasındakı mənə nədir? Gül deyil, məncə, quş baxar dənə sarı. Bəzi gənclər ağız ədəbiyyatının incilərindən olan bayatların hazır misrasını götürür (bu elə plagiatdır), ya da həmin gözəl bayatının söz yığımından ibarət olan variantını qoşur. Elə irəlidə yazdığım «çoban qaytar quzunu», «Sən dərddi, mən yaralı» kimi misralar. Əslində məqbul şeirlərin müəllifi, bayatlarını izlədiyim bu xanım-anaların kitablarında yaxşı işlənmiş, ana-ata, ömür-gün yoldaşı, övlad məhəbbətini tərənnüm edən, bu günümüzün əzablarından yanayana danışan şeirlər vardır. Çox şadam ki, onlar gənc nəslə ruhlandırır, milli ənənələri qorumağa, qəhrəmanlığa çağırır, vətən məhəbbətini tərənnüm edir, «qeyrət zamanıdır, döyüş, ağlama!» deyir. Amma mənəm bugünkü sözüm bir folklor pərəstişkarının, bir bayatı aludəsinin sözüdür. Sizə belə şeirlər üçün təşəkkür edirəm. Amma siz Allah, bayatımıza toxunmayın, yazanda yüz ölçüb, bir biçin, bu incilər içərisinə şüşə, muncuq düşməsini rəva bilməyin. Axı mən sizi sevdiyim kimi, bayatılarımızı sizdən də bir qədər çox sevirəm. Uğur olsun sizə!

ARAZ BAYATILARI

Hörmətli redaktor*!

Təəssüf ki, çox gec tanış olmuşam dərginizlə. Amalınız böyük, uca və müqəddəsdir. Hər bir Azərbaycan türkünün güneyli-qzeyli ürəyini yarıb ortasından keçən 200 illik fəryadımız, anaların, bacıların, gəlinlərin gözlərindən axan yaşlardır Araz. İstər ağız ədəbiyyatı – folklorumuzda, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda (nəzmi-nəsrli) bu mövzuya heç olmasa bircə dəfə müraciət edib gözlərimizdən axan «ciyər qanını» səngitməyə çalışmayan ağzı dualı nənələrimiz, əli qələm tutan –Tanrının ilham verdiyi şairimiz, nasirimiz yoxdur. İrticanın dəhşətli illərində belə «can qardaş, canım qardaş; ay dinim, dilim, millətim qardaş» deyən fəryadımız səkkiz qatlı göylərə dirənib, «Fələklər ahımızdan yanıb», «Şalımız qara boyanıb». Ana o tayda, bala bu tayda, ata o tayda, oğul bu tayda, oğlan o tayda, qız bu tayda... bir-birindən məktubla belə xəbər tuta bilməyiblər. «Dəmir pərdə»dən o yana bircə soraqlı məktubumuz göyərçin qanadlarında uçub gecə-qayıda, bircə şadmı, qəmlimi xəbər gətirə, yiyəsinə çatdırı bilməyib. Bibim balaları o tayda olduğundan məni işə belə (makinaçı kimi də) götürməyiblər.

Sonralar radioda «Ana» və «Dalğalarda görüş» kanalları vasitəsilə məni səsimdən tanıyarmışlar. Şəhriyarımız məni hər dəfə dinləyirmiş. Hətta bir dəfə şəklini çəkdirib öz dəsti-xəttilə arxasında xatirə yazıb mənə göndərmişdi də. Necə? Bakıya, on addımlıqda Xudafərin körpüsündən deyil, əvvəlcə Türki-

* Məktub İranda çıxan “Varlıq” dərgisinin redaktoru Cavad Heyətə yazılmışdır. (Tərtibçidən)

yəyə gedib, oradan min əzab-əziyyətlə məxfi Bakıya gələn-lər... Mən sənə necə minnətdardım, Azərli qardaşım!

Günlərdə bir gün sovetlərin, daha doğrusu, rus müstəmləkəçiliyinin tüğyan etdiyi zaman kiçik bir yazıçı dəstəsi Naxçıvanımıza – Nəqşi-Cahanımıza görüşə getmişdik. Uzun xahişlərdən sonra, zor-bəla bizə izin verdilər «ağalar» ki, sərhədə yaxınlaşaq (Culfanın Yayıcı kəndindəydik), heç olmazsa, tikanlı məftillərdən gözlərimizlə o taya «keçək», Arazdan küyümünə, sənəyinə su dolduran bacılarımızı, təsərrüfatla məşğul olan, sərhədi qoruyan qardaşarımızı «gözlərimizin giləsiylə sevək, bağrımıza basaq».

Bir gecə-gündüzlü «danışıqlardan sonra» Culfanın yerli hökuməti belə bir icazəni aldı bizimçün. «Kak isklyuçeniye» demişdi «ağa». Sanki qanadımız vardı, uça bilərdik. Dərdlərimizi danışar, dərdlərindən halı olardıq, nəysə...

Sərhədə, tikanlı məftillərə yanaşdıq. Əvvəlcədən «dərsimizi almışdıq». Heç bir hərəkət etməməli, məftillərə toxunmamalı, o tayda anamızı belə görsək, «tanımamalıydıq». Elə də etməli olduq. Daş heykəldik sanki. Öndəydim. Nasir və şair qardaşlarım məni önə buraxmış, arxamda dayanmışdılar. Xasiyyətimdir, qızdırmalı, xəstə olanda, daha çox isə kədərli olanda bayatılayıram. Üzü Araza dayanmışdım, həsrətim alovla çevrilib yandırırdı məni. Yavaş-yavaş məndən asılı olmadan bayatı deməyə başladım; birdən çiynimin üstündə hıçqırıq səsi eşidib geri qanrıdım. Bu döyüşkən, məğrur, «Azərbaycan deyəndə» kimi himnəbənzər şeirin müəllifiydi. Tofiq Bayram ağlayırdı. Çiynimə tökülürdü şairimin göz yaşları. Hıçqırıqlar içində pıçıldadı:

– Bacı, bacım, niyə yanan qəlbimi daha da alovlandırır-san?

– Qardaş, - dedim, - o gözüümün qabağındakı «əlçatmaz» Arazdan bircə ovuc götürə bilsəydim, yanan qəlbinə səpərdim. Neynim ki, əlim çatmır, ünüm yetmir.

Millətimin əslində «Xan Araz» dediği gözəlim Araz! Sənə nələr demişlər, nələr deməmişlər: lənətləmişlər, nifrin etmişlər...«Xəncər olub Vətəni ikiyə bölməkdə» suçlandırmışlar. Sənin təqsirin nəydi?

Sənin adına qoşulan, sənin adınla başlayan, ata-analarımızın, nənə-babalarımızın, elə indinin özündə də bir nəslin düzdüyü incilərdən, qürbət, həsrət yanğısıyla alovlanan bayatlarımızdan bir neçəsini cənab oxucuların nəzərinə yenə... yenə... yenə çatdırıram. Dünya dərdimizi bilsin, bildiyini bir daha bilsin. Bu bayatlardakı nalələrimizi kar qulaqlar eşitsin; kor gözlər oxuyub bilsin... beş deyil, on beş deyil... iki yüz ildə belə ayrılmayan, qopmayan, qoparılmayan milli mənsubiyyətimiz, qohumluq, qardaşlıq, hicranın nə olduğu çoxlarına məlum olsa da, bir daha, bir daha səslənsin.

Dərin hörmətimlə:

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Arazam, keç üstümdən,
Çək karvan, köç üstümdən.
Bu dərdi mən əkmişəm,
Dəryaz al, biç üstümdən.

Arazam, axanda gəl,
Qızılgül yaxanda gəl.
Ordan bədbəxt analar
Həsrətlə baxanda gəl.

Arazam, qan ađlaram,
Həsərət qalan ađlaram,
Qürbətdə can verənə
Ollam qurban, ađlaram.

Araziyam adanın,
Quluyam Şahzadanın.
Çıxaydım qabağına
Sənə gələn qadanın.

Arazam, Kürə bəndəm,
Bülbüləm, gülə bəndəm,
Dindirmə, qan ađlaram,
Bir şirin dilə bəndəm.

Arazqırağı ləklər,
Çırmanıb ađ biləklər,
Düşməyə xəbər olsun,
Hasil oldu diləklər.

Araz, Araz, xan Araz,
Soltan Araz, xan Araz,
Yarın əlindən getsin,
Sən də mən tək yan, Araz.

Arazın qırxları,
Dolu gəlir arxları.
Şeh düşmüş gülə bənzər
Yarımin dodaqları.

Arazı ayırdılar,
Qum ilə qayırdılar.

Mən səndən ayrılmazdım,
Zülmünən ayırdılar.

Arazda buz ağladı,
Dağda yarpız ağladı.
Oğlan o tayda qaldı,
Bu tayda qız ağladı.

Araz gəlir lil ilən,
Dəstə-dəstə gül ilən.
Mən yarı dindirərəm
(Mən yarımı sevirəm)
Şirin-şirin dil ilən.

Araza gəmi gəldi,
Suların nəmi gəldi.
Dur bir qolboyun olaq,
Ayrılıq dəmi gəldi.

Araz, Araz, xan Araz,
Dağlardan axan Araz.
Yarım qürbətə gedib,
Gəl eləmə qan, Araz.

Xan Arazın qacıyam,
Məclislərin tacıyam.
Yol verin laylay deyim,
Gözü yaşlı bacıyam.

BAYATI DÜŞÜNCƏLƏRİM

Otuz ildən artıqdır ki, ixtisasım XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı olmasına baxmayaraq bayatılarımıza xüsusi diqqət verirəm. Məndən asılı olmayan daxili tələbdir. Əslində bayatını ilk dəfə ANAMIN laylalarında eşitmişəm. Şübhəsiz ki, əvvəlcə özümün, sonralar da kiçik qardaşlarımla beşiyi başında. Anam mövzuca laylalar qurtaranda, uşaq yatmayanda ağıllardan, həsrət dolu qəmli bayatılardan çoxunu laylay kimi öz həzin, kədərli səsilə oxuyardı. Anam dərddi idi. Məhəbbət ayrısı, hicran, günü yarası, bütün Azərbaycan, bəlkə də bütün Yaxın Şərqləminin qadınları kimi onun da qəlbinə sağalmaz yaralar vurmuşdu. Və bu yaralar, bu hicran, sızı, həsrət, üsyan yalnız və yalnız beşik başında oxunan bayatı və laylalarda öz ifadəsini, əksini tapmışdı. Bu, mənim bayatılarla ilk tanışlığım idi, ANAMIN SÜDÜ ilə qanıma, iliyimə keçmişdi. Amma onun böyük təsir gücünü hələ dərk etməmişdim və hələ edə bilməzdim də. Uşaq idim.

Bayatı ilə ikinci, deyərdim ki, yenə də qeyri-şüuri təmasım ilk gənclik çağlarında baş verdi. 12-14 yaşlı qız yoldaşlarım – rəfiqələrimin hamısının «bayatı dəftəri» var idi. Bu zaman mən seçmədən, məzmununa o qədər də dərin dalmadan, demək olar ki, bütün eşitdiyim bayatıları dəftərimə köçürürdüm. Anamın, nənəmizin, əqrəbamızdan olan qoca qadınların zəhləsini töküb bayatı soruşur, dəftərimə yazırdım. Niyə? İndi də bilmirəm, amma yazırdım. Yenə də xalqımızın taleyində, həyatında rolunu dərk etmədən yazırdım. Gənc idim, çox gənc idim, bunu dərk üçün...

Bayatı ilə üçüncü təmasım yeni-yeni tədqiqata başladığım illərə təsadüf edir. Doğrudur, o illərdə də mən bayatıların dərin, titrədici məzmununa, kamil cinas qafiyələrinə, musiqi ahənginə valeh olaraq (xüsusilə Ə.Nəbatini öyrənəndə) topladı

yırdım. Təsnif etmədən yazırdım. Yeri gəldikcə məclislərdə, dostlar arasındakı söhbətlərdə, bədii yazılarımda xoşuma gələnləri işlədirdim. Amma yenə də bu, bayatını tədqiq deyildi. Bu yalnız pərəstiş idi. Bayatı qüdrətinə, bayatı gözəlliyinə, onun musiqi ahənginə pərəstiş!

Bundan sonra Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları İnstitutunda çalışarkən qədim əlyazmalarının kənarlarına, divan və məcmuələrin haşiyələrinə xəttatların, əsl poeziya həvəskarlarının, cüng, təzkirə sahiblərinin, şairlərin köçürdüyü, bəlkə də özlərinin qoşub yazdıqları bayatıları oxuduqca pərəstişimə tədqiqat həvəsi də qoşuldu. Deyərdim ki, bayatı məcnununa çevrildim.

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında, eləcə də türk xalqları, xüsusilə kərküklər arasında yaranmış bayatılarla tanış olduqca bir dərya, bir ümman içində üzdiyümü gördüm. Elə bir ümman ki, hər qətrəsi bir almaz, bir inci, bir şəbnəmdir. Hər damlası bal dadır, qızılgül ətri verir. Elə bu zamandan başlayaraq xalqımız üçün «bayatı nədir?», «nə olub?» suallarına cavab tapmağa çalışdım və bu qənaətə gəldim ki, Azərbaycan xalqının tarixini, məişətini, qeyrətini, bütün mənəvi üstünlüklərini, arzu və əməllərini əks etdirən ən monumental, bütöv bir əsərdir bayatı! Bayatı şirin körpə laylası, dərddli ağı, acı qürbət, əsarət fəryadı, zindan – dar ağacından qopan üsyan səsi, təbii fəlakətə, ölümə, xəstəliyə, ictimai haqsızlıqlara qarşı etirazdır. Bayatı Vətən məhəbbəti, böyük əbədi və əzəli, bəşəri eşq, AŞIQ EŞQİDİR.

Bir sıra tədqiqatçılar kimi mən də bu fikirdəyəm ki, bayatı türk «Bayat» qəbiləsinin adı ilə bağlı yaranıb. XIX yüzillikdən bu günlərə qədər Azərbaycanda altı Bayat adlı kənd olub. Bayatı bütöv bir xalqın keçdiyi tarixi yolu, inkişaf mərhələlərini əks etdirən, onun arzu və istəklərindən bəhs edən tam bir roman, bir epopeyadır, hər səhifəsi bir mövzu ətrafın-

da toplanan cildlərlə əsərdir. Müəllifi bir xalq olan cildlərlə əsər!

Sübut? Buyurun:

Bayatını yan-yana düz! Tarixdir! Hunlardan, Xəzərlərdən bu günəcən. Əlbəttə, mən heç də iddia etmirəm ki, tariximizi əks etdirən həmin bayatılar müəyyən tarixi dövrdə yarandığı şəkildəcə bizə gəlib çatıb. Lakin onların tarixi keçmişimizin müəyyən mərhələlərini özündə əks etdirdiyi, xalqımızın istiqlaliyyət uğrunda çarpışmalarının ayrı-ayrı səhifələrini mühafizə etdiyi göz qabağındadır. Və bu yazılmamış, lakin hansı bir qüvvənin – böyük məhəbbətin bəlkə də – hökmüylə yaşayan bayatılar, yüz şah fərmanından, min çinovnik sənədidən daha dəqiq, tutarlı və təkraredilməz sənəddir.

Qacar qoşununun Şuşanı mühasirəsi dövründən xəbər vermirmi bu bayatı?

Dağları Qacar aldı,
Mirzələr macal aldı,
Bir yanımda dava-şava,
Bir yanımda əcəl aldı.

Bu isə ikiye bölünmüş torpaqla bağlı fəryaddır:

Araz aşanda mələr,
Kür qovuşanda mələr,
Analar balasından
Ayrı düşəndə mələr.

Amma bu bayatı da tarixidir, həm də yarandığı yeri və ili özündə əks etdirən bayatı:

Çıxdım hündür çinara,
Telefon vurdum Cara,
Məndən çox salam olsun
Sevdiyim əziz yara.

Şübhə yoxdur ki, Aşıq Sənəm Balakənə ilk telefonun çəkilməsi kimi möcüzəli, heyrətamiz hadisəni və günü bu haylasında əks etdirmişdir. O, tariximizin kiçik, lakin fərəhli bir gününə işarədir. Carla Balakən arasındakı əski məsafə qısalıb yarın səsi telefonda eşidilən gün.

Müasir, lakin artıq tarixə çevrilmiş bir bayatını da tarixin heç bir mərhələsi ilə qarışdırmaq olmaz. Onu Böyük Vətən müharibəsi günlərində cəbhəyə, qanlı Hitler quldurları ilə çarpışmaya oğul yola salan azərbaycanlı anaların dilindən çağdaş bayatçı Gülümsoltan nənə deyib:

Saçları gülləsənə,
Kül vurub gülləsənə,
Sən igidlər nəslisən,
Dəyməz heç güllə sənə.

Bayatını yan-yana düz, qız seçmə mərasimindən başlamış nişan, toy kimi evlənmə prosesinin bütün mərhələlərini görürsən.

Bayatını yan-yana düz! Doğuluşdan ölüm yatağına qədər övlad böyütmənin bütün mərhələlərini əks etdirir və bütün bunlar ananın dili ilə ifadə edilmişdir.

Beşikdəyken:

Balama quzu qurban,
Qoç qurban, quzu qurban,

Qurban qoyundan olar,
Anası özü qurban deyib.

Balası üçün qız seçəndə:

Kəmər bağla belinə,
Şərbət verim əlinə,
Sən gəlinim olanda
Xına qoyum telinə.

Balasını itirəndə:

Əzizim balamanı,
Asta çal balamanı,
Hamının balası gəldi,
Bəs mənim balam hamı? – deyib.

Bala bu məhəbbətə inanıb, ölüm ayağında da anasını səsleyib.

Bayatını yan-yana düz! Vətən məhəbbəti, onun təbii gözəllikləri, məftunedici mənzərələri, nazəndə baharı, acı qışı, ayrılıq, qürbət-əsarət illərində vətən həsrəti ifadə olunmuşdur:

Bu yoldan ötən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı,
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə Vətən yaxşı.

Əzizim kətan sarı,
Ağ sarı, kətan sarı,
Musa qürbətdə ölsə,
Çevirin Vətən sarı.

Aşıq, qara yaxşıdı,
Geysən, qara yaxşıdı.
Qürbətdə dolanmaqdan
Getsən gora yaxşıdı.

Əziziyəm dilən gəz,
Bağda gülü dilən gəz,
Qürbətdə xan oluncan
Vətəninə dilən gəz.

Gəmi gəldi, yan gəldi,
İçində bir can gəldi.
Vətən həsrəti çəkdim,
Gözlərimə qan gəldi.

Qürbətdə cana yetdim,
Təng olub sana yetdim,
Vətənə dönən günü
Dinə-imana yetdim.

Burda yolum oldu tən,
Varmı bu yoldan ötən?
Bu dünyada şirin şey
Bir anadı, bir vətən.

Araz gəldi yan axdı,
Dibində min can axdı,
Vətən sarı baxanda
Ürəyimdən qan axdı.

Vətən həsrəti, qərıblık və qürbətə bağlı nə qədər həzin, çılğın, ürək göynədən bayatılarımız vardır. Təkcə «gəl-gəl» deyib qürbətdən sevdini haraylayan bayatı əllini ötür.

Quşum gəl, ay quşum, gəl,
Qanadı sınımışım, gəl,
Adam ölər ayrılar,
Diri ayrılmışım, gəl.

Bir namə yaz, bəri gəl,
Eləmə naz, bəri gəl,
Bu yol qürbət yoludu,
Yolunu az, bəri gəl!

Bağlarda bar oldu, gəl,
Ərik nübar oldu, gəl.
Vədə verdin, gəlmədin,
Ürək qubar oldu, gəl.

Yenə də bayatını yan-yana düz: məhəbbət tarixidir bu bayatı! Eşqin bütün anları, kamlısı, nakamı, ayrılıq dərdi, vüsəl həsrəti, görüş sevinci. Daldalarda baş verən ürkək, gizli görüşdən həzz almaq istəyirsənsə, buyur:

Eləmi sinə-sinə,
Yar gəlir sinə-sinə.
Dünyaya sığmaz başım,
Sığıbdı sinəsinə.

Nə qüdrətli cinas, nə böyük məhəbbət, nə uca, yüksək bir pərəstiş var bu bayatıda. Elin məsum, həyalı, məğrur qızı elə bil ki, Nəsiminin qüdrətli, iki cahana sığmayan sinəsinə

sığıb və bununla da bəxtiyardır, sevinc içindədir. Və əksinə, Nəsimi kimi iki dünyaya sığmayan başının sevgilisinin bakir köksünə necə sığıdığını heyrətlə hayqırır.

Eləmi dalda yeri,
Meh vurur dalda yeri,
İki könül bir olsa,
Tez tapar dalda yeri.

Yenə də iki sevən qəlbin qovuşmasına inamın tərənnümü.

Mənə elə gəlir ki, bayatı hər bir azərbaycanlıyı beşikdən qəbrəcən müşayiət edir. Körpəlikdə layla kimi, gənclikdə aşiqanə bayatı kimi... öldükdə – ağı kimi.

Amma bunlardan ən lətfi, ən gözəli, incədən-incəsi məhəbbətdə sədaqətə, dözümə, vəfaya həsr olunub.

Əlində yarım alma,
Yeməyə yarım alma.
Dedim: a qanlı fələk,
Canım al, yarım alma!

Deyən aşiq necə ürəkdən sevməliymiş.

Yaxud:

Əzizim, baxtı yarım,
Baxtımın taxtı yarım.
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım?

– deyən aşiqin məşuqəsi nə qədər gözəl, üzünün dərisi nə qədər incə və pak, təmiz olmalıymış ki, orada yad gözün izi qalsın və onu sevən aşiqin qəlbi və gözləri nə qədər həssas,

qısqanc, məhəbbəti dərin olmalıymış ki, bu yad baxışların izini belə görə bilsin. Bu dörd misra hansı sevən ürəkdən qopub?

Eləmi düşən ağlar,
Qürbətə düşən ağlar.
Rəqib gözünə düşsün,
Saçına düşən ağlar.

Yan-yana düz: Bayatılar sinfi mübarizəni, ağalar-qullar, xanlar-rəiyyəət arasındakı fərqi, barışmaz sinfi ayrılığı əks etdirən və xalqın şüarına çevrilmiş sənədlərdir. Bunlarda da bir növ xronoloji tarix var. Şah naiblərinin zülmündən fəryad istəyirsən? Buyur:

Əlimə yaxdım həna,
Söz dedim, nəyib qana.
Şahdan bir fərman çıxıb,
Dağılsın qoy zamana.

Öz qulundan aman istəyən, ağa-qul dövrünü əks etdirən nümunə lazımsa, buyur:

Əziziyəm qula man,
Qüvvət deyil qula man.
Ağa dara düşəndə
Ağlar, deyər: qul, aman!

Xan-bəy, feodal zülmünü əks etdirən:

Əziziyəm, xan elər,
Xan divanın xan elər.

Bir başa iki yumruq,
Bunu hansı xan elər?

Bayatılarda bu qeyri-bərabər, varlı-yoxsul bölgülü dünya bütün çılpaqlığı ilə rüsvay edilir:

Əziziyəm gül əllər,
Şana barmaq, gül əllər.
Dəryacan ağlın olsa,
Yoxsul olsan, güləllər.

Mən aşiq xanə bada,
Gedibdi xanə bada.
Zalıma bir söz desəm,
Sürərlər Xanabada.

Bu bayatılar da məlum tarixi dövrləri əks etdirir. Beləcə də poeziyamızda yanıqlı «Araz» seriyalı, Qacar döyüşləri, Şamil hərəkatı və s. kimi tarixi hadisələri əks etdirən bayatılarımız məşhurdur. Bütün bunlar bildirir ki, bir dərya bayatı incilərimizdə ailə-məişət, məhəbbət mövzuları ilə yanaşı, xalqımızın keçdiyi tarixi yol da bu və ya başqa dərəcədə öz ifadəsini tapmışdır. Lap bu yaxınlarda əlimə olduqca maraqlı bir bayatı – ağı keçmişdir. Oğlunun cənazəsi üstündə ağlayan bir ananı oxşayan qadınlardan biri belə bir ağı söylədi:

Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına.
Oğlu ölən ananın
Od düşər qundağına.

Hadisələr soyuyub keçəndən sonra mən ağını söyləyən qadıncan bu Hun dağının harada olduğunu soruşdum. «Bilmirəm, elə anamdan, nənəmdən belə eşidib öyrənmişəm» dedi. O

zaman mən Azərbaycanın əlimdə olan yeni və köhnə xəritələrini yoxladım, nə qədər araşdırdımsa, bir şey tapa bilmədim. Və Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunun Toponimika şöbəsinə müraciət etdim və Azərbaycanın toponimika xəritəsinin işlənməsində böyük əməklər sərf etmiş görkəmli alim, coğrafiyaşünas Rəmzi Yüzbaşov yoldaşın imzası ilə aşağıdakı məlumatı aldım: «XIX əsrin ortalarına qədər Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Hunlu adlı kənd olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan əhalisi arasında elmdə təpə adlanan (500 metrədən alçaq) yüksəkliyə dağ deyilir. Bunu nəzərə alaraq çox ehtimalla demək olar ki, Hunlu kəndinin yaxınlığında həmin kəndin adını daşıyan Hun dağı da olmuş, lakin 500 metrədən alçaq olduğu üçün xəritəyə düşməmişdir».

Hunların eramızdan hələ xeyli qabaq indiki Azərbaycan ərazisindən keçdiyi məlumdur. Deməli, hələ o zamandan türk xalqları Göyçayın da daxil olduğu Şirvan ərazisində yaşamışlar. Folklor nümunələrinin əvvəlcə müəyyən bir yerdə yaranıb, sonradan yayılmasını nəzərə aldıqda haqqında danışdığımız ağı əski Hun dağı və Hunlu kəndi haqqında məlumat verir. XIX əsrin ortalarınca Göyçay ərazisində mövcud olan Hunlu adlı kənd və bayatıda əski tariximizin bir zərrəciyi, izi mühafizə olunmuşdur. Mən həmin məsələnin tarixinin dürüstləşdirilməsini tarixçilərin öhdəsinə buraxıb, yalnız bunu demək istəyirəm ki, bütün yad təsirlərə qarşı inadla mübarizə aparıb sinə gərən dil və folklor olduqca dözümlü və sabit materialdır, gözəl mühafizə etmək qabiliyyəti vardır. Elə buna görə də bir çox tarixi namüəyyən məsələlərin dürüstləşdirilməsində folklor materialına müraciət etmək, indilikdə isə onu xüsusi qayğı və diqqətlə toplamaq, yazıya almaq lazımdır. Gecikə bilər və çox şeyi itirə bilərik.

Bayatılarla tanışlığım, bütün azərbaycanlılar kimi, anamın laylalarından başlayıb. Sonralar tarixi mövzularla uğraş-

dıqda bu əqidəyə gəlmişəm ki, hər biri xalqımızın inkişafı boyu onun tarixi mərhələlərinin kiçicik bir zərrəsini özündə əks etdirən bayatılar, həm də keçmiş etnoqrafiyamızı, canlı danışq dilimizi öyrənmək üçün tükənməz mənbədir. Beləliklə də, hər hansı bir tarixi mərhələ üzərində çalışmışamsa, mütləq o dövrü özündə əks etdirən bayatılara müraciət etmişəm. Bu zaman bir sıra mənbələrdə təsadüf edilməyən tarixi bayatılar əldə edə bilmişəm və dil tarixindən dərs deyən hörmətli alim dostlarımla təkidilə həmin tarixi bayatılar haqqında məqalələr çap etdirmişəm. Elə bu çıxış da həmin təşəbbüsün nəticəsidir.

Azərbaycan bayatıları çoxdandır ki, tədqiqatçı və nəşirlərin, eləcə də görkəmli şairlərin, nasirlərin nəzərini cəlb etmiş, bir çox bayatılarımız dönə-dönə toplanıb, nəşr edilmişdir. Bu iş indi də davam etdirilir, bayatılar haqqında dissertasiyalar, tədqiqat işləri və məqalələr yazılır. Bu sahədə hələ görməli çox işlər vardır, bir ümman qədər zəngin, tükənməz olan bayatılarımızın çoxu hələ sinə dəftərlərindədir.

Moldovanın ortasında xristian qaqauzlar türk soylu xalqdır. Onlarda da bayatı vardır və bayatı «Mani» adlanır. Bir neçə qaqauz manisinə nəzər salsaq, vəzn, dil, şəkildə necə də bizimkilər, xüsusilə haylalarla səsleşdiyini, həm də çoxunun məhz «hay» nidası ilə başladığını görürük.

Hay beden yar, beden yar,
Beni burakıb geden yar,
Əvvəl böylə deyildin,
Seni bir üreden var.

Su doldurdum qamuşa,
Su verdim susamışa,

Allah sabırlar versin
Yarından ayrılmışa.

Hay o uçan quşmudur,
Qanadı qumuşmudur?
Bəni yardım ayıran
Əcəba, gülmüşmüdür?

Hey vazlara, vazlara,
Yem atalım qazlara,
Qazlar yemi yeyincə
Biz varalım qızlara.

Bu haylar, haylalar kimi haylayıb, haraylayıb?

Vaxtilə uzaq keçmişdə, orta əsrlərdə tuyuq adlanan dörd misralı şeir inciləri, söz almazları – bayatılar türklərdə, özbəklərdə, bayatı, mani, qoşuq, türkü və başqa adlar altında mövcuddur. Mən bunlardan tək birini bayatını xoryad adlandıran kərküklərdən qəsdən ayrıca danışmaq istəyirəm. Son bir neçə il ərzində Kərkük xoryadları bizdə, Kərkükün özündə, eləcə də Türkiyədə dönə-dönə nəşr olunub, tədqiqatlar aparılıb, haqqında cild-cild əsərlər yazılıb. Bunlardan xüsusilə kərküklü alim Əta Tərzibaşının əməyini qeyd etmək lazımdır. Əta Tərzibaşı Kərkük bayatılarının toplanması, nəşri, təsnifi və tədqiqi baxımından olduqca böyük işlər görür.

Bütün bu tədqiqatlara və nəşrlərə nəzər saldıqda məlum olur ki, qaqauzlar dörd tərəfdən türk soylu xalqlarla əhatə olunmadığı halda, maniləri, bayatıları yaratmaqda davam etdikləri kimi, dörd tərəfdən ərəb-fars-kürd əhatəsində olan kərkük də bayatı-xoryad yaratmaqda davam edir. Xoryadlar onlar üçün də, azərbaycanlılar üçün bayatı olduğu kimi demək olar ki, hər şeydir. Beşikdən qəbir evinə kimi hər bir kərkük-

lünü də ömrü boyu xoryad-bayatı müşayiət edir. Özü də elə incilər ki, hər birində Kərkük xalqının bütün tarixi mərhələləri, mənəvi həyatı, istək və arzuları, bəlalı və sevincli günləri öz əksini tapmışdır. Kərkük xoryadları məlumdur ki, birinci yarımçıq misra ilə başlayır.

Necə dağlar,
Qarşıda necə dağlar,
Yetim yanağı bilər
Göz yaşsı necə dağlar.

Çoxu da bizim bayatılarla səsləşir. Onlarda və bizdə bayatılı «nağıl dastan»lar mövcuddur, «Arzı-Qəmbər» kimi.

Azərbaycan bayatılarına gəldikdə bunlar bədii cəhətdən olduqca kamil parçalardır. Hamısı da lirik, hamısı da yeddicə hecalı, cinas qafiyəli, rədifli. Xüsusilə cinas qafiyələr öz kamilliyi ilə insanı heyran qoyur.

Qurşamış gör sadağı,
Ov gedər görsə dağı,
Cənnəti neynər Aşiq
Camalın görsə daxı?

Səməndin qəmçilənir,
Sarp yerdə qəmçi lənir,
Dəmbədəm aşiq üstə
Dərd yağıb, qəm çilənir.

Qarşıda qana dağlar,
Ox titrər, qanad ağlar,
İtirib maralını,
Batıbdı qana dağlar.

Elə bu ahəngdarlığına görədir ki, bayatılar musiqi ilə sıx bağlıdır. Layla da, ağı da xüsusi xalq havaları üstündə oxunduğu kimi, musiqimizdə mətni məhz bayatı olan onlarla Kəsmə şikəstə, Çoban bayatı, Şirvan şikəstəsi, Qarabağ şikəstəsi, Sarıtorpaq şikəstəsi və s. vardır. Hətta hayla – tamburda, çoban bayatı – tütəkdə, şikəstə – tarda çalınıb. Beləliklə, öz musiqi aləti də olub.

Bayatıların bu və ya başqa sözlə başlanması söz müəyyənliliyi, həmçinin mövzu müəyyənliliyi yaradıb. Araz, ay, apardı və başqa kəlmələr ilə başlayan bayatılarda olduğu kimi.

Bayatıların bir çoxu təbiət təsvirilə başlayır. Və sanki ilk iki misradan sonra gələn məzmun üçün təbii zəmin hazırlayır.

Çayda sular dondu, gəl,
Bağa quşlar qondu, gəl,
Dolaqsız gedən oğlan,
Dolaq tamam oldu, gəl.

Oğlan gedəndə toxunub bitməyən dolaq hazırdır, qışdır,
sular donub, dolağa ehtiyac çoxalıb.

...Araz, Araz, xan Araz,
Dağlardan axan Araz.
Yardan bir xəbər gətir,
Evimi yıxan Araz.

Əvvəlcə dağlar arasından axan Arazın dəmi – hay-küyü, axıb bəri gəlməsi, sonra yardan xəbər tutmaq istəyən gözü yollarda qalmış gəlinin ürək ağrısına səbəb olan Araz bölgüsü, Araz bəlası, Araz dərdi, hər bir azərbaycanlının qəlbindən keçən sərhəd yarası. Araz motivi bayatılarımız içində xüsusi yer tutur.

Bəs bu bayatıları yazanlardan heç məlum olanı varmı? Var! Bütün bir xalqın müştərək yaradıcılığının məhsulu olsa da, tədqiqatçılar Sarı Aşıq, Abdulla, Əzizi kimi bütün yaradıcılığı bayatıdan ibarət olan aşıq şairlərimizin adını tanıtmışlar. Amma aşıq üslubunda yazan şairlərimizin demək olar ki, hamısı heç olmasa, bir neçə bayatı qoşmuşdur. Bəzində ad – təxəllüs demişlər, kim dediyi bəllənib, bir çoxunda demədikləri üçün el yaradıcılığına keçib. Tanınmış şairlərimizdən Xətai, Vidadi. Qasım bəy Zakir belə bayatı qoşub. Bunlardan başqa Zabit, Nəbi, Saleh, Məhəmməd bəy Aşıq Zəngilani, Aşıq Pəri Maralyanlı, Mücrim Kərim Vardanlı, Qurban Məlikballı, Lalə, Qonça, Zeynəb Zərbəli qızı, Püstə Şikar qızı, Aşıq Sənəm, Zərnişan, Gülgəz və onlarla az-çox adı məlum şair-aşığımız bayatı yaratmışdır.

Əksəriyyətində isə təxəllüs deyilmədiyi üçün elin müştərək yaratdığı «Bayatı eposu»na daxil olmuşdur. Bayatılardan cığalı təcnişlərdə də istifadə edilmiş, yəni təcnis yaradan qüvvətli şair sənətkar qoşmanın, müxəmməsin, müsəlləsin və s. arasına dörd və bəzən hətta altı misralı bayatı şəkilli incilərciğalar daxil etmişdir. Bunun nümunələri həm görkəmli ustad aşıqlarda, həm də aşıq üslubunda yazan şairlərdə mövcuddur. Aşıq Ələsgərdə olduğu kimi:

A bimürvət, həsrətini çəkməkdən
İllər ilə xəstə düşdüm başa-baş.
Mən aşığam, başa-baş,
Oxu dərsin başa-baş,
Eşqindən səməndərəm,
Oda yandım başa-baş.
Can deyənə, can deginən mərdana,
Baş qoyanın qoy yolunda başa-baş.

Başqa mövzu:

Cümə günü bir gündü,
Günlərin də gündü.
Cüməni əziz tutan
Mələklərin biridi.

Cümə axşamı fərmandı,
Cümə günü bayramdı,
Hər kim cümə bilməsə,
O necə müsəlmandı?

Namaz qəza qalacaq,
Cüməysə qalmayacaq,
Hər kim cümədən qalsa,
O cümlədən qalacaq.

Şeytan elə haramdı,
Allahın düşmanıdı.
Şeytan sözünə baxan,
O necə müsəlmandı?

Dini, ibadət ruhlu bayatılar mövcuddur ki, bəzi mövlana təriqətinin təsiri ilə ayınlər yapan dindarlar arasında yayılmışdır. Bunlar bədii cəhətdən aşiqanələr kimi qüvvətli olmasalar da, şifahi xalq yaradıcılığının nümunələridir. Üzərindən sözsüz keçmək olmaz.

Bayatılarımızın əksəriyyəti isə xalqın ən kamil, ustad sənətkarlarının qəlbindən qopub, böyük çoxluğu cinas qafiyəlidir. Özü də göz-qulaq qafiyəsi deyil, sözü zorakılığa salmayan, məhz kamil cinas qafiyələrlə yaradılıb.

Bayatılar indi də yaranıb və yaranır. Çağdaş aşiq-şair qadınlarımızdan Şamaxı rayonunun Bağırılı kəndindən Pərnazın, Nazlının şux bayatıları:

Palazda narıncı var,
Abı var, narıncı var.
Hardasan, ay insafsız,
Dalınca zarıncı var.

Simavar pıqqıldayar,
Qəndqıran şaqqıldayar.
Zəhləm gedər o yardan,
İş bilməz, nıqqıldayar.

Kolanı qəbiləsinə mənsub Zeynəb Zərbəli qızının nazik kədərli bayatıları:

Mələ qoyunum, mələ,
Səsin daşları dələ.
Mən mələdim, gəlmədi,
Sən mələ, bəlkə gələ.

Arxac üstə boyana,
Getmə məndən o yana,
Çəkərəm gizli-gizli,
Vermərəm dərd bəyana.

Təklə elatından Püstə Şikar qızının üsyankar, şikayətli bayatıları:

Ürəyim qandı, tarı,
Dərdimi qan di tarı!

Xalqı soyub talayan
Bəyinən xandı, tarı!

Ata elim Təklədi,
O da məni təklədi.
Baxtım ayaq açmadı
Uşaqtək iməklədi.

Ərəbşalbaş kəndindən cana doymuş Gülümsoltan
nənənin bayatıları:

A həndi, həndi cəhrə,
Ayağım bəndi cəhrə.
Vurub səni sındırram,
Gəzərəm kəndi, cəhrə.

Bu gün də, bu saat da yaranır bayatı. Elin o möhtəşəm, o tarixi, o möcüzəli epopeyasına – bayatı xəzinəmizə əlavələr edilir, bəzək vurulur, naxışlanır.

Məndən soruşurlar: bayatı nə zaman toplanıb bitəcək? Deyirəm: dünyada yaşayan sonuncu Azərbaycan oğul və qızının bildiyi sonuncu bayatı yazılsa da bitməyəcək. Çünki yaranmaqdadır. Anam torpaq kimi, millətım kimi, xalqım da yaratmaqda, doğurmaqda davam edir.

Bayatı bütün bir xalqın deyil, qohum dildə danışan bir neçə xalqın zövqünü, mənəviyyatını, tarixini özündə əks etdirən yüksək bədii sənət nümunəsidir. Burada bədii dilin, canlı el danışığının, bütün əlvanlığından, çalarlarından, bənzətmə və mübaligələrindən və s. istifadə olunub. Bayatıya böyüklü-küçüklü yüzlərlə məqalə, tədqiqat əsəri həsr olunub, amma hərə bu ümmandan tək-cə bir damla götürə bilib, mən də elə.

Bayatı nə zaman toplanıb qurtara bilər? – sualına adətən belə cavab verirəm: «Heç vaxt. Çünki daima yararır. Əgər bütün dünyadakı azərbaycanlılardan hər birinin adına bir bayatı dəftəri açılsa, hər birinin bildiyi bütün bayatılar o dəftərə yazılsa... yox, onda da bitib tükənməz! Axı «indi də yararır» - dedik».

NƏĞMƏLİ DÜNYAM

MAHNILARIMIZ HAQQINDA

Hə, doğrudur, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin müəllifi məlum deyil, bütövlükdə xalqdır. Mən də, sən də, biz hamımız təkliddə bu nümunələrin müəllifiyik. Danışdığı dəqiqədə hər bir şəxs ifa etdiyi nağılın, tapmacanın, dastanının, bayatının, lətifənin müəllifidir. Ona öz nəfəsini, istedadını, lüğətini, öz ifa tərzini əlavə edir, mənimləşdirərək danışır. Bu düzdür. Amma heç kəs bizə haqq vermir ki, məlum dastanının artıq müəyyən olmuş, tam, klassik şəklini almış parçasını istədiyimiz kimi dəyişək, təhrif edək. Söhbət «Tahir və Zöhrə» dastanından gedir. Məlumdur ki, Tahiri sandığa qoyub dəryaya (çaya) atırlar. Ləpə vurub sandığı sahilə – Nərgiz xanımın bağına çıxarır və Nərgiz xanım ölümdən xilas etdiyi oğlana vurulur. Tahiri sarayında saxlayıb, ona olmazın hörmət və məhəbbət göstərir. Tahir də bu hörmət və məhəbbətin müqabilində sanki hər şeyi, keçmişini unudur. Bir gün Tahir səhər çağı Gülşən bağına seyrə çıxır və görür ki, bülbül gülün eşqilə cəh-cəh vurdu, sonra da vüsal həvəsilə özünü qızılıgül kolunun üstünə atanda, gülün sərt tikanı bülbülün köksünü yaraladı, bu üzündən batıb o biri üzündən çıxdı. Tahir öz unutqanlığından dəhşətə gəlir. Zöhrəsi yadına düşür. Bülbül gül eşqilə qana boyandı, mən insan ola-ola, ər – kişi ola-ola öz Zöhrəmi unutmuşam. Vəfasız Tahir, bir bülbülcən də yoxsan – düşüncələrilə aşağıdakı gəraylını oxuyur:

Səhərin gülşən çağında
Nə gəzirsən bağı, bülbül?
Oxudun, ağlım apardın,

Oldun mənə yağı, bülbül!
Bülbül, sənin işin qandı,
Aşıqlər oduna yandı,
Nədən hər yerin əlvandı,
Köksün altı sarı, bülbül?!

Bülbül, sən dala səkərsən,
Göz yaşın kola tökərsən.
On bir ay cəfa çəkərsən,
Bu bir ay da zarı, bülbül!

Bülbül, geyibsən al-yaşıl,
Qolların boynumdan aşır,
Ağlamaq mənə yaraşır,
Qoy ağlayım barı, bülbül!

Bülbül, sən məni qandırdın,
Gülşən bağı dolandırdın,
Axır odlara yandırdın
Yazıq xan Taharı, bülbül!

Sevdim gözəllər xasından,
Bu ellərin sonasından,
Getmir Tahir sinəsindən
Zöhrə yarın dağı bülbül.

Başqa bir aşıqdan eşitdiyim son möhürbənd beləydi:

Gözüm gözəllər xasında,
Bu göllərin sonasında,
Xan Taharın sinəsində
Zöhrə yarın dağı bülbül.

Buradakı kədər, bütünlüklə təsvir obyektı Tahirlə, onun həyatı ilə bağlıdır. Xüsusən Nərgizin yanında, Gülşən bağında gördükləri, buradakı fikir və duyğuları ilə yaxındır.

Tahir gəraylını oxuyub qurtaran kimi Zöhrəsinin eşqiylə onu ölüm təhlükəsi gözləyən vətəninə dönməyə – getməyə hazırlaşır. Bunu bilən Nərgiz xanım sazla, sözlə onu özünə bənd etmək istəyir, getməyə qoymur. «Səni heç yerə qoymaram» - deyir. Tahir bu dəfə xanəndələrimizin sevə-sevə oxuduğu «Bala Nərgiz» rədifli gəraylı ilə cavab verir:

Budur gəldi bahar fəslı,
Açılıbdır lala, nərgiz.
Ağız süddü, dodaq qaymaq,
Dilin batıb bala, Nərgiz!

Kəsibsən aşiqin yolun,
Qırıbsan qanadın, qolun,
Tuti kimi ötür dilin
Dönübsən bülbülə, Nərgiz!

Uca-uca dağlar qaldı,
Gülü solmuş bağlar qaldı,
Zöhrə yarım ağlar qaldı,
Dur sal məni yola, Nərgiz!

Bundan başqa son bəndin axırıncı misrasını bəzi xanəndələr «Necə gedim yola Nərgiz» əvəzinə, «Necə gəlim sizə, Nərgiz» şəklində oxuyub həm qafiyə düzülüşünü pozurlar (ola-bala-yola – sizə qafiyə ola bilməz), həm də məzmununa xələl gətirirlər. Tahir «Necə gəlim sizə, Nərgiz» ifadəsini niyə işlətsin? O elə xilaskarı olan Nərgizin sarayındadır, Zöhrəni xatırlayıb getmək istəyir; Nərgiz onu buraxmır və Tahir Nər-

gizi tərifləyir, könlünü almaq istəyir, xilaskarını incitmək istəmir, ondan Zöhrə ardınca getmək, yola düşmək üçün razılıq alır. Hər halda gəraylıdakı

Sən Tahiri küsdürmüsən,
Qol-qanadın kəsdirmisən,
Gəlib yolun pısdurmusan
Necə gedim yola, Nərgiz?

– misraları da bu eşq macərəsindəki «Sarı bülbül» əhvalatı ilə bağlıdır. Həm də Tahir Nərgizə «Tut qolumdan belinə dola» da deməzdi, Zöhrə eşqinə yanırıdı.

Gəraylının gözəl Qarabağın hüsnü qəşəng Şuşasında, dağ çəmənlərində bitən «Xari-bülbül»lə heç bir əlaqəsi yoxdur. Doğrudur, bu son misralarda da bəzən xanəndələr «kəsdirmisən» əvəzinə «sındırmısan» deyirlər, amma bu nədir ki?! Əsl «cərrahiyyə əməliyyatı» «Sarı bülbül» gəraylısının başına gətirilmişdir. Hətta belə bir əhvalat da məlumdur ki, XIX əsrdə Azərbaycan şairəsi Ağabəyim ağa (Xurşudbanu Natəvanın bibisi) Tehranda vətən həsrətilə gözəl bir «Vətən bağı» saldırmış, Şuşadan oraya başqa ağaclarla birgə sevdiyi «Xari-bülbül» çiçəyi də gətirib şitil kimi əkdiribmiş. Lakin gül yad torpaqda tutmadığından qüssələnmiş, öz taleyini düşünüb qürbətdə Vətən həsrətilə demişdir:

Vətən bağı al-əlvandır,
Yox üstündə xari-bülbül.
Oxudun, əqlim apardın
Oldun mənən yağdı bülbül.

...Oxu quşlar dilə gəlsin,
Şən nəfəsin elə gəlsin,

Yarım gülə-gülə gəlsin,
Sən çalanda tarı bülbül.

Bax, elə məsələ də bundadır ki, bu sətirləri Ağabəyim ağa yazmamışdır və yaza da bilməzdi. Buradakı hər bir kəlmə özünü qürbətdə – zaval aparılmış hesab edən, Y.V.Çəmənəminliyə görə, sevgilisindən zorla ayrılıb çoxarvadlı, qoca şahın sarayına aparılan Ağabəyim ağa belə «şən nəfəsdən», «gülə-gülə gələn yardan», tarçalan bülbüldən» danışa bilməzdi. Bəs hardan çıxıb meydana bu sətirlər?

Uzun illər Azərbaycan radio-televiziyasına rəhbərlik etmiş mərhum şairimiz Ənvər Əlibəylidən eşitdiyim bu məsələ ilə əlaqədar hadisəni danışmazdan əvvəl, bir məqamı yada salmağı vacib bilirəm. Bu, ədəbiyyatımızın başına bəla kəsilmiş o illərə aiddir ki, o zaman sovet adamı ağlaya, nakam, məğlub ola bilməzdi. Sovet radiosundan qəmli musiqi, kədərli sözlər, mahnılar, ölüm, hicran, ağır xəstəliklər və s. haqqında heç bir şey səsləndirilə bilməzdi. Konfliktsizlik bütün əsərlərin başına bəla kəsilmişdi. Yaxşı yadımdadır, aspirantura yoldaşım, indi Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasının dosenti Rəhim Nağıyev o vaxtlar radionun incəsənət-musiqi şöbəsində çalışırdı. Bir dəfə «Topçular günü» xüsusi göstəriş və tapşırıq verilməsinə baxmayaraq, təsadüfən, ölümsüz Bülbülün ehtirasa, saf eşqə, məhəbbət vurğununa incə yumorla ifa etdiyi «Qalada yatmış idim» mahnısı səsləndirilmişdi. Buradakı «Top atdılar, oyanmadım» ifadəsi rəhbərliyi dəhşətə gətirmişdi: «Necə? Sovet toplarının səsi Berlindən gəlib, faşist dünyasını lərzəyə salıb, belə bir gündə top atırlar – oyanmır? Sovet toplarının səsini eşitmir? Sazınan-söhbətinən oyatdılar?» Lətifə deyil, həqiqətdir, o zamankı acı həqiqət. Heç kəs cürət edib sübut eləyə bilməyib ki, bu sözlər nəinki Sovet topları, hətta Sovet hakimiyyəti yaranandan çox-çox öncə,

bəlkə də əsrlərlə bundan əvvəl xalqın yaratdığı incidir. Orada məhəbbətdən danışılır, Berlinə, gurlayan toplara nə dəxli var? Həmin gün Rəhim Nağıyevə və əlaqədar olan daha kimlərəsə «bu diqqətsizlik» üstündə, yəni sovet toplarının səsini təhqir etdiyinə görə yağlı, kök töhmətlər verildi.

Bir az əvvəl söylədiklərimdə bir az məzəlilik vardı. Haradasa indinin senzorsuzluq dövründə gülümsəmək də olar ona. Amma indi deyəcəklərim sözün əsl mənasında az qala faciəydi. Radionun musiqi şöbəsi plan üzrə «üç qardaş respublikanın» xalq musiqisindən ibarət konsert verməliydi. Şöbədə heç kəs gürcü dilini bilmirdi. Bir mahnını «heliya-heliya» sözləri-nəqarətinə görə xalq musiqisinə bənzədib proqram daxil etmişdilər. Sən demə «heliya-heliya», «çox yaşasın Beriya» misraları səslənən günlərdə Beriya tutulubmuş və bunu lazımı yerlərə çatdıranlar ona nail oldular ki, şöbə müdiri Rəhimin salamını almırdılar, işdən çıxardılar, altı ay ac-susuz dolanmalı olan külfətinə kimsə acımadı qorxudan. Beriyanı tərifləyib deyə heç harda işə götürmürdülər. İki il belə avarasərgərdan dolanandan sonra hava dəyişilməyə başladı və o, yenidən iş ala bildi. Bax, belə günlər keçirmişik, istəkli xanəndələrimiz. Kimin həddi vardı, söz dəyişə, kədərli mahnı oxuya, göz yaşı, ölüm, qəm-qüssə sovet radiosuna yol tapa bilməzdi. Sovet adamı «əcəb ağ gündəydi».

Bəlkə də bu kiçik hadisə yazıya alınmazdı, əgər «Sarı bülbül» mahnısının başına gətirilən əngəlovzər həmin «konfliktsizlik» dövrü ilə əlaqədar olmasaydı.

Yaşlı nəslin yaxşı yadındadır o dövr. Bir əsərdə konflikt, düyün, intriqa yox idi. Qəhrəmanlar yalnız müsbət xasiyyətli, yalnız müsbət işlər görən, həmişə gülən, ağılamaq bilməyən, mübariz (kimə qarşı mübarizəsi məlum olmayan) Sovet adamları idi. Belə bir dövrdə «Sarı bülbül»dəki kədərli misraları səsləndirmək olmazdı. Mahnı isə həm musiqisi, həm hə-

zin sözləri, həm də ifası baxımından musiqiçilərin də, xanəndələrin də, dinləyicilərin də xoşuna gəlirdi. İşin içindən çıxmaq, xalqın yaratdığı bir incinin də itməsinə imkan verməmək üçün başda gözəl lirik şair Ənvər Əlibəyli olmaqla radio-nun şeirdən başı çıxan əməkdaşları yığılıb bu indi oxunan «Sarı bülbül»ü quraşdırmışdılar. Mərhum şairimiz Ənvər Əlibəyliyə təhrifə görə giley eləyəndə dedi: «Xanəndənin günahı yoxdur. Mətni o təhrif eləməyib, mətn redaksiya əməkdaşları-nındır». Bax, başlanğıcda dediyim kimi şairimizin mənə danışdığı əhvalat budur. Redaksiyanın qocaman əməkdaşlarından kiminsə xatirində qalıb, zənn edirəm. Bu indiki mətn «Tahir və Zöhrə» dastanı ilə az əlaqədar olduğu kimi, Ağabəyim ağa və Şuşamızın möcüzəli, gözəllər gözəli, məftunluqla seyr etdiyimiz, hamını heyran qoyan «Xari-bülbül» çiçəyi ilə də heç bir əlaqəsi yoxdur. Və şeiri sonradan yaradanlar «Vətən bağı al-əlvandır, yox üstündə xari-bülbül» deməyiblər, çiçəyi nəzərdə tutmayıblar, axı çiçək «al-əlvən bağı üstündə» bitməz. Onlar demək istəmişlər ki, al-əlvən bağı üzərində xar (tikan, bəla, yağı və s.) yoxdur. Onun xarı yoxdur. Dastanlarımızla bağlı başqa bir misal. Bu il televiziyada adını bilmədiyim bir aşiq «Novruz və Qəndəf» dastanını danışırdı. Pis də danışırdı. Səsi də ürəyə yatımlıydı. Təəssüf ki, dastanda elə bir xətəyə yol verdi ki, ən azı hayıfılanırsan. Dastan danışanda televiziyanı nəzərə alıb vaxta görə bir qədər ixtisar etmək yəqin ki, lazımdır. Amma harda, necə, neyçün? «Novruz sevgilisi Qəndəfi min bir bəla ilə alıb vətəninə dönəndə qarşısına Kəlləgöz qəhrəman adlı bir yağı çıxır. Qızı Novruzun əlindən almaq istəyir. Onların arasında vuruşmadan əvvəl bir «hərbə-zorba» söylənir. Aşiq isə bu səhnəni tamamilə ixtisar etdi. Mənim yaxşı yadımdadır, uşaq vaxtı eşitdiyim həmin dastanda belə bəndlər vardı:

Kəlləgöz qəhrəman — Kəs səsini a heyvərə,
Gününü eylərəm qara.
Ellər tamam gəlib zara
Kəlləgöz qəhrəman əlindən.

Novruz — Novruz burda qalmaq istər,
Misri qılınc çalmaq istər.
Kor yapalaq almaq istər
Sonanı tər lan əlindən.

Mən əvvəlki bəndlərin təkrarını lazım bilmədim. Yalnız iki şey gənc nəslə mütləq çatdırılmalıydı. Birincisi, Kəlləgözün adı yubileyini qeyd etməkdə olduğumuz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı Təpəgözlə səsləşir. İkincisi, xalq ədəbiyyatımızda dastan və nağıllarımızda xüsusi məhəbbətlə tərənnüm olunan, igidlik, şücaət, kişilik rəmzi olan Misri qılınc. «Novruz» dastanı nə zaman yaranıbsa-yaransın, amma orada da bu əfsanəvi cəngavərlik qılıncının adının çəkilməsi diqqətəlayiqdir. Məncə, aşıq məhz bu səhnəni ixtisar edib dastanın bu gün üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan mahiyyətini azaltmamalıydı. Halbuki, o qədər az əhəmiyyətli epizodlar vardı dastanda ki...

Nə isə. Dastanlarımız da tarixi binalarımız kimi əbədi abidələrdir. Onları yarmaçalamaq olmaz.

Artıq klassikaya çevrilmiş, dönə-dönə ustad sənətkar xanəndələr tərəfindən oxunub vala, lentə yazılmış, mətni çap edilmiş mahnılar da vardır ki, bunlara «əl qatmaq, əməliyyat aparmaq» sanki artıq zəruri deyil. Amma təəssüf ki, indinin özündə də məlum mətnlərdə lüzumsuz, hətta deyərdim ki, zərərli dəyişikliklər edilir. Sözə qiymət vermək, ustad sənətkarın yaratdığı mətni keçmişimizin qiymətli abidəsi kimi qorumaq lazımdır. Onun bədiiliyini, möhkəm qafiyə düzümünü pozmaq bir yana dursun, lüzumsuz, çiy dəyişikliklər məzmu-

nu da korlamış olur. Axı bu mahnılar da bizə yüzilliklərin, aşıq, şair baba-nənələrin irs qoyub getdiyi abidələrdir: qalalar kimi, türbələr kimi. Onlardan bir qafiyə qoparmaq, öz əlinlə, külünglə qaladan, türbədən bir kərpic, bir daş, bir bəzək qoparmağa bənzər. Məsələn, «Üçtelli durna» mahnısında belə bir bənd var:

Evlərinin dalı təpə,
Yağış yağır səpə-səpə,
Oyadaram öpə-öpə...

Hansı bir əxlaq mühafizi isə «öpə-öpə» sözünü qeyri-əxlaqı sayır və misra dönüb olur «oyadaram sevə-sevə». Və qafiyə pozulur, məzmun da gedir işinin ardınca. Öpmək sözünü deməyə «utanan» xanəndənin əyin-başı, yumşaq desək, daha çox dəyişməyə möhtacdır. Televiziyada, kinolarda hər gün öpüşmədən daha ehtirasoyadıcı, utandırıcı səhnələr nümayiş etdirilir. Bəzi xanəndələrin isə ekrandan görünməyən çox az yeri qalıb. Eyni sözü

Sən məndən busə istə,
Mən deyim gözüm üstə – dəki «busə, öpüş»
dönüb «Sən məndən bir gül istə» olub. Əgər söz xanəndənin əxlaq anlayışına uyğun gəlmirsə, oxumasın onu, başqa, «ədəbli» mahnı seçsin. Qoy abidə eləcə, toxunulmamış qalsın, təhrif olunmamış şəkildə çatsın gələcək nəsillərə. Onlar da özləri bilər, xoşlarlar «öpə-öpə» deyərlər. Əxlaq qanunlarına uyğun gəlməz – oxumazlar.

Yaxud «Yar bizə qonaq gələcək» mahnısını götürək. Həmin mahnıdakı nəqarətdə:

Yar bizə qonaq gələcək,
Bilmirəm nə vaxt gələcək,
Söz verib sabah gələcək.

Buradakı «söz verib» əslində güman bildirən «bəlkə də, olsun ki» şəklində oxunardı. Axı madam ki, yar söz verib, deməli, bunun vaxtı namüəyyən ola bilməz. Şübhəli, ehtimal ola bilər, «bilmirəm» ola bilməz. Məntiqə uymur, xalq isə məntiqsiz heç nə yaratmır. O, deyir: «Yar bizə gəlməyə söz verib, ancaq vaxtını deməyib, olsun ki, güman ki, bəlkə də sabah gələcəkdir». Sabaha söz veribsə, deməli, vaxt (sabah) müəyyəndir, «bilmirəm nə vaxt» ola bilməz.

Deyək ki, bu mətnlər dəqiq yazıya alınmayıb. Xanəndələr bir-birindən variantları yanlış eşidib, yanlış öyrənib. Bəs Aşıq Ələsgər? Aşıq Ələsgər ki, dönə-dönə nəşr edilib. Ona da sən demə «əl qatan» tapılır. Məsələn, məşhur dillər əzbəri «Sarıköynək» toylarda rəqs havasına çevrilib (Aşıq Alının «Nə qaldı» rədifli qoşması kimi. Elə bil bu fəlsəfi siqləti olan qoşmanın oyuncağa çevrilməsi heç kimə toxunmur. Elə bil Azərbaycanın “Tərəkəmə”, “Əsgəri”, “İnnabı”, “Uzundərə”, “Yüzbir”, “Turacı” və s. oyun havaları aradan götürülüb, yox olub). «Sarıköynək» rədifli qoşmanın son – möhürbəndində belə misra var: «Yoxdu mərhəməti bu Səltənətin». Aydındır ki, aşıq Ələsgər Sarıköynək qızın adını deyib. Səltənətdir onun adı və Aşıq yaxşı tanıdığı bu Səltənətdən ərklə xələt istəyir. Aşığın zəhmətini hədəf verməyib xələti göndərməsini istəyir. Axı o çağlarda qızlar toyxana – mağarın yan-böyründən baxar, içəri girməzdilər. Toy «şahının şagirdləri» qadınların irəlicədən hazırladığı xələti alıb aparar, aşığın boynuna, qoluna dolardılar. Aşıq Ələsgər bu bənddə gözəl, etnoqrafik mənzərə verib. Elimizin yaraşlıqlı bir ənənəsini şeirində qoruyub. Bir xanəndə isə həmin o «Yoxdur mərhəməti bu Səltənətin» misrasını işləyib, dəyişib «Sənsən səltənəti bu məmləkətin» şəklinə saldı və məzmunu səfsəfəyə çevirdi. Yaxud Alının «Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım» misrasını dəyişməsi də belədir.

Bir başqa xanəndə Ələsgərin «Anam sənə qurban» ifadəsini bəyənməyib «Olum sənə qurban», «Özüm sənə qurban» şəklində oxudu. Xanəndənin öz anasına məhəbbəti bu qədər çoxsa (Allah eləsin ki, belə də olsun, inanırıq da ki, belədir), onda zəhmət çəkməsin, Ələsgəri təhriflə, təshihlə oxuyub qəlbimizə toxunmasın. Klassik şeirimizdə Füzuli, aşıq şeirimizdə Ələsgərin hər sözü, hər kəlməsi bir ürf-adətdir, ənənədir, bayaq dediyim tarixi-mənəvi abidəmizdir. Özünü Ələsgərdən «ağıllı» hesab edib anasını Sarıköynəyə «qurban etmək» istəməyən xanəndə oxumasın Ələsgəri. Ələsgərin dediyi məzəli xalq ifadəsini başa düşməyib, onu hərfi mənada anlayanlara deyərdim ki, vallah Ələsgərin öz anası onun Sarıköynəyinə «qurban gedim sənə», «qurbanın olum», «dədəm-nənəm qurban» deyərdi və bu dadlı-duzlu ifadə elə dilimizin də inci gözəlliklərindən biridir. Mahnılarımızda incə yumor, zarafat, ərk, hənək ruhu var. ondan inciməyiblər, inciməzlər də. Onlarda xalq canlı danışq dilinin bədii bər-bəzəyi, təcəssümü var. Qorunmalıdır. Bu xırdaca inci – abidələr yüzilliklərin imtahanından çıxıb gəlib.

Misalların sayını artırmaqla oxucunu yormaqla istəmirəm. Sadəcə onu deyim ki, belə təhriflərlə xanəndələr özlərinə ziyan vururlar. Fikrimiz dəyişiklikdə qalır, əsəbiləşirik, gözəl səsdən zövq ala bilmirik. İstirahət əvəzinə halımız bərbad olur. Əziz xanəndələr, mahnı mətnlərinə dəyməyin, o incimirvarilər də xalqımızın yüzilliklər boyu yaradıcı əməyinin nəticəsi, xırdaca-xırdaca, ruhumuzu oxşayan, mənəviyyatımızı zənginləşdirən sərvətimizdir.

ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİMİZ

Bu gün əsas məqsədim folklorumuzdakı əmək nəğmələri və onlarla bağlı olan bəzi, deyək ki, terminlərdi. Onları çoxdan yığurdım. Məsələn, dilimizdə indi bəzisi unudulan, köçəri həyatla bağlı sözlər, sözcüklər var. Heyvanat aləmindən götürsək, hər bir heyvanın öz adı olduğu kimi, balasının da adı var. Bunların bəzisi ümuma aydındır. Bəziləri yalnız dialektlərdə qalıb. Həyat dəyişdikcə onlar da dəyişib. Deyək ki, camışın balasına balağ və ya bəzi yerlərdə avara deyiblər. Qoyunun doğulduğu gündən kamil vaxtına çatanacan müxtəlif yaşlarda fərqli adları var, eləcə də keçinin. Hətta rənginə görə də bu adlar dəyişir. Quzu, toğlu, şişək, dıbara, döl, çəpiş, oğlaq, ağlağlı, bozkərə, qaralağlı, qarakürə. Atın dayçası da böyüdükcə qulan, ürgə, kəhər, boz, qır, qara, qula. Dəvənin balası köşək, maya, nər. Hər heyvanın özünün dili var. Həzrət Süleyman peyğəmbər kimi, tərəkəmə qoyunu bir cür, malı başqa cür səsləyir. Atı muşqurduğu kimi, dəvəni “eyha”, qaramalı “ooha”...

Yurdumuzda, millətimizin zəhmətkeşləri arasında nə qədər nəzərə çarpan peşə varsa, bir o qədər «əmək nəğməsi» var. Başqa tədqiqatçı-folklorçu alimlərimizi bilmirəm, amma mən bir el, ağız ədəbiyyatı pərəstişkarı kimi tariximizi öyrəndikcə qarşıma çıxan nümunələri toplamışam; toplusam da, hamısı deyil; bütün əmək adamlarının zəhmətini sanki yüngülləşdirməyə xidmət edən bu mənzumələri tədqiq etməmişəm.

Toplaya bilmədiklərimdən biri mənə xüsusilə təsir edir. Ömür yoldaşımın uşaqlığı Nasosnı (indiki H.Z. Tağıyev) qəsəbəsində keçmişdi. Vətəgələr varmış orda və balıqçılar toru çəkdikcə bir mahnı oxuyarmışlar. Kasıb uşaqlarına balıq bağışlarmışlar. O, həmin mahnını ara-sıra yadına salar, oxuyardı. Təəssüf ki, o zamanlar yazıya götürməmişəm. Bayatılar

məni elə cəlb etmiş, elə məftun eləmişdi ki, harda eşidirdim, məhz onları toplayırdım. Xeyli sonra, bayatı düşüncələrimi yazıb ürəyimi boşaltdıqca başqa növlərə, o cümlədən əmək nəğmələrinə müraciət etdim. Məncə, ən qədim əmək nəğmələrindən biri sayacı sözləri, o birisi isə holavarlardır. Sayacı sözləri çobanın, qoyunun izlərinə göz dikən tərəkə-mənin ehtiyaclarını ifadə edir:

Nənəm, ay şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamanı tez gətir,
Qırıldı uşaq qoyun.

Nənəm qoyunun ağı,
Dolanar gələr dağı.
Çobana çarıq bağı,
Kolan yeyər quymağı.

Qoyunçu həyatının bütün acılı-şirinli haləti, adət-ənənə, ehtiyac, bütöv bir aləm təsvir olunur.

Əgər holavar oxuyan əkinçi xışın maçından həvəslə tutdusa, sayacı sözü deyən çoban sürüsünü gecə saat 3-4-də yaylıma çıxarır. Duman, çiskin altında qoyunları otarır, daha yaxşı, həvəslə xırıldadıqca, özü iliklərinəcən islansa, donsa da, işindən usanmır. Səhər al obaşdandan şər qovuşanacan narıxçının başını gün deşir, yağış isladır, gün qurudursa, əkinçinin əməyi onlardan az deyil. Tarlanı suvaranda, toxum səpəndə həngəmə girmək əzabı nəfəsini kəsir, yayın oğlan çağında od ələyən zəmidə biçin biçir. Onun da ağır əməyinin öz ritmi, öz ahəngi var:

Buroy, buroy, ay buroy,
Torpağa səpdim dəni.

Buroy, buroy, ay buroy,
Küzdə sallam xərməni
Buroy, buroy, ay buroy.

Bu əmək mahnılarının hər birinin öz ritmi, öz ahəngi var. Görünür, görülən işin (taxılı səpən əlin) ritmiylə bağlıdır. Nehrə çalxayan qadın evin kəlləsində – kölgədə – sərin yerdə əyləşir. Nehrənin gəlməsi xeyli çəkir. Yekrəng, yorucu çalxama, eyni səda yuxu gətirir, üzür. Qadın yorğunmuş, yuxunu, eyni sədadən üzülməni özündən uzaqlaşdırmaq üçün nehrədəki qatığın «get-gəl»də çıxardığı səsə uyğun olaraq həzin-həzin, lap dodaqaltı oxuyur. Əməyindən nə gözlədiyi isə məlumdur. Külfətçün yavanlıq, həm də az qala bir həftə, növbəti nehrəyə qədər. Nənə quzuçunun, buzovçunun, külfətini dolandıran oğul balanın könlünü almaqçın deyir: «Ay sağolmuş, balama yaxmac verəcəm, nehrə qoyanda». Verir də. Bir «qulaq» (dördüdə bir parça) yuxanın üstündə bir çay qaşığı ayrıni süzülən təzəcə, baldan şirin kərə yağı (indi o dada həsrətik. Bir həftə quzuya gedərdin o daddan ötrü). Nehrə çalxandıqca nənə həzin, arzulu səslə zümzümə edir:

Nehrəm ol, ol, ol.
Yağım bol ol, ol.
Ayrıni göz yaşıycan,
Yağı dana başıycan.

İzaha ehtiyacı yoxdur. Kasıb tərəkəmə nehrədən ayrı nə istər? O, «Göz yaşıycan ayrıni da işlədəcək, ya dağdan gətirilmiş çələmirdən (dağkeşnişi) dovğa bişirəcəm, ya qız-gəlin qalan ayrıni şəvə kimi parıldayan qulac hörüklərini açıb başını yuyacaq. Sonra da növbəti nehrəyəcən bu qarçı hörükləri cütçü içində toz dəyməsin deyə gizləyəcəm.

Pambıq yığan qızların da adıyla bağlı bir növ əmək nəğməsi var.

Pambıq ağac olubdu, qoyun dabac olubdu,
Pambıq yığan qızların əli qabar olubdu.

Bu nisbətən son dövrlərə aiddir, hələ seyqəl girməyib.

Dizəcən su içində çəltik əkənlərin əmək nəğməsi də gözəldir, məzmunludur, ahəngdardır. Vaxtilə öz çəltik tarlalarımız vardı: toyuqplovun calı, akülə düyüsü, səbzəqovurmanın, zoğal çəkmənin, şüyüdplovun (səbzə, şüyüd yazda, zoğal payızda, akülə Novruz çərşənbələrində, bayram axşamı hər birinin öz mövsümü) – ətirli sədri düyüsü... əkilərdir. Hətta şilyan düyüsünün elə həlimi çıxardı ki, düyünü qatıqlı dinabda qaynadıb, həliminə nar sıxardılar. Dadlı həlim həvəslə içilərdi. Hətta bir toyda (Şəkiddə) dadlı həlim çatmayan baməzə bəy deyibmiş «həlimi kim içib, gərdəyə də o girəcək». Belə sevilən düyüləri əkənlərin mahnısına nəzər salaq:

Çəltiyim dirçəlibdi, ay mübarək,
Sünbüllər incəlibdi, ay mübarək.
Bu gün qəribə gündü, ay mübarək,
Yarım qonaq gəlibdi, ay mübarək.
Əkin çəltiyi, əkin.
Çəltiyə çəpər çəkin.
Çəltiyin iki başı, əkil çəltiyim, əkil.
Suluf onun yoldaşı, əkil, çəltiyim, əkil,
Qurban olum qardaşa, əkil, çəltiyim, əkil.
Yarım onun yoldaşı, əkil çəltiyim, əkil.

Əkin çəltiyi, əkin!
Çəltiyə çəpər çəkin.

Hanı o çəltiklərdən yetişən düyülərimiz? Anam bu indiki «importnu» düyüləri «arpa düyüsü» adlandırır, «zahiri gözəldi» - deyərdi – «dənə-dənə durur, göz oxşayır, qonaqlıqda – buludun yaraşığıdı. Amma nə akülə kimi tamı, nə sədri kimi ətri, nə Şilyan kimi həlimi var. Arpadı, camış ətidi...». Bəyənməzdı rəhmətlik.

Sözarası söylədiyim, çoxumuza ədəbi əsərlərdən məlum olan bu və başqa sözlərlə bağlıdır əmək nəğmələri, holavarlar və s.

Məzmunundan görünür ki, bu çəltik əkənlərin nəğməsini qız-gəlinlər qoşublar. Orada gənclik duyğuları qardaş məhəbbəti ilə yanaşı tərənnüm olunur. Maraqlıdır ki, nar dərən qızların mahnısında da eyni hal, hissiyyat duyulur. Burada da gənclik duyğuları, sevgi qardaş məhəbbətilə yanaşı dilləndirilir. Hər iki nəğmədə ruh gəncdir, əmək əzabı yox kimidir. Sanki mahnı, oradakı sözlər, hiss-həyəcan zəhmət əzabını qovub dillərdən, mahnıdan. Musiqilərində də bir oynaqlıq, bir əski rəqs havası əsir. Görün bağa çıxan, hər budaqdan qırmızı şar, atəşin fənər kimi sallanan, yaşıl yarpaqlara əlvən gözəllik verən narı dərməyə gedən qızlar nə oxuyur:

Gəl gedək nar dərməyə,
Qırmızı don geyməyə (nar kimi, elə deyilmi?)
Nar budağın əyməyə –
Qırmızı don geyməyə.
Qardaşçın qız görməyə, (bəzən seçməyə)
Qırmızı don geyməyə.

Nar bağında yarım var.
Nar bağında narım var.

Belə bir ümid, arzu xalça toxuyan ana və nənələrimizin də ürəyindən olub. Onlar işləri tez qurtarmaqçın çox vaxt iməci, köməkçi çağırıblar. Yun darayanda, dən yuyub sərəndə, qızlarçın cehizlik yorğan-döşək, dirsəyaltı, qayınana döşəyi salanda bir-birinə iməci gedərdilər. Köməkləşib ağır işin öhdəsindən tez və daha yaxşı gələrdilər. Ən qədim zamandan iməcilik el arasında dəb olub, yaxşı əməl sayılıb. Bəs görək xalçaçı nənənin bütün bu xoş arzuları necə düzülüb mahnıya? Axşam nənə hanasını yarımçıq qoyanda, kirgid, həvə, qayçı və s. yığıb səliqəylə hana dabanının yanına qoyanda dodaqları bu arzulardan birini söyləyib:

Şeytana nəhlət (lənət),
İşimə bərəkət.
Bir qarı gəlsin,
Ərişin yesin,
Arğacı qalsın.

Məlumdur ki, əriş uzunluq, arğac en bildirir və əriş azaldıqca xalçanın boyu böyüyür, işi azalır, tez qurtarır. Nənənin də arzusu budur. Bu xalçasını bitirsin, yenisini başlasın. Bəs səhər hananın başına keçəndə həvə, kirgid və qayçısını hazırlayıb əlinin altına qoyanda nə arzulayıb nənə? Deyək ki, gecə hamı yatandan sonra hansısa bir xeyirxah, əfsanəvi qarı gəlib nənənin hanasına ərişi azaltmaqla kömək elədi. Bəs gündüz. Oooo... onun özünün də müqəddəslərə ünvanlanmış nəğməsi, sözləri var. Baxın:

İşim, işim iş olsun,
İşim uçsun, quş olsun.
Mələklər bacım olsun,
Pərilər iməcim olsun.

Görürsünüzmü, mələklər bacısı, pərilər iməcisi olan nə-nəmizin işi yüngül olacaq, quş kimi uçacaq, əlbəttə.

Şamaxıda ipək, darayı toxuyan ustaların da özlərinə məxsus nəğməsi olub. Bu mahnı yeknəsəq iş ahəngini yüngüllətdiyi kimi, burada ərqli, zarafatlı bir əmniyyət də olub. Dəzgah qarşısında oturub, gözəllər gözəli üçün ipək paltarlıq toxuyan ustanın birinci arzusu, əlbəttə, butaların bütöv, yaxşı, gözəgəlimli çıxmasıydı. Xalq arasında belə bir yarıgerçək, yarızarafat hənək də vardı. Deyərdilər ki, gözəlin bəxti çox vaxt ağırlı-acılı olur. İşgüzar, bacarıqlı, əməksevər qızlara nisbətən bekara, dindilo, işbilməz, tənbel qızların bəxti «üzdə» olar. Odur ki, ustalar ipək parçanı eləcə həmin «xanım qızların» bəxtinə toxuyarmış. Məkkik hanada gedib-gəlincə əllərin ahənginə uyğun olaraq oxuyarmışlar:

Dələgeyin bəxtinə,
Balağı cırıq bəxtinə,
Dəmşalağın bəxtinə və sair...

Deyərdilər ki, belədə butalar düz, yaraşılı çıxar, ipək zay olmazmış.

Qız anasından narazı qalan oğlan adamı bəzən oxuyarmış:

Balaxanımın hisdi damı,
Tökülsün əti-əndamı.
Verin qızı, köpəyuşağı,
Kəsin sözü, köpəyuşağı.

Balıqçıların tor çəkərkən oxuduğu yaxşı bir əmək mahnısı vardı, hayıf ki, ələ keçirə bilmədik.

Bir sıra nəğmələr var ki, onlar «ovsunlar»la yarışır. Məsələn, bəzgəg¹ quşunu görəndən ovçu oxuyarmış:

Bəzgək, məzəndərək,
Yağın qazana əndərək,
Tükün bəylərə göndərək.

Həm ovçunun əmək nəğməsidir, həm də ovu asan vura – əldə edə bilməkçün ovsundur, mənəcə. Təndirə çörək yapan nənə, çörəkləri «küt getməsin» deyə pıçıldaır:

Təndir çörəyi,
Öyümün dirəyi.

Vallah, həm ovsun, həm də alov saçan təndirə min zəhmətlə çörək yapan nənənin əmək nəğməsidir. Həmin nənə evdə soyuqdəymədən yatan xəstə ailə üzvünə bardaq qoyursa, təkrarlayır:

Əmün², dəmün bu olsun,
Axır qəmün bu olsun.

Üstəlik oxuya-oxuya (nənə dezinfeksiya keyfiyyətini bilməyib) «göz qaytaran» üzərlik də yandırır:

Üzərliksən, havasan,
Min bir dərddə davasan.
Hər bir evdə sən olsan,

¹ Bəzgəg - əti yeyilən köçəri quş

² Əm – dərman, ilac

Qada-bəla uzaqsan.
Üzərliyim partlasın,
Yaman gözlər çatlasın.

Məgər bu da özünə görə həm ovsun, həm də müəyyən iş görən nənənin bir növ «əmək nəğməsi» deyil? Gümanımca belədir – hər ikisi bir şeyə – xəstənin sağalmasına xidmət edir. Həmin nənə nəvəsinin gözünə nəsə düşüb, narahat-narahat ovuşduranda deyir:

Samansan, sovrul çıx,
Qumsan, qovrul çıx.

Hikmətə bax ki, naxırda, mala dabaq xəstəliyi düşəndə maldarın öz ovsunu səslənir: tabağı döyə-döyə naxırın qırağına gəlib deyir:

Tabaq gəldi,
Dabaq, qaç!

Əgər bir şey itirib sə, axtara-axtara deyir nənə:

Tapıl, tapıl, axça verim,
Tapılmasan, mıxça verim.

Yad itə rast gələndə deyirdi:

Anam Mədinə,
Bacım Səkinə,

Qardaşım Abbas,
İt məni qapmaz.

Özünə ürək verir, dayanıb dururdu sahibi gəlincə. Qaçsaydı, it qoparağını götürər, ximxalar, bəlkə zərər də yetirərdi. Əgər ailədə birisi zökəm, tumov olubsa (indi hamısına qrip deyilir), nənə mütləq gecə yatanda xəstənin tumanını onun öz başına bağlayıb ovsunlayır:

Tuman gəldi,
Tumov, qaç!

Qaçırdı, qaçırdı, inanın mənə.
Əgər yuxa-yayma bişirilirsə, külək həyəət ocağında sacın altını tüstüləndirirsə, mütləq deyəcək:

Tüstü baba, o yana get,
Əppək baba, bəri gəl.

Diqqət etdinizsə, misal gətirdiyim bütün ovsunlar əməklə, zəhmətlə, insana xeyirlə bağlıdır ki, bütün bunların çoxunu, səhv etməməyə, hamısını ağbirçək, sinəsi söz dolu, adət-ənənə dolu nənələr icra edir.

Folklorda xurafata, hiyləgər, tamahkar mollalara münasibət də öz əksini elə tapmışdır ki, bu parçalar da bir növ fırladaqçı, acgöz mollanın az qala «əmək nəzmi-nəğməsi» kimi səsləndiyindən üzərindən keçə bilmədim. Rəhmətə getmiş atadan qalan mirası övladlar arasında mübahisə olmaması üçün «tərəkə edər», yəni ruhani əliylə bölərdilər. Belə ruhanilərdən biri hüüzür yerinə gəlir, köçəri alaçığına girəcəyiniz tələb edir:

Atıma kişmiş tökün – kişnəməsin,
İtimə sümük tökün – sinsiməsin.
Altıma dəri salın – su keçməsin.

Üstümə çadır qurun – gün düşməsin.
Qonaq eləyin halvaya,
Sonra baxaram davaya.

Və... Elə məsələ də bu «və»dən sonra başlayır. Molla yetimə qalan mirası belə bölür:

Əzik-üzük gümüşlər,
Əyribuynuz gomuşlar
Fağırçıqaz mollanın.
Nırıldayan nehrə,
Cırıldayan cəhrə,
Odun qıran dəhrə
Hamısı yetimin.

Bu da bir növ fırlıdaqçının «əmək nəğməsi» kimi səslənir. Bu kimi mənzum parçalar dolayı yolla olsa da, əsl mövzuma, yəni «əmək nəğmələri»mizə gətirib çıxarır məni.

Əkinçilərin bir sıra əmək nəğmələri var. Xışla, kotanla yer sürən, eyni ahəngli əl hərəkətilə tarlaya dən səpən kəndlinin dilində səslənirdi. Sadə olduğu qədər də ən qədim əmək nəğməsi olan holavarlar, cütdə heyvan «hola»maqla bağlıdır. Haqqında çox danışılıb. Amma maraqlı səslənir. Bunların içərisində xırmanda dərzilər döyüləndən sonra axşama az qalmış, sovruc atmaq, yəni dəni samandan, közərdən ayırmaqçın yüngül külək lazımdır. Bu yel olmasa xırmançı əli qoynunda qalar. Uşaqları isə Yel babanı səsləyir:

A Yel baba, Yel baba!
Xırmanımıza gəl, baba.
A Yel baba, sovrucə gəl!

Taxılıımız yerdə qalıb,
Yaxamız əldə qalıb.

Yel baba çox da yalvartmırdı balaları. Yüngül meh əsməyə başlayanda taxta kürəklər işə düşür, taxılı götürüb adam boyunca yuxarı atır, Yel baba sovruqda dəni ayırıb əmbizə vurur, samanı topa yığırdı.

Toyqabağı və toy adətlərində də bir qədər əmək-zəhmət izi olsa da (xonçalar düzəltmək, yuxa bişirmək, qazanlar asmaq, lap istəsəniz rəqs etmək – axı o da – gözəl rəqs də zəhmət nəticəsidir, – əl çalmaq), burada daha çox sevincli, şən mahnılar üstünlük təşkil edir. Bəzən «gəlin atlanması» («Mercedes»lə deyil, at üstündə aparar, zurnada «Gəlin atlandı» havası çalınardı), qız evinin bəzi bəhanələrlə gəlini yubandırması, toy məclisinin, xınayaxdının daha şən keçməsi üçün şıdırqa vurmağın (çəpik çalmaq, əl çalmaq) vacibliyi haradasa bəzi əmək nəğmələrini xatırladırdı ki, bunların da üstündən keçmək, unutmaq olmaz.

Toy yuxası bişirilir: bir neçə sac asılıb. Böyüdüb boya-başa çatdırdığı balasının evdən ayrılıb (görösən necə yola verəcəklər?) getməsi həsrətilə ana bayatılar deyir.

Ana bir qəmlidirsə, əksinə, qız-gəlinin oxuyub-oynadığı, çalıb rəqs etdiyi otaqda aləmdir: dilli-dilavər «sərpayı» qızları ortaya çəkir, məclisi daha da şadlandırmaq üçün ritmlə oxuyur:

Əl çalmayanın əli qurusun,
Suya gedəndə beli qurusun.
Oynamayanın beli qurusun,
Danışanın dili qurusun.

Belə şux «diləkdən» sonra əl çalmamaq, oynamamaq, yaxınıyla söhbətləşib şuluqluq salmaq olardımı? Gəlini ata evindən çıxarıb aparmağa gələndə «oğlan adamı yesin bada-

mı», gəlini gecikdirən «qız adamı alsın qadamı» deyən yenə qaval çala-çala, ya findıqça vuraraq oynaya-oynaya oxuyurdu:

Ay qız alan, öyün abadan olsun,
Üstü dəmir, yannarı daşdan olsun,
Düzülübü qız öyündə qonaqlar,
Oğlan öyündə bəzənib xonçalar,

Qız anası hündür yükü alçaq elər (yəni cehiz verər).
Oğlan anası alçaq yükü hündür elər (cehizi qəbul elər).

Ay qız anası əli qoynundadı,
Oğlan anası dəvə boynundadı.

Yaxud sataşardı yengə qız adamına:

Çörəyüvüz qılçıxlıdı,
Qapuvuz palçıxlıdı.
Verin aparaq gəlnimizi,
Aparmayın zəhləmizi.

Bəzən söyüşə çıxırdı yengə:

Verin qızı, köpəyuşağı,
Kəsin sözü, köpəyuşağı.

Bu da bir növ əməkdi, zəhmət idi. Yengə qız məclisini şux aparmağının, oğlan evindəki canfəşanlığının müqabilində müəyyən muzd, xonça, xələt və s. alırdı.

Gəlin ata evi çırağının başına dolandırılıb, ata-ana xeyirduası ilə qapıdan çıxanda səslənirdi (oğlan adamının biri):

Gəlin çıxdı hasardan, Allah-Allah,
Qurtardıq intizardan, Allah-Allah.

Bunların bəzisi heç əmək nəğməsi də deyil, eləcə sırası gəldiyi üçün, unudulmasın deyə, yada saldıq.

Əmək nəğmələri isə çoxdur, toplayana möhtacdır. Əmək alətləri dəyişdikcə o nəğmələr də yaddan çıxır. Əmək nəğmələri haqqında folklor tədqiqatçılarımız xeyli deyib, yazıb. Biz də dedik, üç olsun. Yaddaşlara köç olsun.

«ANAMIN NAĞILLARI»NDAN¹ DAHA BİRİ (“Tello” və “Apardı sellər Saranı” mahnıları haqqında)

Anam nağıllarını həmişə «nağılbaşı» (pişrov) ilə başlardı. Bəzən də olurdu ki, lap sadəcə başlayırdı nağılını. Məsələn, yerimizi rahatlayıb üzünə baxanda görürdün başladı: “Hə... Biri var imiş, biri yox imiş, Allahın bəndəsi çoxuymuş. Şirvan-Muğan torpağında Xançobanı nəslindən bir igid varmış. Özü igidlikdə təkmiş, sevgili nişanlısı Saray xanım da gözəllikdə təkmiş. Ata-anaları çoxdan alıb-veriblərmiş, razılığa gəliblərmiş. Yaz macalı ellər dağa – yaylağa qalxanacan onların toyunu eləyirlər. Qız evində «xınayaxdı»dan, çal-çağırandan sonra geyindirib, ata mindirirlər ki, Nurugilin obasına aparsınlar. Oba yaz yurdundaymış. Cilovdar üzü duvaqlı gəlinin mindiyi atın cilovundan tutub, başının adamlarıynan yola düşür. Yengə-dərnə də atlanır.

Sən demə, bunların obalarından çay keçirmiş. Yaz macalı, dağların qarı əriyib axan vaxt, sellər gələn vaxtmış. Elə çaya çatanda gəlinin başıynan gedən adamlardan biri haylayır:

-Ayə, ay adam, uğultunu eşidirsüz? Deyəsən çaya sel gəlir axı. Gəlin gözləyək.

Yengə üzə durur:

Əyşi, sel nağayrır burda? O gələnəcən biz keçib gedərik. Orda oğlan evi dəmdədi. Gözləyirlər.

Yengə düşür qabağa, qamçı çalıb atı vurur çaya. Cilovdarın da çarəsi kəsilir. Özü piyada, yedəyindəki gəlin minən atıynan girir çaya. Su bulanıbmış. Heç çayın ortasına çatmamış su qalxır. Selin qabağıynan gələn daş-kəsək, ağac-uğac güclü selinti ta bayaq cilovdarı aşır. Aparır. Üzü örtülü gə-

¹ Ə.Cəfərzadə. «Anamın nağılları». Bakı: «Gənclik», 1982

lin Saray xanım qalır atın üstə. Cilovu boşdanan at selin nəriltisindən hürkür, götürülür ki, özünü çayın o tayına çatdırsın. Gəlin çay yatağındakı qarağaca ilişir. Su güclənib qarağacı da gəlinqarışiq selintiyə qatıb aparır. O tayda qalanlar kömək eləyə də bilmirlər. Baaax, elə o vaxtlar Nuruyunan Saray xanımın başına gələn qəzavü-qədər dillərə düşür. Xançobanı tayfasının aşıqları bu qanlı-qadalı gündən belə danışirlar, belə oxşuyub-oxuyurlar. Nurunun dilindən, ata-anaların dilindən deyiblər bu sözləri...”.

Anamın nağılları içərisində böyüyü də vardı, kiçiyi də. Bunların bəzisini anam elə danışardı ki, sanki onun şahidi lap elə özü olmuşdu. Məsələn, «Tello» mahnısını o, məhz Şamaxıda baş vermiş bir hadisə kimi danışır və mahnının da kimlər tərəfindən, nə üçün qoşulduğunu deyirdi. Deyirdi ki, Tərlan (Tello) adlı bir oğlan ala gözlü gözəl bir qızı sevirmiş. Həmin qızı başqa zəngin bir ailənin oğlu da sevirmiş. Qızın Tərlana meylini duyan rəqib oğlan, Tellonu bıçaqlatdırıb və ya özü bıçaqlayıb öldürür. Hüzür məclisində yangılı ananın çəkdiyi ağrıları qarşı tərəf ara xanəndələri tərəfindən mahnıya saldırıb oxutdurur; dilə-dişə salır, toylarda, seyrlərdə xanəndələrə təzə dəb düşmüş mahnı kimi oxutdurub, rəqib tərəfə «yandım» verirlərmiş:

Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə.
Ana, məni öldürdülər
Bir alagöz qız üstə.

Ana belə oxuyubmuş, mahnıya salanda həmin məlum «Tello» nəqəratıyla üçüncü sətri dəyişibləmiş.

Bu ilin əvvəllərində anamızın nağıllarını, zərif, incə səslə oxuduğu mahnıları xatırlayırdıq Məmməd qardaşımla. Elə

ondaca «Apardı sellər Saranı» mahnısını radioda eşitdik və hərəməz anamın dediyi yeddi bəndi yadımıza salırdıq. Uzun idi həmin mahnı:

Arpa çayı aşdı, daşdı,
Sel Sarayı aldı, qaşdı.
Nuru qaldı gözü yaşdı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Ha deyirdik ki, «Ana, axı Şamaxı-Şirvan ətrafında Arpa çayı yoxdu». Deyirdi ki, «vəznə uyğun gəlir». Qızın adını da çox vaxt əski türkcəmizdəki Saray xatunun adına bənzər «Saray» deyər, gah Sara oxuyardı. «Bəs Nuru kimdi?» sualımıza cavab verərdi: «Biri deyir nişanlısıymış, bir başqası da deyirdi ki, qayınatasıymış, gəlinini çox istəyirmiş. Axı qayınatalar gəlini çox istər».

Nə isə, mübahisələrimizə baxmayaraq, anam «Apardı sellər Saranı» hekayətini yerli-yataqlı, məhz Şirvan-Şamaxıda olmuş və sanki özü öz gözləriylə gördüyü hadisə kimi danışardı. Mahnını oxuyardı. Və biz çox vaxt o zərif səsi eşitmək üçün eləcə bu nağılı istərdik. Deyəsən on bəndəcən vardı. Amma qardaşım Məmmədlə birlikdə çox çalışdıq, yalnız yeddi bəndini xatırlaya bildik. Bir misra mən, birin o:

Arpa çayı aşdı, daşdı,
Sel Saranı aldı qaşdı,
Nuru qaldı gözü yaşdı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Düynü tökdüm tabağa,
Bişmədi, qaldı sabaha.
Kor yengə düşdü qabağa,
Apardı sellər Saranı,
Bir uca boylu balanı.

Qarağac, kökün qurusun,
Dibinə balta vurulsun,
Cilovdar, əlin qurusun,
Apardı sellər Saranı,
Bir qara saçlı balanı.

Düynü tökdüm qazana,
Bişmədi, qaldı əzana.
Çarə yox Allah yazana!
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Mən bu bağa girməmişəm,
Qonça gülün dərməmişəm,
Mən Sarayı görməmişəm.
Apardı sellər Saranı,
Bir uca boylu balanı.

Arpa çayı dərin olmaz,
Axar sular sərin olmaz.
Saray kimi gəlin olmaz.
Apardı sellər Saranı,
Bir qara saçlı balanı.

Gedin, deyin Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana.

Muğan batıb nahaq qana.
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Bir vaxtlar folklorşünaslarımızın bəzisi mahnıdakı «Muğan», «Xançoban», «Nahaq qan» kimi sözlərə istinad edərək, Əbülqasim Nəbatinin də «Xançobanı» ləqəbi işlətməsini nəzərə alaraq mahnının məhz «Türkmənçay» bağlaşması dövründə yarandığını, rus istilasının nəticəsində Muğanın nahaq qana batdığını düşünürdülər. Anam deyirdi ki, «bu kiçik hadisə, o boyda böyük məsələni əks etdirə bilməz». Amma sonra özü də təsdiq edirdi ki, elə kiçik hadisələr toplanıb böyük məsələləri, hadisələri yaradır. Nə isə. Tədqiqat alimlərimizin işidir.

“LAƏDRİ” NƏDİR?

(Cəbi oğlu Cavada həsr olunmuş mahnı barədə)

“Laədri” bilavasitə folklorla bağlı ola bilən bir anlayışdır. Niyə? Qədim əlyazmalarında şeirin, nəzmin, bayatının üzünü dəftərinə köçürən poeziya aşiqi müəllifi tanımadıqda üstünə və ya altına bir «laədri» kəlməsi yazırdı. Yəni «tanımıram». Bu o deməkdi ki, poetik parçanın müəllifi naməlumdur. Heç olmasa, dəftər, cüng və ya təzkirə sahibinə məlum olmayıb. Əgər bu poeziya aşıqları olmasaydı, bir çox poeziya nümunələri yaddan çıxacaq, dünyasını dəyişənlər özlərilə aparacaq, gələn nəsəl az bir şey qalacaqdı. Halbuki, təkcə ağı, layla və başqa mövzulu bayatlarımız o qədər zəngindir ki, o qədər külli miqdardadır ki, onları Bayat qəbilələrinin «Kalevala», «Bayan Sulu», «Manas», «Kitabi-Dədə Qorqud» və başqaları kimi bütöv bir abidəsi, bütöv bir dastanı adlandıra bilərik. Xalqımızın tarixinin mühüm pillələrini, ayrı-ayrı dövrlərini özündə əks etdirdiyi kimi, diqqətlə oxunduqda bir müəllif tərəfindən yazılmasa da, bu «dastan – bayatı»nın öz obrazları, surətləri və s. olduğu görünür.

Burada ürəkdən, bütün varlığıyla sevən AŞİQ var, onun sevən qısqanc gözləri MƏŞUQƏnin üzündəki göz izini belə görür.

Burada sədaqətlə sevən MƏŞUQƏ var. Elə bir sədaqətlə sevir ki, «Ölüb torpağa getsəm, sanma unudum səni» deyir və bu deyimi təsdiq edən yüzlərlə bayatı var.

Burada müqəddəs ANA surəti var, övladının acılarını da şərbət bilir.

Bu ANA övladı üçün körpəlikdən ümid bəsləyir. «Böyü, boya-başa çat, kölgəndə mən dolanım» deyir. Beşikdən qəb-rəcən bütün həyat pillələrində, mərhələlərində övladını bayatlarla müşayiət edir, ona dil, tapmacalar, düzgülər, müxtəlif

əyləncələr öyrədir, körpəykən canıyla qoruyur və bu fədakar ana məhəbbəti poeziyamızın zirvəsidir.

Bu «bayatı-dastan»da qalalar alan igidlər var.

Bu «bayatı-dastan» bütövlükdə bir millətin yaratdığı ƏSƏRDİR. Burada tariximizin elə dövrlərinin nişanələri, izləri qalıb ki! Vaxtilə mən tariximizdən bəhs edən bayatılardan, bayatı düşüncələrimdən, bayatının başqa türk soylu xalqlara nisbətən Azərbaycan türkləri arasında daha çox yayıldığından, dediyim kimi onun mükəmməl, öz qəhrəmanları, surətləri olan bir ƏSƏR olduğundan danışmışam. Amma burada da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, folklorumuz istilacı hökmdarların cidd-cəhdinə baxmayaraq, öz milli türk xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini ən əski, doğma şəklində qoruyub saxlaya bilmişdir. Ərəb hakimiyyəti dövründə mədrəsələrdə ərəbcə, farsca «Gülüstan»dan, «Busitan»dan dərs deyilsə də, rus istilası dövründə məktəblərdə rus dili təlimi hər şeyi ötüb-keçsə də, şəhərlərdə ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq bəzilərinin öz uşaqlarını rus məktəblərinə verməsi Azərbaycan məktəblərinin azalmasına səbəb olsa da, ümumiyyətlə, xalq, millət bütövlükdə bu təsirlərə sinə gərə bilmiş, öz dilini, adət-ənənələrini mühafizə edə bilmişdir. Biz türklər İudaizmdən, Xristianlıqdan, İslamdan daha öncə BİR OLAN ALLAHIN – GÖY TANRININ varlığını qəbul etmiş, GÖY TANRIYA tapınmışıq və elə bu anlayış da folklorumuzun gözə girmədən, zahirən nəzərə çarpmadan MİLLİ VARLIĞINI qoruyub saxlamasında mühüm amil olmuşdur. Folklorumuzun dərin qatlarına daldıqca məndə bu əminlik, bu inam yaranmışdır. İNAM şərtsiz-qeydsiz məni bu fikrə gətirmişdir.

Hətta «Kitabi-Dədə Qorqud»a belə bu təsirin sonradan əlavə kimi daxil olduğu açıq duyulur. Elə bil əski abidənin üstünə yeni lövhə çalınmışdır.

Yazılı klassik ədəbiyyatımızda folklardan fərqli olaraq «bir neçə dilli Azərbaycan türk» poeziyası yaradılmışdır. «Ərəb dilli, fars dilli, rus dilli Azərbaycan poeziyası» həmin dillərdə təhsil alan iki-üç dilli sənətkarların yetişməsinə səbəb olmuş və deyərdim ki, məni bu «dillilər» darıxdırır bəzən. Odur ki, üzümü daha çox folklor materialları toplamağa vermiş, harda sadə, doğmaca poeziyamızın ətri gələn bir babaya, nənəyə tuş olmuşamsa, «dodağından asılmışam» aşıqlar demişkən. Beləliklə də hələ 60-cı illərin əvvəllərində Türkiyə-Ermənistan sərhədində vaxtilə yaşayan Qarapapaq qəbiləsi bilicilərindən, Şirvanın Udulu, Bəklə, Təklə, Dağ Çaylı, Sündü və b. kəndlərində, Türkmənistanın Aşqabad şəhərində cəmlənmiş «Şirvanlılardan», 50-ci illərdə Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində bir-birinə sığınmış Azərbaycan türklərindən və onlarla başqalarından el ağız ədəbiyyatı nümunələri toplamışam. Topladıqca da şeir aşıqlarına, cünglərə, təzkirələrə və adicə dəftərə bu nümunələri yazanlara rəhmət oxumuşam. Əlyazmalarının «şoqqələrində» - əlavə kağız və səhifənin kənarlarında olan yazılardan yığdıqca «aha... sən millətinin yalnız tanınan şairini deyil, «ləədrilər» də topladığın üçün millət sənə, sənənin ruhuna afərinlər oxumalı, rəhmət deməlidir» – söyləmişəm.

Elə qəzəllər var ki, son beytində müəllifin adı verilir. Məs.:

Bu nə biçərə könüldür, Səfi, eyvay, eyvay...

Amma axı bu Səfi kimdir? Bəzi mənbələrdə kimliyindən danışılsa da, şəxsiyyəti o qədər də məlum olmur. Yalnız bircə qəzəli yadigar qalan bu şair necə də gözəl deyib:

Gözlərimdən yenə od parladı duzəx, duzəx,
Ciyərimdən yenə qan qaynadı Ceyhun, Ceyhun.
Çağırırdım uca avaz ilə: Leyla! Leyla!!!
Dağ səs verdi cavabımda ki, Məcnun, Məcnun!

Bu kimi şahənə, şairənə, şah beytlər yazan Səfidən daha nə qalıb? Kim bilir? Hardadır, kimdədir əsərləri, hansı məmləkətə «qonaq payı» gedib? Bilmirik. Axı ola bilməz ki, belə qəzəlin sahibi yalnız bircə əsər yazmış olsun.

Lap uşaqkən anamdan, onun zərif, narın, mehriban səsilə xeyli mahnılar eşitmişdim. Bizimcə də, Türkiyə türkcəsiylə də. Kimindilər, yadımda qalanlarından birini eynilə təkrarlayıram, çünki bu mahnı bəzən təhrif olunmuş şəkildə olsa da, oxunur:

Bülbülün geydiyi yaşıl,
Susən sunbulə dolaşır.
Ağlamaq mənə yaraşır
Sən ağlama, mən ağlaram.

Bülbülün geydiyi sarı,
Mən ağlaram zarı-zarı.
İtirmişəm nazlı yarı,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Bülbülün geydiyi atlas,
Atlasa iynələr batmaz,
Mənim yarım mənsiz yatmaz,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Bülbülün geydiyi qara,
Qəlbim olub para-para.

Çəkdlər sevgimi dara,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Növbəti kədər, hüzn, ağrı dolu mahnı Şirvanda sevgilisi Cəbi oğlu Cavad dara çəkiləndəmi qoşulub? Adamın mahnı deməyə dili də gəlmir: mərsiyədir, rekviyemdir sanki.

Ay Cəbi oğlu Cavad,
Əlində qələm-davat,
Dövrəsin aldı saldat,
Boğazdan asdı cəllad...

Cavad haqqında mahnı da laədridir. Kim qoşub, bəlli deyil. Amma o əvvəlki hüznlü mahnıyla başqa bir laədri müxəmməs (beşlik) çox səsləşir. Üç bənddən ibarətdir. Heca ilə yazılıb. Məzmunca uyarlığa baxın:

Dağların başında qumru səsləni,
Əmlik quzu ana altda bəsləni.
Sən ağlama, kirpiklərin islanı,
Mən ağlayım, nazlı yarım gedibdi,
Sinəsində bir cüt narım gedibdi.

Dağların başında tər lala bitər,
Qırılıb qolbağun dənəsi itər.
Yar-yardan ayrılmaq ölümdən betər.
Mən ağlayım, nazlı yarım gedibdi,
Sinəsində bir cüt narım gedibdi.

Dağların başında karvan düşübdü,
Yar gedib əğyara «mehman» düşübdü,
Genə ürəgimə bir qan düşübdü.

Mən ağlayım, nazlı yarım gedibdi,
Sinəsində bir cüt narım gedibdi.

Əgər şərq şeirində, eləcə də Azərbaycan türkcəsində yazılan poeziyada təxəllüs olmasaydı, ədəbiyyatımız batardı. Daha doğrusu, aləm bir-birinə qarışar, kimin harda, nə yazdığı bəlli olmazdı. Yaxşı ki, ləədri azdır, amma bu azları da tapıb yerinə qoysaq, ədəbiyyatımız xeyli qazanar, daha da zənginləşər. Əlimizə keçən hər bir ləədri sahibini boş buraxmayıb izləsək, xeyir, savab iş görərik. Bir adı «itmiş» rəhmətlə yad edərik.

ELİN HƏMDƏRDİ AŞIQLAR

«ŞAIRNAMƏ VƏ VÜCUDNAMƏLƏR»

Qarşımdakı kitab türk tədqiqatçılarından Toğan Qayanın «Vücuda-namələr» adlı əsəridir. Oxuduqca bir tərəfdən sevinir, digər tərəfdən kədərlənirəm. Sevinirəm ona görə ki, sən demə, Türkiyə aşıqları arasında qəribə bir dəb varmış. Daha doğrusu, maraqlı bir şeir şəkli varmış: şairnamə. Nədir bu şairnamə? Demək olar ki, Türkiyə aşıqlarından ən çox tanınmışları, bəlkə də elə hamısı öz dövründə, yaxud özündən əvvəl yaşamış həmyerlisi və ya ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatında ad qoymuş şairlərin yeri, təxəllüsü haqqında bədii şəkildə xəbər verir. Namə yazır bəzən, özündən sonra gələn şeir pərəstişkarlarına. Tanıyın, bilin deyirlər məmləkətimizin çoxsaylı, əlvan ədəbiyyatında belə şəxsiyyətlər – şairlər olub. Unutmayın onları. Bu «namə»ləri yazanların əsərlərini T.Qaya toplayıb, tərtib edib, kitab şəklində çap etdirmişdir. Sanki o da sələflərinin «heç kəs unudulmamalıdır» vəsiyyətinə əməl etmiş, ağızlarda, el deyimlərinə, xatirələrdə, hardasa vərəqlər şəklində qalmış, əksəri demək olar ki, nəinki geniş oxucu kütləsinə, hətta bəlkə tədqiqatçı alimlərə belə bəlli olmayan, tarix boyu yazıb-yaratmış yüzlərlə söz ustadının təxəllüsünü toplamışdır. Şeirlərdən nümunələr vermişdir. Əksəri onbirlik, qoşma şəklindədir. Bunların içərisində tanınmış türk aşıqlarından Aşıq Ömər, Bosnəvi, Baharözlü Fəryadi, Devrani, Əmini, Qubari, Gülhəni, Hızri, Həsəti, İsməti, Nöqsani, Püryani, Pir Yəqub, Rüksəti, Reyhani, Süni, Səfil Səlimi, Şərəf Taşlıova, Tataroğlu, Talib Qılıç, Yusif Poladoğlunun adları var.

T.Qaya hər bir aşiq və onun bəhs etdiyi şairlər haqqında qısa, yığcam məlumat verir. Qayadan öncə bu mövzu ilə Türkiyənin tanınmış alimlərindən prof. Şükrü Elçin danışmışdır. Demək istəyirəm ki, Türkiyədə «Şairnamə» janrı görünür o qədər məruf olmuşdur ki, bunlarla xüsusi məşğul olmaq vacib sanılmışdır. Doğrudan da, kitabda türk dilində danışan, türkcə yazan, ərəb ölkələrində (o dövr üçün), Avropada və xüsusilə Türkiyədə yaşayan şairlərin, aşıqların 34 «şairnamə»si toplanmışdır. Burada divan ədəbiyyatına, ümumtürk dünyasının müştərək şairlərinə, klassik irsə belə müdaxilə olunmuş, təkcə aşıqlar deyil, bir sıra klassik şairlər: Füzuli, Nəsimi, Nəvai, tərqiət poeziyası, təsəvvüf nümayəndələri və başqaları az da olsa xatırlanmışdır.

Hər bir «Şairnamə»də bəndin sayından asılı olaraq, onlarla, yüzlərlə şeir sənətkarının adı çəkilmişdir. Bəzən bir bənddə on və daha çox aşığın, şairin adı çəkilmişdir. Məsələn:

Dəlili, Zəlili, Devrani, Kani,
Həmdəmi, Katibi, Gərmi, Giryani,
Qahiri, Fəxiri, Dərdi, Hicrani,
Cəfayi, Cünuni çəkdi firqəti.

Kitabın adı «Şairnamə»dir, amma məzmunu klassik poeziya nümayəndələrindən adlarını çəkdiklərimiz və çəkmədiklərimizdən başqa, tanınmış, tanınmamış, az tanınmış şairlərdən bəhs etsə də, müəlliflərin hamısı məhz aşıqlar, el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, saz şeiri, folklor mətni müəllifləridir. Aşıq Dadaloğlu, Aşıq Veysəl, Devrani, İsməti və başqaları kimi olduqca məşhur aşıqlarla yanaşı, elm aləminə, tədqiqatçılara belə bəlkə də məlum olmayan aşıqlar özləri haqqında, adlarını çəkdikləri aşıqlar barədə bəzən qısa olsa da, olduqca maraqlı, gərəkli məlumatlar verirlər. Aşığın adı, yaşadığı yer,

kim, nəçi olduğu, məşhurluğu və ya az tanınması haqqında da məlumat verir. Bir neçə aşıqdan misallar alaıq. Hərəsindən anlaşılmaması üçün bircə bənd də kifayət edər:

Nə bir Türabiyəm, nə bir Peymani,
Nə Aşiq Veysələm, nə də Cevlani,
Nə Aladəliyəm, nə də Fərmani,
Xalq ozanı – Aşiq Eminiyəm mən.

İndi bildinizmi kimdir müəllif? Məhz ozan, xalq ozanı, Aşiq Əmini...

Məxləsim MƏSLƏK, Bəkirdir adım,
Hər məclisdə vardır ləzzətim, dadım.

– deyə özünü tanıtdıran Aşiq Məxləsi bir başqa şeirində təvazökarlıqla başqa ünlü aşıqların ondan daha üstün olduğunu xəbər verir, daha doğrusu, etiraf edir:

Aşiq FƏRYADİ dəryaya dalmış,
Rüsxəti dastanı danyayı almış,
Məsləki guşeyi-möhnətdə qalmış,
MÜNHACİ Qurban var, səndən nə çıxar?

Aşiq İsməti aşiq və şairləri gələcək nəsillərə tanıtdırmaq baxımından da çox iş görmüşdür:

Aşiq ÖMƏR Şəhrinazı yol etmiş,
Bahai sürgünə getdi nə yazıq!
Cəlali də qoyun güdmüş yıl etmiş,
DƏRDİÇOX dərdə dərd qatdı, nə yazıq!

Nəsimi sözündən suçlandı öldü,
OĞUZ ALİ hərbdə dənizə daldı,
PİROĞLU sevdayı soyundan aldı,
RÜSXƏTİ oğluna getdi, nə yazıq!

ÜFTADI illərcə çox ömür sürdü,
VƏHDƏTİ Qırşəhir elində durdu,
YUNUS ƏMRƏ özün Mevlaya verdi,
ZÜLALİ yanıb da tütdü, nə yazıq!

Maraqlıdır ki, Ozan-Aşıqlar bəzən öz sıralarına Nəsimi-ni, Füzulini belə qatdıqları kimi, eyni zamanda məşhur məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarından Məcnun, Fərhad, Leyla, Şirin kimi surətləri, həmçinin özlərindən əvvəlki və öz dövrünün tanınmış siyasi, dövlət xadimlərinin bəzilərini də bu heç dəxli olmayan «Şairnamə»lərə daxil etmişlər. Məsələn, tanınmış şairlər haqqında Aşıq Ömər: Hafizi-Şirazi, Rumi, Füzuli – deyə-deyə, daha az tanınmışlara, az sonra isə məşhur sultanlara və başqalarına keçir; Lütfi, Fəraqi, Baki, Sultan Süleymandan söz açır, onun zamanında yaşayıb-yaratmış şair və aşıqlardan danışır, daha sonra deyir:

Ariflər, HƏYATİ nəzmin bəğəndi,
Sultan SƏLİM xana qılıb pəsəndi,
Səməndi-təb ilə YƏHYA ƏFƏNDİ
Neçə dəm çüstü cu* qıldı meydanı.

«Şairnamə»lərin bəzisi insanın yaradılışından, Adəm baba ilə Həvva nənə zamanından başlayıb, az qala türk tarixinin bütün mərhələlərini, türk ədəbiyyatı, poeziyasının keçdiyi yol-

* Çüstücu - (farsca) axtarmaq, araşdırmaq (Tərtibçidən)

da iz qoymuş şəxsiyyətlərə, şair və aşıqlaracan... öz dövrünü belə izləyir, zamanilə bitirir. Belə «Şairnamə»lər xeyli uzunca-
dır, az qala kiçik həcmli poemanı da keçir, həm bəndlərin, mis-
raların sayı, həm də tarixi, ədəbi məzmunuyla. Məsələn, tədqiq-
atçı Qaya göstərir ki, ona tanınmış alim, folklorşünas Şükrü
Elçinin tanıtdığı ĞÜBARİ təxəllüslü bir aşığın yaratdığı «Şair-
namə» 59 dördlük-bənddən ibarətdir. Buradakı üç yüzdən xeyli
ziyadə misradan ibarət əsərin 25 bəndində «Allahın sifətlərin-
dən, peyğəmbərlərdən, xəlifələrdən və məzhəblərdən bəhs edil-
mişdir. Şairnamədə adı keçənlərin çoxu divan şairidir. ĞÜBA-
Rİ əsərində 288 şairin adını zikr etmişdir... 55-ci dördlükdə
Mehri və Zeynəb adlı iki qadın şairin də adı keçmişdir». Eləcə
də Aşiq Ömər «Şairnamə»si 38 bənddən ibarətdir. Burada
nətvəri iki bənddən sonra şairlərə keçilir və maraqlıdır ki, Aşiq
Ömər «Şairnamə»sini NƏSİMİYLƏ başlayır. «Şairnamə»lərin
hamısı belə deyil, 4-5-7 və s. bənddən ibarət olanlar da vardır.
Görünür ki, həmin kiçik «Şairnamə»lər öz müəllifinin dünya
və ədəbi görüşlərinin dairəsindən ibarətdir. Bəlkə də müəllif
dar çərçivədə yalnız öz mahalının aşiq və şairlərinin adını çə-
kir. Bu baxımdan, əlbəttə, əsərini «Şairnamə» deyil, «Cəmus-
şairin» adlandıran HIZRI 51 bəndlik əsərinin 14 bəndini ənənə-
vi nətlə başlasa da, öz milli ədəbiyyatını elə gözəl tanımış və
tanıtmağa çalışmışdır ki, hətta 27-ci bənddə 15 aşığın adını
çəkmişdir:

Ləşkəri, Qaibi, Məhhuri, Cəmi,
İrşadi, Maili, Hatifi, Nevi,
Zinəti, Zəmini, Ziyai, Şəmi,
Şahidi, Məqsudu gördü Zinəti.

Bu artıq haraydır millətə: tanı öz aşiq və şairlərini! Unut-
ma öz ustalarını! – deyib qiyam edən millətsevən, vətənpər-
vər, öz xalqının poeziyasından bircə şairin, aşığın deyil, bircə

misranın da itməməsinə çalışan İNSANIN və SƏNƏT AŞIQLI-nin harayıdır, vəsiyyəti, nəsihətidir. Bunun kimi AŞIQ NÖQSA-Nİ də «Münacat» adlandırdığı 36 bəndlik əsərində «şairləri tanıtmayı amaçlayan»lardan geri qalmır. Amma «amac-arzu, dil-lək» «Şairnamə»lərin böyük-kiçikliyindən asılı deyil. Məsələn, Aşiq Devraninin «Emlek ozanları» adlı parçasında cəmi dörd bənd var. Türkiyənin Allah yaratdığı xırdaca Əmlək kəndində 10 aşiq yaşamışdır. Aşiq Devrani bu balaca kəndin yetirdiyi ozanları da millətə tanıtmaya istəyib, unudulmamasına çalışıb. Kimdir onlar? Bütün dörd bəndi misal çəkmədən, heç olmasa, o xırdaca Əmləkin yetirdiyi ozanların adını sadalamağı lazım bildim. Bizə görk olsun deyə, «özündən başqa şair tanımayanlara» örnək olsun deyə. Budur onlar: Agahi, Kəmtəri, Vəli, Veysəl, Sərdari, Səbri, Hüseyn, Qəmbər İzzəti, Özkani, Ali və deyək ki, Aşiq Devrani özü! Həm də bu adlar necə bir məhəbbət, necə bir eşq, necə bir ümummillət hörmətilə çəkilir. «Səbri kimi saziyla yurdlar gəzən, Veysəl kimi səmindən təbiət coşan, bilim dəryasına dalanlarla» yanaşı, Aşiq Hızır hətta Xallı Əli, Topal Xəlil, Kor Alı kimi təxəllüsləri gülməli səslənsə də, vaxtında el şənlikləri keçirmiş, söz sənətkarı olmuşları da unutmur.

Toğan Qaya «Şairnamələr» kitabında əsəri gedən aşıqların hər biri haqqında qısaca məlumat verir, bir növ təzkirə məlumatı kimi, xırdaca bir qeydlə oxucunu əsər sahibinin dünyasına daxil edir. Müəllif həmçinin bəhrələndiyi alimlərin, tədqiqatçıların da heç birisini unutmamağa, qaynaqlarıyla oxucunu tanış etməyə can atır. Bunlar başda prof. Şükrü Elçin olmaqla Ziya Gürel, Cahid Öztelli, Nüzhə Ergün, Onal Qaya, Xeyrəddin İvgin və başqalarıdır.

Heç bilmirəm bu iki janr — «Şairnamə» ilə «Vücutnamələr» arasında paralel aparmaq hardan ağılıma gəldi. Axı onların yalnız zahiri oxşardır. Yəni hər iki növ qoşma – 11 heca (və gəraylı) şəklində yaranmasıyla, onlardakı daxili, dərin

məzmunlu həyat fəlsəfəsiyləmi, məzmunca bir-birinə əsla bənzəməyən bu əsərlərin folklor «şahı» aşığı tərəfindən yaranmasıyla mı? Bəlkə də hər ikisinin fəlsəfi - milli fikri ifadə etməsi, birinin millətin ədəbiyyat tarixini, hələ deyəsən «ədəbiyyatşünaslıq» tarixini əks etdirməsi, heç kəsin, heç bir sənət, bədii söz ustasının unudulmaması arzusundan doğması, digərinin isə bəşər yaradılışının inkişaf yolundan bəhs etməsi tutub məni? «Şairnamə», «Vücutnamə»? Bəlkə adlardakı zahiri bənzərlik, bir az dərinə getsək, daxili oxşayış aldadıb məni? Oxşatmışam hardasa. Nə isə, icazənizlə indi məni məşğul edən bir neçə «vücutnamə»dən danışmağı məhz burada lazım bildim.

Folklorumuzun tarixindən bəhs edən, aşığı yaradıcılığı ilə ilgilənən alimlərimizin bəlkə də çoxu bu mövzudan yan keçməyib. Mərhum akademik Həmid Araslıdan bu yana, demək olar ki, hamısı yazılarında, məqalələrində aşıqlarımızın bu maraqlı əsərlərinə toxunublar. Çünki bir deyil, beş deyil, çox aşığımız «Vücutnamə» yaratmağa meyl göstərir. Prof. Paşa Əfəndiyev 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi «Şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliyində yazıb ki, Azərbaycan aşıqlarından Abbas Tufarqanlıın, Aşığı Mədədin, Aşığı Valehin, Xaltanlı Tağının, Molla Cümənin, Miskinin vücutnamələri vardır. Misallar da verib. Aşığı Valehin:

Əsli bəni-Adəmin vəsfin söylədim
Ata vücutundan gəldim anaya.

İnsanın taleyini özü düşündüyü kimi və ya ətrafındakı anlayışlarla bağlı təsvir edir. İnsan ömrünü yüz ilə qədər pilləpillə izləyir, öz dövrünün ənənəvi anlayışlarından, adətlərindən, qayğılarından söhbət açır. Belə qurtarır vücutnaməsini:

Yüz yaşında oldum pirü natəvan,
Gələnə, gedənə, qonşuyla yaman.
Könlümdə ahüzar, çeşmimdə duman,
İstədim fənadan keçəm üqbayə.

Bu dünyanı fəna-müvəqqəti, üqbanı – Allaha qovuşmanı səadət hesab edən, elə buna görə də ölüm adlı o ağır səfərdən qorxmayan dədələrimizin həyat fəsəfəsiydi.

Aşiq Məhzunun vücudnaməsində nəysə bir yeniliyə can atma, bir inkişaf duyulur. Burada təkcə doğulub ölmür insan. «Vücudnamə»də belə misralar, bəndlər vardır:

Beş yaşında atam yazdı Əlif-bey,
Dedi: oğul, oxu, bilginən bir şey.
Altı yaşda bildim heccə hərfi-rey,
Yeddi yaşda mayil oldum Qurana.

Səkkiz yaşda dərsim oldu dörd kitab,
Hər kim sual etsə, verirdim cavab.
Doqquz yaşda elə oldum sərhesab,
On yaşında döndüm abi-rəvana.

On bir yaşda mənə elm oldu bəyan,
«Cədidi-müxtəsər», «Şahidi-sibyan»,
«Mənayi-fərayiz», bir də «Gülüstan» və s.

Çox maraqlı, nikbin bir vücudnamədir. Həm də müəllifin oxuduğu, adı çəkilən kitablar onun özünün nə qədər geniş dünyagörüşünə malik olmasına, bəlkə də yaxşı mədrəsə təhsili görməsinə sübutdur.

«Koroğlu» dastanına daxil edilmiş bir vücudnamə yenə Aşiq Valehi xatırladır, eləcə məhzun, kədərli:

Üç yaşından beş yaşına varanda,
Yenicə açılmış gülə bənzərsən.
Beş yaşından on yaşına varanda,
Arıdan saçılmış bala bənzərsən.

- kimi misralarla başlayan bu «Vücutnamə»nin son bəndində oxuyuruq:

Həştadında sinən enər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə.
Koroğlu der: çünki yetdin yüzünə,
Qoca dağ başında kola bənzərsən.

Aşığı Mustafanın «Vücutnamə»si yalnız və yalnız qadın taleyindən bəhs etdiyi üçün, onun dövründə qadınların həyatı, mövcud olan adət və ənənələr baxımından olduqca maraqlıdır. Elə buna görə də həmin «Vücutnamə»ni bütünlüklə yazımıza daxil edirik:

Üç yaşından dörd yaşına varanda,
Gözəllənər bu qız yaxşı qız olar.
On yaşında həddi bülüğ olanda
Qonça tək açılar bir nərgiz olar.

Həyatın tələbinə bax! On yaşlı qız artıq həddi-bülüğ olmuş sayılır. Demək ərə də gedə bilər, nənələrimizin çoxu kimi. Hətta XIX əsrdə, hətta XX yüzilliyin birinci çərəyində belə!

On birində kətən örtər başına,
On ikidə vəsmə yaxar qaşına.
Elə ki, gəldi doldu on üç yaşına,
Qoyma qonşulara, o, bir söz olar.

On dördündə gözəllərə qatılar,
On beşində elçilərə satılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mustafanın «vücutnamə»sində xeyli etnoqrafik məlumat vardır (geyim-kecim, adət və ənənələr, parça adı və s.). Şeirin bir neçə bəndini ötürürük:

Otuzunda oğul-uşaq yetirər,
Qırx yaşında hər bir zülmü götürər,
Əlli yaşda gələr köksün ötürər,
Hər yetəndən qaçmaz, üzbəüz olar.

Altmışında Mustafanın sözüne,
Yetmişində ağ tor gələr gözüne,
Elə ki, gəldi ayaq qoydu yüzünə,
Ocaqlar başında tək, yalqız olar.

Hər iki forma istər «Şairnamə», istərsə də «Vücutnamə» haraydır, duyan qəlbin harayıdır. Amma başqa-başqa baxımdan. Türkiyədə görünür, yaxşı anlaşılıb bu gələcək nəsillərə millət oğullarını tanımaq eşqi. Odur ki, vaxtaşırı tanınmış türk alimləri bu mövzu üzərində çalışmış, «Şairnamələr» çap edilmiş, aşıqların arzusu yerinə yetmişdir. Yəni söz adamları — millət üçün yazanlar, oxuyanlar, hər növ yaxşılığa çalışanlar unudulmayıb, tanıtıdılıb. Gözəl əməldir.

Bizdə mənəcə belə bir şeir növü olmayıb. Bədii cəhətdən olduqca qüvvətli təcislər, dodaqdəyməzlər, diltərpənməzlər, gözəlləmələr, duvaqqapmalar, deyişmələr, hər bəzorbalar yaradan aşıqlarımız təəssüf ki, «Şairnamə və ya aşıqnamə» qoşmayıblar. Hələ ki, mənim nəzərimə çarpmayıb. Varsa, mütləq üzə çıxarmaq lazımdır. Axı onlar unuttuğumuz, bəlkə heç adını eşitmədiyimiz xalq şairi ustalarını bizə tanıdardılar. On-

suz da çox vaxt keçmişimizə laqeydliyimiz bizə çox zərbə vurub. Doğrudur, tanınmış aşığılarımızın bəzən dəyişdiyi və ya nəyləsə «öcəşdiyi» bir para aşığı adı qalıb. Amma az, çox az. Ölçüyə gəlməz. Aşıqlarımızın yaradıcılığına yenidən üz tutmaq, yenidən bu günün nöqtəy-nəzərindən tədqiqat aparmaq zəruridir. Sovet dövründəki «İncinərin başına bax» deyil, əsl xalq şeiri, əsl tədqiqat. Onda bəlkə də bəyatlarımızın da bir çoxunun müəllifi meydana çıxar, hər nə isə zaman-zaman bu mövzulara qayıtmaq ümidiylə, sağ-salamat qalın, əziz oxucularım.

ŞİRVAN AŞIQLARI VƏ ONLARIN YARADICILIĞIN- DA BƏZİ MƏQAMLAR

Aşiq sənəti Azərbaycan tarixində, onun həyatında, adət və ənənələrinin qorunmasında, milli-fəlsəfi fikrinin inkişafında, gəncliyin tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur. Muğamdan daha qədim aşiq sənəti, ilk Azərbaycan türklərinin varlığını tərənnüm edən mühüm amil olmuşdur. Hər bir Azərbaycan türkünün həyatında aşiq sənətinin ayrıca rolu olmuşdur. Aşiq sənətini, ümumiyyətlə, tam şəkildə götürmək lazımdır. Doğrudur, Azərbaycanda şərq, qərb və cənub aşiq məktəbləri mövcud olmuşdur. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, cizgiləri vardır. Lakin bütün fərqliliklərə baxmayaraq, aşiq sənəti hər bir Azərbaycan türkünün qəlbində tamdır, biridir. Onun həyat eşqini, dərdini, ələmlərini, sevinclərini, toydüyün, mağar ləzzətlərini, qürbət həsrətini ifadə edir. Xalqın qəhrəman keçmişindən xəbər verən çox böyük tarixi hadisələrlə yanaşı, aşiq şeiri nümunələrində adi insani hisslər, böyük həyat eşqi – məhəbbət tərənnümü əsas yer tutur. Elə məhz bu baxımdan da Azərbaycan aşiq sənəti tamdır, bütövdür, bir xalqın, bir millətin ədəbi, tarixi abidəsidir.

Şirvan aşiq sənəti haqqında ayrıca danışmaqda məqsəd onun yalnız özünə məxsus olan, spesifik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Bu o zamanlara aiddir ki, bölgələr arasında indiki kimi əlaqə yox idi, nə radio, nə də televiziya vardı. İndi yaranan aşiq sənəti irəlicədən söylədiyimiz və qəlbən arzulanan vəhdətin nəticəsidir: yəni, televiziya və radio bu aşıqların indiki zamanda yaranan şeir mətnlərində və havacatında da mühüm rol oynayır, qərb-şərq məktəbi məsələsi nisbətən aralıqdan götürülür. Bu, xüsusilə ifa tərzinə aiddir. Şərq-Şirvan ifaçı aşıqlarının bəzisi sazı əməlli-başlı çala bilmədən, başına ansambl toplayıb toy məclisi apara bilərdi. Qərb zonasında isə

bu demək olar ki, mümkün deyildi. Aşıq mütləq sazda havalar çalmalı, altmışdan ziyadə el havasını bilməliydi. Tək başına bircə sazı ilə məclisi idarə edirdi. Dastanı da özü nəql edir, özü oxuyurdu, yardımçısı yox idi. Şirvan aşığınınsa hələ yarındakı ansamblın içərisində bir xanəndə də olurdu ki, arasıra ona «əl uzadır»dı. Şirvanda məclis toy sahibinin varınahalına görə üç və ya yeddi gün davam edirdi. Bu toylarda bütün adət və ənənələr məhz aşığın başındakı dəstənin bilavasitə iştirakı ilə yerinə yetirilirdi. Həyətdə mağardan aralı ocaqlar qazılında, qazanların altına yanacaq – qaramığ gətiriləndə (bu qaramığı seçmə cavanların biri dağdan, yabanın başından üzərində al kalağay və ya «alyaşıl çərtmə» kalağay dolanmış vəziyyətdə gətirirdi), bəy dam evində çimib, hamamlanıb çıxanda (bu zaman bütün əqrəba qız-gəlini bəyin və çalğıçıların boynuna xələt – əsasən qırmızı alın kalağayısı və ya bir-iki metrlik əlvan parça dolayırlar), mağara ilk giriş vaxtı, xörək qazanlarının qapağı qaldırılında (əqrəba qız-gəlini aşpaza xələt verirdi), gəlinin cehizi gətiriləndə – arabanın önündə, gəlin gətiriləndə musiqi səslənirdi. Əlbəttə, aşıq mağarda deyil, daha çox evlərin birində (aşığı saxlayan qohumun, dostun evi qənşərində) olardı. Bəyin cavan yoldaşlarının dost, qohum evində «bəy başına» yığıldığı və yenə də qız-gəlinin xonça tutub «bəy başına» getdiyi zaman (xonça əsasən meyvəcat, quru meyvə, şəkərləmələr, şirniyyat və s.-dən ibarət olurdu), aşıq toyxanada olmayanda isə uşaqların, xüsusən gənclərin doyunca oynaması zamanı bu musiqiçi dəstəsi oyun havaları çalırdı. Şirvan zonasında qadınlar mağara girməz, cavanlar ağsaqqalların oturduğu yerdə, onların qənşərində oynamağı ayıb hesab edər və daha çox onlar olmayan vaxtda meydan sulayardılar – yəni, ürəkləri istədiyi qədər oynayar, əylənərdilər. Qız-gəlin də rəqslərə mağarın xalça-palazı arasından bayırda durub tamaşa edərdilər. Rəqs edən gənclər oynamaqlarına xüsusi əhə-

miyyət verərdilər; çünki bilirdilər ki, bayırda duranlar, xalça-palazın arasından baxan qaraca gözlər, sevən gözlər onları izləyir. Çalğıcılar da bunu bilirdilər. Aşığın öz şəxsi müqəddəs sazından başqa (çala bildi, bilmədi, bir pərdənin üstünə barmağını söykədi, ya yox, fərq etmirdi, çünki onu çalğıcılar, xüsusilə balabançı müşayiət edirdi), ansamblın tərkibində balabançı, qara zurna, kərənay, son əsrlərdə qarmon, dəf (xanəndənin əlində olurdu, çox bəzəkliydi), nağara, «qoşadumbul» və s. olurdu ki, bunları öz zövqünə və var-gücünə, dövlətinə, ad-sanına şöhrətinə görə aşıq özü daxil edirdi. Kərənay, qara-zurna xüsusilə meydanda cavanlar güləşəndə, at yarışında, «duvaqqapma»da gərək olurdu, onların səsi hamını toplayır, qəlblərə fərəh, xoş arzular doldururdu.

Bəzən bu ansamblara sazın kölgəsində olsa da, tar da daxil edilirdi. Çünki Şirvan aşıq məktəbi Şirvanşahlar sarayına, Şamaxı xanlığına, zadəganlar həyatına yaxın olduğundan bəzən mağarlarda aşığın nağılından öncə və ya sonra muğamat da istənilirdi, bunu da əsasən xanəndə ifa edirdi.

Şirvan aşıqlarının nağıl və dastanları çox zəngin və rəngarəngdi. Buraya xalqın qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edən «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» dastanlarından başqa, divlər, kəlləgözlər («Novruz» dastanı) və başqaları ilə çarpışan aşıq-qəhrəmanların da hekayətləri daxil edilirdi. Bunlarda da eşqi uğrunda, sevgilisinin yolunda canından belə keçməyə hazır olan, qanlı-qadalı düşməyə qalib gələn, «ərəbi müharibə» - təkbatək döyüş aparıb yağını, qəsbkarı məhv edən igidlər tərənnüm olunurdu. Məsələn, haradasa «Dədə Qorqud» dastanlarındakı bəzi hadisə və qəhrəmanları xatırladan «Novruz» dastanında olduğu kimi. Novruzla onun min bir zəhmətlərə qatlaşaraq əldə etdiyi sevgilisini əlindən almaq istəyən Kəlləgöz qəhrəman arasındakı «hərbə-zorba»nın son bəndlərinə diqqət edək:

Kəlləgöz: Kəs səsini, a heyvərə!
Gününü eylərəm qara,
Ellər tamam gəlib zara,
Kəlləgöz qəhrəman əlindən.

Novruz: Novruz burda qalmaq istər,
Misri qılınc çalmaq istər.
Kor yapalaq almaq istər
Sonanı tərlən əlindən.

Qəhrəmanlıq dastanı «Koroğlu»dan, onun mübarizə tariximizin rəmzi olan «Misri qılınc»ından istifadə məsələsi də xüsusi maraq doğurur.

Şirvan aşığıları qəhrəmanlıq dastanlarıyla yanaşı, gəncliyin xüsusilə sevdiyi aşiqanə məhəbbət dastanlarını da öz repertuarlarına daxil edib, ayrıca bir həvəs, bacarıq və istedad ilə oxuyurdular.

Məlumdur ki, aşiq sənəti sinkretik sənətdir və bu, Şərq zonasında, eləcə də cənubda çox yayılmışdır. Yəni sənətkarlar burada həm aşiq sənətinin bütün formalarını – gəraylı, qoşma, gözəlləmə, hərbə-zorba, deyişmə, təcnis, qıfılənd və başqa poetik şəkillərini həvəslə, gözəl səslə (şərq zonası aşığıları üçün gözəl səs əsas şərtlərdən biri idi. Bəlkə elə buna görə də ansambla, aşığın çalmaq qabiliyyətinə və s. əhəmiyyət verilmirdi) oxuyur, mətnin nəsr hissəsini nəqqal – nağıl danışan mahir söz ustası artist kimi nəql edir (onun əla nitq qabiliyyəti olmalıydı ki, hər bir söz tamaşaçıya çata bilsin), zaman-zaman, bəlkə də fasiləsiz oxuduqca musiqinin ahənginə uyğun olaraq rəqs edir və çalır. Bütün bu komponentlər aşıqdan xüsusi istedad, dözümlü, bacarıq, səhhət (həəə... səhhət!!!), sə-

sində məlahət, rəqsində göz oxşayan rəqsanlıq*, nitqində ürə-yə yatımlı, həyəcan oyada bilən təsir qüvvəsi tələb edirdi. Zərafət deyil, aşıq üç, yeddi gün ağır, tələbkar, həssas və bilici məclisi, aşıq sənətinə aşına məclisi idarə edirdi və burada hər bir müsinn (yaşlı, yaşa dolmuş, qocalmış, sinli) ər kişi aşıq musiqisini, aşıq şeirini demək olar ki, əzbər bilirdi. Burada bircə not belə səhv buraxmaq olmazdı. Sənətə hörmət o dərəcədəydi ki, işinə laqeyd, xalturaçı tezcə öz hörmətini itirir, yaddaşlardan silinir, dəvət olunmurdu daha.

Bu qərb zonasının toylarından fərqli konsertə bənzərlik Şirvan aşıq məktəbinin əsas xüsusiyyətlərindən biri idi. Bu xüsusiyyət indi də bəzi istisnalarla öz şəklini saxlayır. Belə ki, indi Şirvan aşıqları da sözün əsl mənasında saz çalmaq ustası olmağa can atırlar və elələri vardır ki, doğrudan da keçmiş klassik Şirvan aşıqları və qərb zonasının sənətkarları kimi həqiqi mənada el içində məşhur və sevilən klassik saz havacatını mənimsəmişlər və müstəqil, hətta balabançı olmadan belə məclisi idarə edirlər.

Şirvan aşıqları təxmini olaraq üç qrupa ayrılır. Bunlardan birincisi Yaradıcı aşıqlardır ki, özləri həm aşıq üslubunda qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs, hətta dastan belə yaradırdılar. Bu dastanlar və ümumiyyətlə, Şirvan aşıq məktəbinin əsərləri ya heç toplanmamış, ya da onlara az-çox toxunulmuşsa da, bir mənbə yaradılmamışdır. Savadlıların vaxtilə yazıya köçürdükləri aşıq üslubundakı şeirlər isə Şirvanın bəlası olan Şamaxı zəlzələləri*, erməni vəhşiliyinin nəticəsi olan yanğın-

* Rəqsanlıq – plastika (Tərtibçidən)

* Əzizə Cəfərzadə yazılarında birində hətta zəlzələ duasını da qeydə almışdı: “İza zülzülətül-ərzü zilzələha. Və əxrəcətil-ərzüəşqaləha. Və qaləl-insanü maləha, yomə izin mühəddüsü əxbarəha. Binənnə rəbbəkə övhayiləha foməizin yəsdürünnasü əştatən liyüro əmaü əhüm fəmən yəməl misqalə

lar zamanı Hadinin, Səhhətin, Sabirin və onlarla başqa Şirvan şairlərinin əlyazmaları kimi məhv olmuşdur. Hafizələrdə qalan dastanlardan «Koroğlunun Şirvan səfəri», «Barıday Soltan və Gövhər», «Aşiq Ağaməmməd və Məryəm» və daha bir neçəsi məlumdur. Sayı çoxdur, dillərdə adı dolaşanı da var, amma təəssüf ki, yazıya alınan çox azdır. Bunlardan bircəsinə bir dəfə indiki Şirvan aşıqlarından birinin ifasında radioda dinləmişəm. Adını unuduğum o aşiq (Baratmı və ya Mahmudmu) «Koroğlunun Şirvan səfərini» nağıl edirdi. Həm yaradıcı, həm də ifaçı aşıqların olması Azərbaycan türklərinin bütün aşiq məktəblərinə xas xüsusiyyətdir. Onlar ustad aşıqlar sayılırlar, ad-san sahibi, xüsusi istedadı olan el nəğməkarlarıdır.

İkinci qrup Şirvan aşıqları gözəl səsə, oynamaq-rəqs məharətinə, təşkilatçılıq qabiliyyətinə və yaxşı hafizəyə malik olanlardır ki, bunlar öz ətraflarına deyildiyi kimi, bacarıqlı xanəndə, balabançı, kərənayçı, qarmonçu, qoşanağara çalan və s. toplayıb başqa yaradıcı aşıqların düzüb qoşduğu aşiq üslublu şeirləri, nağıl və dastanları əzbərləyir, toylarda və digər şənliklərdə ifa edir, məclisi əla dolandırır, adamları şənləndirə bilir, tərbiyəvi əhəmiyyəti olan ustadnamələr, həmçinin gözəlləmə, duvaqqapma və s. oxuyur, dövrən yığirdilər (yaradıcı aşıqların əksəriyyəti bunu etmədi).

Üçüncü qisim aşıqlar şəxsən nə saz çalır, nə toyxana idarə edirdilər. Bunlar demək olar ki, ifaçı aşıqları öz əvəzsiz şeirlərilə təmin edənlərdir. Yaradırdılar. Savadlısı da vardı, savadsızı da. Amma bu adamların əksəriyyəti savadlı, ziyalı adamlardı. Bəziləri müxtəsər də olsa, mollaxana təhsili görmüşdü. Əks halda, məsələn, XVII-XVIII əsr aşığı Salehin bu

zərrətin xeyrən yərəvü. Və mən yəməl misqalə zərrətil şərrən yərəvü".
(Tərtibçidən)

şairində ərəb-fars söz və tərkiblərini (əksər şeirləri belədir) nə ilə izah etmək olardı?

Saleh deyir: səndən etməm ictimab,
Onu sevənlərə çox olur savab,
Camalın beytullah, qaşların mehrab,
Kəbə örtüyüdür müxtəsər zülfün.

Yaxud daha birində:

Kakili pürçindir, həblülmətindir,
Şuxi-məhcəbindir, xub nazəndir,
Padişahi-dindir, sahib-incildir,
Surətdə Şirindir, mənəm Fərhadı.

Bir ləbixəndana, qonça dəhana,
Bir qaş kamana sinəm nişana,
Mən düşdüm hicrana, yetmişəm cana,
Bir adil sultana eylərəm dadı.

Təkcə aşiq Saleh deyil, Aşiq Zabıt də və başqaları da belədir. Əlbəttə, ustadların əli altında, böyük məclislərdə, ali yığıncaqlarda görüb-götürüb öyrənmək mümkündür, lakin bu qədər yox. Bəzən onlar, məsələn, elə Aşiq Ələsgər savadsız hesab edildiyi halda, ərəb əlifbasının «əbcəd hesabı»ndan elə misralar, beytlər deyir, «adlar», tarixlər yaradır ki, şəxsən mən onun «ümmi» - tamamilə savadsız olduğuna inanmıram. Hər halda belə el sənətkarları bəlkə də uşaqılıqda molla məktəbi görmüş, «qara tanımış», bəziləri hətta məsələn, Molla Cümə kimi yazı da bilmişlər.

Şirvanın el şairləri, yəni aşiq üslubunda yaradanlar içərisində, şəxsən mənim topladığım, tədqiq etdiyim şairlər arasın-

da bir neçə qadın aşiq-şair – el şairləri olmuşdur. Əlimizdə yaradıcılığı haqqında elə bir tutarlı məlumat olmasa da, Mirzə Güllər aşiq-xanəndənin də nəsə yaratdığına ehtimal vardır. 1912-ci ildə səsi vala yazılan ilk qadın sənətkar məşhur xanəndə, «Lehni-Davud» (Seyid Əzim Şirvani) sahibi Mirzə Məmməd həsənin əlindən sənətkarlıq «suyu içmişdir». Onun da Şirvandan olan qadın yaradıcıları: Püstə Şikar qızı, Zeynəb Zərbəli qızı, Badam, Gülümsoltan və onlarla başqaları kimi bayatılar qoşduğu ehtimalı var. Aşıqların dilində qalan bu bayatıçı aşiq-şairlərin yaradıcılığından keçən ilkin tədqiqatımızda «Folklorda qadın-ana yaradıcılığı» adı altında bir qədər bəhs etmişik. Bu bayatıçı qadınların əksəriyyəti ya ictimai quruluşdan, ya təbii faciələrdən (zəlzələ, yanğın və s.), ya da adi məişət qayğılarından bəhs edirlər. Şirvanlı bayatıçı qadınlardan Gülümsoltan nənənin iki bayatısını misal gətirmək istədim. Birincidə müharibəyə gedən oğullara ürək-dirək verir, ikincidə «ev dustaqlığından» şikayətlənirdi:

Saçları gülləsənə,
Kül vurub gülləsənə,
Sən igidlər nəslisən –
Dəyməz heç güllə sənə.

A həndi, həndi cəhrə,
Ayağımın bəndi cəhrə,
Vurub səni sındırram,
Gəzərəm kəndi, cəhrə!

Amma Gülümsoltandan xeyli əvvəl yaşamış, məşhur «Həcci-Əkbər» ilində (1902 yanvar), baş verən dağıdıcı zəlzələnin nəticələrini gözləri ilə görmüş olan aşiq Pərnaz deyirdi:

Bu gələn arabadı,
Qoy gəlsin, arabadı.
Dünənki cənnət şəhər
Bax, bu gün xarabadı.

Dağda biyan varmola?
Soyub yeyən varmola?
Bu əcəlsiz qırğına
Hayıf deyən varmola?

Şəhərin dam öyləri,
Əsil tərxiyə öyləri,
Zəlzələ viran qoydu,
Dağıldı şam öyləri.

Bu bayatılar içərisində aşıqanə, şux, zarafatyana, ərklə tənqid məzmunluları da vardır:

Çəkməsi cığ-cığ eylər,
Evimizi palçıq eylər,
Zəhləm gedir o yardan,
Hər gecə acıq eylər. (*Pərnaz*)

Yaxud:

Küdrünün kətan qarı,
Novruzdan ötən qarı,
Allah tezbazar etsin,
Axşamdan yatan yarı. (*Zeynəb Zərbəli qızı*)

Əlbəttə, bunların içərisində çoxluğu layla və ağılar təşkil edir. Şirvanda hər bir ana, hər bir gəlin yas məclisində, qəbir

üstündə mütləq ağı deyir və bu ağılar insanın qəlbini oycalayan, ölənün məziyyətlərini açan, sadalayan, fələkdən şikayət məzmunlu motivləri və s. özündə toplayır.

Məsələn:

Görünən qarağandı,
Çərəndi, qarağandı.
Əzrayıl ovdan gəlir,
Əlləri qara qandı. *(Zeynəb Zərbəli qızı)*

Əzizinəm öz ərkim,
Öz ahım var, öz ərkim.
Balam ölür, iz qalmır,
Mən dözurəm, dözər kim? *(Püstə Şikar qızı)*

Bütün bunlar öz yerində. Bu qadın yaradıcıların eləsi də olmuşdur ki, hətta öz dövrünün ustad sayılan aşıqlarıyla deyişmiş, bağlama-qıfılənd qarşılaşmasına belə cürət etmişdir. Məsələn, İsmayılının Tağlabiyan kəndində yetişmiş, lap qocaldığı son günlərəcən sevilən, tanınan ustad aşiq Şamil ilə Badamın qıfıləndləri buna yaxşıca misaldır; tədqiqata ilk dəfə cəlb olunduğundan eynilə veririk:

AŞIQ ŞAMIL

O nə idi onun qanadı yandı?
Nə üstə, nə qədər dəryada qaldı?
Kimdi gəlib ona müəllim oldu?
Sonra hara gəlib, hara ucaldı?

BADAM

Səməndər quşudu – qanadı yandı,
Yetmiş min il tamam dəryada qaldı.

Zümrüd quşu ona müəllim oldu,
Sonra qanadlandı, ərşə ucaldı.

AŞIQ ŞAMIL

Nə bitkidi budağında barı yox?
Hansı dağdı zirvəsində qarı yox?
O kimdi ki, züryəti yox, yarı yox?
O nədir ki, gedər, daha qayıtmaz?

BADAM

O kartofdu, budağında barı yox.
O günəşdi, dövrəsində qarı yox.
O qatırdı züryəti yox, yarı yox.
O ömürdü gedər, daha qayıtmaz.

AŞIQ ŞAMIL

O kimlərdi, daim yeyərlər aşısı?
O nədir ki, onun kəsilməz başı?
O kimdi öldürdü doğma qardaşı?
O nədi ki, yanar mərdi-mərdana.

BADAM

Kiləklərdi hər vaxt yeyərlər aşısı,
O zalıqdı onun kəsilməz başı.
Habildi öldürdü doğma qardaşı,
Pərvanədi yanar mərdü-mərdana.

Buradaca qeyd etməliyəm ki, gözəlləmələrdə zəmanə-sində geyilən geyimlərin belə təsviri sanki bir rəssam qələmi-lə verilmişdir. Aşıq Şamilin klassik yazılı ədəbiyyatda daha çox yayılmış olan «rəddül-əcz-ələssədr»dən, özünün «əvvəl-axır» adlandırdığı mürəkkəb ədəbi formadan istifadə etməsi

də marağ doğurur. Bu tipli klassik şeirlərdə birinci, yəni əvvəlki beyt hansı sözlə bitirsə, sonra gələn beyt həmin kəlməylə başlanır. Aşıq şeirində bu, bəndə aiddir. Yəni, əvvəlinci bənd hansı kəlməylə bitirsə, ardınca gələn bənd həmin sözlə başlanır və məzmunu heç bir xələl gəlmir. Aşıq şeirində az təsadüf olunan bu şəkildən Aşıq Şamil yeddi bəndlik bir qoşmasında məharətlə istifadə etmişdir:

Gözəllər gözəli, xublar əzəli,
Xoş sifət, xoş surət, xoş sığal gərək.
Alma yanaqları lalə rəngində,
Gözəl yarın ləblərinə BAL GƏRƏK.

BAL ola ləbləri, nuş ola cana,
Eşqi kar eyləyə sevən canana,
Aşığı görməyə hax-nahax qana,
Çəkə öz yarına BİR XƏYAL GƏRƏK.

BİR XƏYAL GƏRƏKDİR ağılda, başda,
Dil tərif eyləyə ağızda, dişdə.
Ona saqi ola mələk behiştə,
Yüz min ola, yenə DALBADAL GƏRƏK.

DALBADAL durana mələk deyəllər,
Çərxi döndərəne fələk deyəllər.
Bivəfa aşıqə kələk deyəllər,
Bu nişanda sinəsində XAL GƏRƏK.

XAL ola sinədə ola bir nişan,
Dönəsən başına inciməyə can,
Biçmə gül arxalıq, köynəyi kətan,
Pəsənd ola zər-zibası ŞAL GƏRƏK.

ŞAL ola zər-ziba, xub ziyad ola,
Tərifi eyləyən dildə dad ola,
Qəlbi gülə, könlü müdam şad ola,
O da Şamil üçün bil HALAL GƏRƏK.

HALAL, ŞAMIL, bil ki, namus, ar istər,
Bağman bağçasından şirin nar istər.
Əsil aşiq belə gözəl yar istər,
Olmaya üstündə qalmaqal gərək.

Şəxsən ağzından yazdığımız nümunələri eynilə və bütöv verdik.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək vacibdir. Şirvan şairlərinin yaradıcılığıyla maraqlanandan bəri, burada, bəlkə də yüzə yaxın aşığın, el şairinin yaşayıb yaratdığı aydınlaşdı. Bunların çoxunun, xüsusilə orta əsrlərə və XIX yüzilliyə qədərki aşıqların əsərləri əgər haçansa, haradasa yazıya köçürülüb başqa şəhərlərdə, elatlarda mühafizə olunmayıbsa, əksəriyyəti dərbədər olmuş şirvanlıların hafizəsindən silinib; az-çox yadda qalan da toplanmayıb. Zəlzələ, erməni bəlası Şirvan şairlərinin və aşıqlarının, demək olar ki, bütün yaradıcı adamların, şəxsiyyətlərin yaradıcılığının məhsulunu məhv edib. Hazırda şairlərin bir qisminin, eləcə də aşıqların əllyə qədərini şeirləri kitablarda toplanıb. Şirvan ziyalıları bu baxımdan bir az gec olsa da, ara-sıra qüsurları olsa da, hər halda xeyirxah iş görməyə başlayıblar.

Mənim topladıqlarım içərisində nəzəri cəlb edənlərin bəziləri haqqında məhz indi bir qədər məlumat verib, qalanını növbəti tədqiqat üçün saxlamaq fikrindəyəm.

Nəzəri cəlb edənlər içərisində, əlbəttə, birinci növbədə 1872-1942-ci illər arasında yaşayıb yaratmış və amansız 37-ci ilin qurbanlarından biri olmuş, həyatını 42-ci ildə həbsxanada

dəyişib əbədiyyətə qovuşmuş Mirzə Bilal haqqında danışmaq lazımdır. Mirzə Bilal Şirvanda və Azərbaycanın bir çox başqa bölgələrində tanınmış, ustad yaradıcı aşıq olmuş, bir çox başqa aşıqların yetişməsində xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. Onun Aşıq Ələsgəri Şirvana dəvət edən qoşması da məlumdur. Deyilənə görə, səsi, xüsusi manerası, məclisi idarə etmək bacarığı dillərdə danışılan aşığın geniş mövzulu yaradıcılıq nümunələri şagirdlərinin hafizəsində qalmışdır. Əlbəttə, bəziləri. Mirzə Bilal təhsil görmüş, savadlı aşıq idi və klassik ədəbiyyatla da tanış idi. Siyasi mövzulara müraciət edib, insanları sülhə çağıran şeirlər yazdığı kimi, qoşma və gəraylılar, gözəlləmələr, aşıqanə məzmunlu əsərlər də yazmışdır. Sevgilisi Soltanxanıma (sonradan onunla da evlənmişdi) yazdığı aşıqanə şeirləri, nəsihətnamələri xüsusi yer tutur.

Bu dünya mülkündə qədim zamanda
Neçə-neçə nahaq qanlar olubdur.
Vətəni uğrunda canından keçən
Babək kimi qəhrəmanlar olubdur.

Süleyman başına qoyan kimi tac,
Dəryada balıqdan istədi xərac.
Bir bayquş olmadı o şaha möhtac,
Neçə belə Süleymanlar olubdur.

İsgəndər at sürdü şimala, şərqə,
Göz dağı çəkirdi cənuba, qərbə.
Beş arşın kəfəndə qoyuldu qəbrə,
Bilal, belə çox xaqanlar olubdur.

Maraqlı müsahibələri, nəsihətləri, ağıl-kamalı ilə seçilən Mirzə Bilal və Mirzə Güllər yeganə aşıqlardır ki, onlara hörmətlə «Mirzə» deyə səslənmişlər.

Vətən məhəbbəti, sənət məhəbbəti, sənətə, sənətkara hörmət Mirzə Bilalın şeirlərində ayrıca yer tutur. Həmin nümunələr bədii cəhətdən də başqalarından seçilir və sevilirdi. Aşıq şeirinin bədii xüsusiyyətlərindən danışarkən Mirzə Bilal yaradıcılığı üzərində ayrıca dayanacağıq.

Şirvan aşıqları içərisində xüsusi yeri olan Aşıq Bəylər, Aşıq Əhməd, Aşıq Şakir, Qurbanxan, Aşıq Pənah, Aşıq Xaniş və onlarla başqalarının yaradıcılığını izləyərkən hələ II Dünya müharibəsindən əvvəl Aşıq Şamil, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə və başqalarından topladığım materiallar arasında, nə üçünsə sonralar nəzər salmadığım dəftərlərdən birində hələ ki, heç bir yazıda, tədqiqatçı alimlərin əsərlərində rast gəlmədiyim Aşıq Mayılın adını gördüm. Aşıq Mayıl mənə elə gəlir ki, XIX yüzilliyin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşamış olsaydı, heç olmasa, bir aşığın dilində bir şeiri qalardı. Qoşma və gəraylılarından aydın olur ki, Mayılın əsl adı Hüseyn, təxəllüsü Mayıldır. İki şeirində ad və təxəllüsünü birgə işlətmişdir. Əlimizdə onun 14 şeiri vardır. Haqqında ayrıca məqalə yazıb «Ədəbiyyat» qəzetinə təqdim etmişəm. Burada sadəcə yeri düşdüyündən adını çəkdim; əslində onun Şirvan aşığı olub-olmadığını hələ ki, dəqiq demək mümkün deyildir.

Şirvan aşıqlarına gəldikdə isə bildirilməlidir ki, onların içərisində gözəlləmə və ustadnamələrilə tanınan Qurbanxan, Vətən məhəbbəti, dövrünün tanınmış əməkçiləri haqqında (Qızqayıt və b.) şeirlər yazan Aşıq Bəylər, gözəlləmələri, gəncliyə xüsusi təsiriylə seçilən Aşıq Şakir, Aşıq Pənah və başqalarının yaradıcılığı ayrıca tədqiqat mövzudur. Amma bu aşıqların yaradıcılığında rast gəldiyimiz bəzi bədii xüsusiyyətlərdən danışmamaq doğru olmazdı. Bu aşıqlar aşıq şeiri

rinin bütün şəkillərindən istifadə etmiş, xüsusilə gəraylı, qoşma, təcnis və cıqalı təcnis şəkillərinə, məzmunca məhəbbət mövzusunə ayrıca yer vermişlər.

Təcnis:

Namərdin, nakəsin yaman sözləri,

A doğrayar məni, a talar məni.

Nanəcibə heç sirrimi demərəm,

İstəyir zindana atalar məni. *(Aşıq Xanış)*

Aşıq çox da işlənilib «əldən salınmayan» «atalar məni» ifadəsini üç bəndlik qoşmanın dörd rədifində müxtəlif mənələrdə bacarıqla, həm də zor çəkmədən işlədə bilmişdir. Yəni də həmin aşığın yaradıcılığında səslərin düzümündən – alliterasiya hadisəsindən istifadə edildiyi görünür; «b» səsinin «z-s»-ya nisbətən o qədər də musiqar olmadığı bəllidir. Aşıq Xanış, dörd bəndlik bir qoşmasında «b» səsinə əllidən ziyadə dəfə işlətməşsə də, şeirin bədii ahənginə və gözəlliyinə xələl gətirməmişdir.

Aşıq Xanmusa «Şirvan gözəlləməsi» kimi duvaqqapmayla yanaşı, «bayatı qıfılbəndlər» yaratmışdır ki, bəzisi xalq arasında geniş yayılmışdır:

Mən aşıqəm dördü zər,

Sona göldə dörd üzər,

Aşıq bir şey görübdü;

Dörd üz arvad, dörd üz ər.

Mən aşıqəm buz bağlar,

Buz baxçalar, buz bağlar.

Qızmar günəş altında

O nədi ki, buz bağlar?

Mən aşıqəm buz kimi,
Axtar kimi, pus kimi.
Qışda ocaqsız qaynar,
Yayda çıxar buz kimi.

Bu tapmaca-qıfılbənd-bayatıların hər birinin öz izahı vardır. Xeyli beləsini Aşiq Xanmusa yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan aşıqlarının bəzisi kimi bu aşıq da qəzəllər yazıb.

Aşıqların bəzisinin yaradıcılığında novatorluq da özünü göstərir. Məsələn, Aşiq Əhməd təcnis və cığalı təcnislər müəllifidir. Aşiq Ələsgərin «yeddidir» rədifli qıfılbənd-bağlamasına indiyəcən ondan başqa heç kəs cavab tapa bilməmişdir. Aşiq Əhməd bu cürəti etmiş və ustadlar ustadı Aşiq Ələsgərin qıfılbəndini maraqlı açmaları ilə cavablandırmışdır:

AŞIQ ƏLƏSGƏR

Onun gərdişində bir azca ləng var,
Aləmə əyandır, görünür aşkar.
Bir kasa içində on dörd rəng var,
Qarası yeddidi, ağı yeddidi.

AŞIQ ƏHMƏD

Günəş gərdişində bir azca ləng var,
Diqqətlə baxanda görünür aşkar,
Həft-ruzü şəbin on dörd rəngi var
Qarası yeddidi, ağı yeddidi.

Şirvan aşıq sənəti haqqında yazmağı düşündüyüm bu, birinci işdir. Növbəti iş, inşallah, ömür vəfa etsə, gələn ilə qalır.

AVTOBİOQRAFİK MƏHƏBBƏT DASTANLARI

Azərbaycan dastanları xalq yaradıcılığının ən mühüm və deyərdim ki, ən zəngin qoludur. Xalqın həyatı, məişəti, adət və ənənələri, xüsusilə onun tarixinin hansısa bir parçası bu və ya digər dastanda öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan dastanlar tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Burada tarixi hadisələr, şəxslər öz əksini elə dürüst tapmışdır və xalqın hafizəsinə, qan yaddaşına elə dərinləndirilmişdir ki, bu və ya digər tarixçinin təsdiqinə çox vaxt ehtiyac duyulmur belə.

«Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» kimi dastanlar, fikrimcə, məhz belədir və tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərini (X-XII əsrlər, XVI-XVII əsrlər, XIX əsr) əks etdirən bədii-tarixi əsərlərdir.

Məncə, ümumiyyətlə, dastanlarımızı haradasa məişət, tarixi, məhəbbət və s. kimi bölgülərə ayırmaq gərək deyil. Çünki, dediyim kimi, dastanların hər birində mülki həyatımızın bu və ya başqa səhifəsi öz əksini tapdığından onları bütöv bir xalqın həyat tərzini və tarixini canlandıran vahid bir əsər kimi alıb tədqiq etmək doğru olar. Bəlkə də bu çox böyük, çox azman bir tədqiqat institutunun görəcəyi işdir. Amma məncə, bu iş tariximizi və milli məişətimizi öyrənmək baxımından xeyirli olardı. Xüsusilə indi, tariximizin bir çox faktlarının saxtalaşdırıldığı, qaranlıq səhifələrin hələ də işığa çıxarılıb oxunmadığı dövrdə vacibdir.

Bu baxımdan dastanların toplanıb nəşr edilməsi diqqətə layiq hadisədir. XIX əsrdən bu üzə demək olar ki, bütün folklorşünaslar az ya çox, hər halda, dastanların toplanıb üzə çıxarılmasına səy göstərmişlər. Çalışmışlar ki, heç nə unudulmasın, hafizələrdən silinməsin, dünyasını dəyişən folklor bilici-

ləri, aşıqlar, eləcə də həvəskarlar heç bir folklor nümunəsini, o cümlədən də bu və ya başqa dastanı özüylə aparmasın. Hümmət Əlizadə, Vəli Xuluflu, Salman Mümtaz, Həmid Araslı, Məmməd Hüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov, Vaqif Vəliyev, Paşa Əfəndiyev, son 15-20 ildə isə xüsusilə Azad Nəbiyev, həmçinin daha gənc tədqiqatçılardan Təhmasib Fərzəliyev, İsrafil Abbasov və başqalarının əməyi təqdirəlayiqdir. Azərbaycan folklorşünaslığında demək olar ki, məktəb yaratmış Məmməd Hüseyn Təhmasib, eləcə də onunla çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərən Əhliman Axundov dastanların toplanıb nəşr edilməsində ayrıca ciddi-cəhd göstərmişlər. Topluları tərtib etmiş, onlara ön söz yazmış, təhlillər vermişlər. Burada bir şəxsi fikrimi bildirməyi lazım hesab edirəm: mənəcə, mərhum Əhliman Axundovun nəşrlərində bir qədər sərbəstliyə, dastana uyğun gəlməyən detallara, ruslar demişkən, «ot-sebyatina» - özündən əlavələrə yol verilmişdir. Bu, xüsusilə «Qaçaq Nəbi dastanı»nı oxuyanda nəzərimə çarpdı, təəssüf hissi doğurdu. Bəzi surətlər məni qane etmədi. Həmçinin dastanların «dilinə əl gəzdirmək təşəbbüsləri» ara-sıra özünü göstərir ki, bu da dastanın qədimliyinə xələl gətirir. «Folklor materialı danı-şanın söylədiyi şəkildə, heç bir müdaxilə olmadan yazıya alınmalı və nəşr edilməlidir». Burada biz heç bir «Amerika kəşf etmirik». Sadəcə, bütün dünyada folklor toplama elminin əsas prinsipini xatırladıyıq.

«Avtobioqrafik məhəbbət dastanları»nın özü də təzə mövzu deyil. 60-80-ci illərin əvvəllərində, xüsusilə 1979-cu ildə məhəbbət dastanları M.H.Təhmasibin başçılığı, ön sözü ilə bir qrup tanınmış folklorşünas tərəfindən tərtib və nəşr edildiyi zaman diqqət mərkəzində durmuşdur.

Bu yalnız məhəbbət dastanlarının toplandığı kitabı M.H.Təhmasib, Təhmasib Fərzəliyev, İsrafil Abbasov, Nurrəddin Seyidov tərtib etmiş, «ilk sözü» M.H.Təhmasib yaz-

mış, T.Fərzəliyev redaktə etmişdir. Dastanların tərtibinə dair və b. qeydləri İsrafil Abbasov işləmişdir. Təxminən otuz çap vərəqi həcmində kitaba 12 məhəbbət dastanı daxil edilmişdir ki, bunların əksəriyyəti klassik aşığı yaradıcılığının məşhur nümunələridir. «Tahir-Zöhrə», «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», «Qurbani», «Abbas-Gülgəz», qismən az yayılmış «Qul Mahmud», «Leyli-Məcnun», «Valeh-Zərnigar», «Alı xan-Pəri» və o dövr üçün yeni «Xançoban», bir də ki, ləzgi aşiq Soltanla arvadı Aşiq Qəndabın qoşduqları çağdaş bir yaradıcılıq nümunəsidir. Kitabda dastanlar haqqında yığcam, amma məzmunlu məlumat verilmişdir. Belə ki, burada imkan dairəsində hər bir dastanın toplanma, nəşr və yayılma tarixi haqqında maraqlı, qaneedici izahat verilmişdir.

M.H.Təhmasib folklora o zamankı ictimai-siyasi münasibət baxımından məhəbbət dastanlarını belə qruplaşdırır:

- 1.Qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları.
- 2.Xalq nağılları ilə bağlı məhəbbət dastanları.
- 3.Yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları.
- 4.Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı məhəbbət dastanları.
- 5.Astral məhəbbət dastanları.
- 6.Rəmzi məhəbbət dastanları.
- 7.Əxlaqi məhəbbət dastanları.

Mən bu bölgüyə və eləcə də «ön söz»də dastanların geniş təhlilinə, şərhinə müdaxilə etmirəm. Fikrim qismən İ.Abbasovun verdiyi izahat və qeydlərə, dastanların hamısına deyil, daha tipik, daha yaygın olanlarına dair öz düşüncələrimi yazmaqdır.

Öncə izah etmək lazımdır ki, nə üçün məhəbbət dastanlarının bir qismini avtobioqrafik sayırıq. Bunu açmaq üçün əvvəlcə dastanların quruluşuna nəzər salmaq lazımdır. Dastan (məhəbbət, qeyri-məhəbbət) ustadnamələrlə başlayır. İfaçı aşiq birinci ustadnaməni oxuyub ikinciyə keçir, sonra üçüncü-

yə və keçiddə «ustadlar ustadnaməni bir deməyib, iki deyər, bir də deyək iki olsun (və ya üç olsun), düşmanların bağı puç olsun» deyir. Aşığın ifa tərzindən asılı olaraq qarğış-axış dəyişə bilər. Özü də bu ustadnamələr ən çox Xəstə Qasımın, Dəllək Muradın, Səmədin (Vurğunun deyil), Tufarqanlı Abbasın, Ələsgərin, Hüseynin və b.-nin əsərləridir. Mağarlarda, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan məclislərdə aşıqlar bu nəsihətamiz inciləri oxuyurdular. Teatr, kino, mədəniyyət sarayı, radio və televiziya olmayan dövrdə Ozan Dədəm Qorqudun və başqa ulularımızın dililə gəncliyə böyüyə hörmət, nandan uzaqlaşdırmaq, aqillərlə dostluq bünövrəsi qoymaq, qüvvətli olsan da, yoxsul, zəifi incitməmək, halal əməyə can atmaq, lovğa və s. olmamaq kimi elə gözəl xüsusiyyətlər aşılırdılar ki, bütün bunları burada saymaqla qurtarmaq mümkün deyil. Deməli, ümumi dastanların, eləcə də məhəbbət dastanlarının müqəddiməsi – girişi, ustadnamələri başgil aşığın, ustad aşığın tərbiyəvi əsərləridir. Bəzi məhəbbət dastanlarının ustadnamələri müxtəlif kamil, bilgin aşıqların ayrı-ayrı hallarda dediyi nümunələrdir və bəzən də bu elə baş qəhrəmanın, yaradıcının, məhəbbət dastanını qoşan aşığın öz məhsuludur. Bildiyimiz kimi, zahiri əlamətlərinə görə yaradıcı aşıq öz məhəbbət dastanını ustadnamə ilə başlayıb, duvaqqapma gözəlləməylə bitirir. Dastanın müəllifi aşıq özündürsə, duvaqqapma gözəlləməni də özü qoşur. Bu şəkildə bir neçə sırf avtobioqrafik məhəbbət dastanlarına aiddir. «Aşıq Qərib», «Qurbani», «Valeh-Zərnigar» və b. Bir qədər qəribə görünsə də, avtobioqrafikliyi ən çox təsdiq olunan «Abbas və Gülgəz»də gözəl, dərin məzmunlu ustadnamələrin üçü də Abbasın özünün olduğu halda, duvaqqapma – gözəlləmə özünün deyil, şair Vəlinindir. Ümumiyyətlə, bu nəşrə «Abbas və Gülgəz»in müəllifi Tufarqanlı Abbasın bəzi şeirləri kəm-kəsirli girmiş, ya heç daxil edilməmişdir:

Mən gedirdim İsfahanın elinə,
Yolum düşdü obasına Pərimin.
Salam verdim, əleyk aldım dərinədə,
Qonaq oldum babasına Pərimin.

Pərim təklif etdi çaştə düşməyə ,
Su istədim, şərbət verdi içməyə.
Yar yolunda başü candan keçməyə,
Əcəb düşdüm sevdasına Pərimin.

Ay Abbas, Pərimin bəzi işləri,
Yornuq maral kimi şux baxışları,
İncidən, mərcandan, dürdən dişləri...

Son sətiri unutmuşam. Amma Aşiq Şamil bunları oxuyurdu, dastanda öz yeri vardı (belə hallar «Tahir-Zöhrə» və bu kimi kamil dastanlarda da var, gözəl şeirlər ya düşüb, ya da təhrif olunub).

Bioqrafik məhəbbət dastanlarının məhz öz yaradıcısına mənsubluğunu müəyyənləşdirməkçün onların dilini, xüsusilə şeir dilini diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Nəsr hissəsinin dili məsələsi o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Çünki məlum məsələdir ki, dastanı, nağılı danışan şəxs – Aşiq, həmin anda iqtibasçı – müəllifdir. Məlum hadisəni öz bildiyi, düşündüyü, dilinə gələn şəkildə danışır. Şeir isə belə deyil. İfaçı aşiq oraya müdaxilə edə bilməz. Olsa-olsa, unuduğu bir kəlməni həmin anda dilinə gələn sözlə əvəz edir ki, bu da bəzən anlaşılmazlığa səbəb olur.

Şeir dili dastanı qoşan aşığın müəllifliyini sübut edən əsas amillərdən biri, bəlkə də birincisidir. Elə buna görə də «Qurbani», «Qərib» («Arpaçay» variantı), «Abbas və Gül-gəz», «Valeh-Zərnigar» dastanlarında şeir dilində hər birinin

özünəməxsus xüsusiyyətləri, bütövlük nəzərə çarpır. «Qurbani» dastanının şeir dilində şimaldan toplanan başqa dastanlara nisbətən bir qədər cənuba yaxınlıq, ağır ərəb-fars ifadələri və s. görürük:

Yerlə göy yox ikən bir nəzər qıldı,
Əritdi gövhəri, dürr eylədi şah...
Yox yerdən aləmi bərqərar etdi,
Cismini qəndildə nur eylədi şah...¹

Bu dildə, bu şeirlərdə xüsusilə cənubun təsiri güclüdür. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, şeirlərin bədii gücü müxtəlifdir. Sanki onların güclü qismini şair özü yazıb, bəzi zəifləri sonradan dastanı bütövləşdirib tamamlayanlar əlavə ediblər. Bu xüsusilə dini-şii motivləri tərənnüm olunan parçalarda özünü göstərir. Görünür, səfəvilərə xidmət edən aşıqların əlavələridir:

İsmin xəbər aldım, dedi: Vəlidi,
Göydə gəzən Cəbrayıldı, Pəridi.
Qapıçısı şahi-Mərdan Əlidi,
Məhəmməd Meraca gedər o burca.²

Həm misralar, həm dini anlayış baxımından çarpaşılıq göz önündədir və əmin olmaq olar ki, Qurbani kimi güclü bədii söz ustası buna yol verməzdi. Eyni hal «Məni» rədifli qoşmalarda da özünü göstərir.

Şeir dastan müəllifinin şəxsi yaradıcılıq məhsulu olduğu və məhz bunun avtobioqrafikliyi təsdiq baxımından lüzumu nəzərə alınarsa, «Aşıq Qərib» dastanı, mənəcə, bizdə ən

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (dastanlar). Bakı: Yazıçı, 1987 s.187

² Yenə orada, s. 179

çox təhriflərə məruz qalmış nümunədir. Bu da xüsusilə müxtəlif nəşrlər tutuşdurulduqda, daha doğrusu, Ə.B.Ercilasunun şəxsi təşəbbüsü ilə Arpaçay köylərində toplanan nüsxə ilə qarşılaşdırıldıqda nəzərə çarpır. Bizim nüsxələrdə şeirlərin çoxu elə zəif, sözlər elə yersiz (maya qaşların – aya ilə qafiyə olsun deyə. Halbuki qaş və maya?) işlənib ki, bəzən müəllifin şairliyinə şübhə edirsən. Sanki bu şeirləri o – bu, kəmsavad aşıqlar qoşublar. Arpaçay variantında uzun-uzadı nağılvəri başlanğıc, nəsr nəzərə alınmazsa, şeirlər bizdəkilərə nisbətən kamildir. Vaxtilə aşıqlardan Aşiq Bilal, Aşiq Şamıl, Aşiq Şakir və başqalarının toylarda söylədikləri dastanda da məhz belə eşitmişəm. Arpaçay variantında şeir dili ilə nəsr dili arasında fərq böyükdür. Nəsr dilində Türkiyə türkcəsi, şeir dilində Azərbaycan türkcəsi özünü aydın və bariz göstərir.

Məhəbbət dastanlarının bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi, kamilliyi, bütövlüyü, heç bir əlavəyə, təkmilləşdirməyə ehtiyacı olmaması baxımından əsl sənət əsəri sayılan, «Abbas-Gülgəz» adı ilə tanınan, əlbəttə, daha çox «Tufarqanlı Abbas dastanı» adlandırılmağa layiq olan nümunə qeyd edilməlidir. Bu dastan həm nəsr (nəsrə də bəzi variantların nəzərə alınması), həm də şeir dili baxımından eyni səviyyədədir; bir müəllifin əsəri olduğu duyulur. Dastanda, toy mərasiminin sonunda söylənən duvaqqapma – gözəlləmə (şair Vəlindir) istisna olmaqla, müqəddimədəki üç ustadnamə (bunlar eyni zamanda mağara verilən nəsihətnamələrdir) və bütün başqa şeirlər Abbasın özünüdür. Aşiq şeirinin demək olar ki, bütün şəkillərindən, həm də məharətlə istifadə etmişdir. Burada qoşma, gəraylı, deyişmə kimi bütün məhəbbət dastanlarındakı şəkillərlə yanaşı, kamil təcnis, cıqalı təcnis, qıfılbənd, hərbə-zorba... nə istəsən var. Ustad aşiq – şair Tufarqanlı Abbas Azərbaycan türkcəsinin bütün imkanlarından bacarıqla istifadə edib səsləri sıralaşdırıb; təkrir, bənzətmə, təşbih, təs-

xir, hiperbola və s. yaradıb. Elə cinas kəlmələr tapıb işlədib ki, özündən sonra onlarla şair, aşıq bu bədii kəşflərdən istifadə edib: sağlam, yar üçün, bu sabahları, yara üz, can ilə.

İdeyaca da Tufarqanlı Abbas yaradıcılığında – dastanda bir bütövlük – aydın istiqamət vardır: Aşıq şeirində bu qədər kəskin şəkildə sinfi bölgü, yoxsul-zəngin məsələsi qoyulmur məncə. Əvvəldən sona Abbas:

Varlı yalan desə, yoxsullar gerçək,
Yoxsulun sözünü sözə tutarlar.

Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var yağ yeyər, balı bəyənməz.

Yoxsulu çəkərlər var ayağına.

Tufarqanlı Abbas həm atalar sözündən istifadə edir, həm də özü yaratdığı elə misralar var ki, artıq elin malıdır, kəskin, yaygın atalar sözü səviyyəsindədir.

El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar və s.

Tufarqanlı Abbas da dövrünün, zəmanəsinin istiqamətverici əqidəsi ilə bağlı olaraq şiəliyi ayrıca tərənnüm etməsə də, Mürtəza Əlinin adını bir neçə şeirində çəkir və ondan sidq ürəklə ümid gözləyir. Bədii təsir gücü baxımından «Abbas və Gülgəz», məncə, məhəbbət dastanları içərisində ön cərgədə gedir.

Bədii kamilliyi baxımından, XVIII-XIX əsrlərdə yaranmış «Valeh-Zərnigar» dastanı bir çox daha əski dastanlardan üstün yerdədir. Adı məlum aşıq Abdalgülablı Valehlə onun qəbrinin yeri belə göyərməyən sevgilisi Zərnigar haqqında lirik, həzin, zərif bir məhəbbət dastanıdır. Valehin yaradıcı aşıq olduğu

el arasında təsdiq olunduğu kimi, şeir dili də buna inam yaradır. Zərnigar adlı belə bir dovtələb şair-qızın varlığı ilə işimiz nədir? Fakt odur ki, lap həqiqət deyil, təxəyyül nəticəsi olsa da, şairanə dastandır, gözəl dastandır. Valeh özü dastana üç ustadnamə və bir duvaqqapma yaratmışdır. Çoxarvadlılıq həvəskarlarının bəzi dastanlardan təsirlənərək buraya daxil etdikləri Sənəm və Xətai xanım surətlərinin demək olar ki, heç bir rol oynamadan adları çəkilməklə kifayətlənilir. Əsl lirik məhəbbət əvvəldən sona Valehlə Zərnigar arasında davam edir.

Məhəbbət dastanlarının ikinci qismi tamlığı, bütövlüyü ilə diqqəti cəlb etsə də, onların müəllifini tapmaq indi çətin, bəlkə də qeyri-mümkündür: «Tahir-Zöhrə», «Əsli-Kərəm», «Vanlı Alı xan-Pəri» və b. Bunları ustad aşıqlar yaratmışlar, getdikcə təkmilləşmiş, bugünkü şəklində çatmışdır bizə.

Üçüncü növ məhəbbət dastanları da tarixi şəxsiyyət («Şah İsmayıl»), ya da məlum bədii əsər əsasında («Leyli-Məcnun», «Dədə Qorqud»)la bağlı) yaranmışdır. Belə dastanlarda bir soyuqluq, haradasa məhəbbət hərarətinin zəifliyi, hərəkət azlığı duyulur. Şeirlər də eləcə. Odur ki, mağarlarda deyək ki, «Tahir-Zöhrə», «Abbas-Gülgöz», «Qurbani» və b. kimi yaygın deyillər. Nəhayət, son otuz-qırx ilin məhsulu olan, deyərdim ki, bəhsə-bəhs nəticəsində, tələm-tələsik yaranmış məhəbbət dastanlarıdır. «Vaqifin dastanı», «Hüseyin və Reyhan», «Ələsgər-Səhrəbanı»... Əslində şeirlərin müəllifi dəqiq bəlli olduğundan bu kimi dastanları da bioqrafik hesab etmək olar. Onları Vaqifin, Ələsgərin, Səməd Vurğunun və b. tanımış, sevilən şairlərin şeirləri əsasında çağdaş aşıqlar, daha doğrusu, aşiq şeirinə dərinlən bələd və bağlı olan şairlər yaratmışlar. Lakin bu dastanlar məlum şəxsiyyətlərin həyatından epizodlara əsaslanır; şeirləri uydurulmuş hadisələrə bağlamaq çətinləşir. Hər halda, mən bu dastanlara bitkin klassik dastanlarımıza bənzətmə cəhdi kimi baxıram. Ola bilsin ki,

zaman keçdikcə bunlar da populyarlaşacaq, dar həvəskar məclislərindən geniş mağarlara çıxacaq, kamilləşəcək. Hər halda hələlik bu əsərlər bioqrafik dastana bənzətmə təşəbbüsündən uzağa getmir.

Avtobioqrafik məhəbbət dastanları ümumi dastan fondumuzda mühüm yerlərdən birini tutur. Onları küll halında deyil, hətta ayrıca, sırf məhəbbət dastanı kimi öyrəndikdə belə, müəlliflərin nə qədər xalqına, millətinə, dininə, milli adət və ənənələrinə bağlı olduğu aydın görünür. Onlar xalqımızın tarixinin haradasa daha səmimi, daha qərami* səhifələridir.

Bu gün millətimizə atılan amansız böhtanlar bizi bəzən öz dilimizlə rüsvay edir. Heç bir erməni, rus və s. «Sən kim-sən?» sualına düşünüb cavab verməz. Çünki o, dəqiq bilir ki, o, ermənidir, o, rusdur, o, gürcüdür. Bizə öz dilimizlə o qədər ad taxıblar ki! Bizə o qədər baba «axtarıb tapıblar» ki! Milli adımızı, mənliyimizi elə xırdalayıblar ki!

Halbuki xırdaca məhəbbət dastanları belə sübut edir ki, bu böyüklükdə, bu zənginlikdə mənəviyyatı olan millətə baba axtarmaq lazım deyil. Vətənimiz Azərbaycan, özümüz Azərbaycan türküyük.

Əgər bir millətin böyüklüyü onun düşmənə qarşı nifrətiylə ölçülürsə, biz bu hissdən məhrumuq.

Bu yaxınlarda Gülgəz adlı bir folklor xəzinəsi qadın Uduluda mənə belə bir nəzm oxudu:

Kafirlarda din olmaz,
Müsəlmanda kin olmaz.
Din Məhəmməd dinidi,
Bundan gözəl din olmaz.

Vəssalam. Bu qədər.

* Qərami – eşq dərdindən, hicrandan bəhs edən (Tərtibçidən)

ETNOGRAFIK LÖVHƏLƏR

FOLKLOR VƏ QADIN – ANA YARADICILIĞI

Qadın – ana yaradıcılığı əsrlər boyu üzə çıxmamış, tək-bir istisna ilə şair qadın adı gizli qalmış, cüng və təzkirələrdə adı çəkilməmiş, əsərləri ümumiyyətlə, xalqın şifahi ədəbiyyatına qarışmışdır. Mən deyərdim ki, bu nümunələr şifahi ağız ədəbiyyatının əsas qolunu, özülünü təşkil etsə də, onu yaranlar tanınmamışlar. Bunun səbəbi dərinə gedir, bir tərəfdən qadının hicab məsələsi, o biri tərəfdən ailə-məişətlə bağlı gərəksiz adət və ənənələr, qadının adının ictimai yerlərdə, təkcə yad deyil, hətta qohum-əqrəba kişiləri arasında belə çəkilməsinə mane olmuşdur. Tək-bir istisna ilə. Qadını ər «ev əhli», «uşaqların anası» və sair kimi adlarla, «eyyy», «ay qız», «ayə», «ay ev adamı» deyə səsləmişdir. Tək-bir istisna dedim iki dəfə. Bunların bəziləri görkəmli hökmdarların saraylarında (məs. Məhsəti kimi) yaşayıb-yaratdığından, kişi cəmiyyətinə yad olmadığından adı, yaradıcılığı o qədər də dağınıq düşməmişdir. Digər tək-bir qadın isə ya qəhrəmanlığı, ya müstəsna əxlaqı, ağılı nəticəsində el arasında elə ağbirçək yeri tutmuşdur ki, bəzi hallarda hətta oğulu atasının adıyla deyil, anasının adıyla «Xatca oğlu Məmməd» və s. kimi çağırmışlar.

Ümumiyyətlə isə, XIX yüzilliyə qədər bir-iki qadın deyilsə, əksər yaradıcı qadınların adı heç bir cüng və ya təzkirəyə demək olar ki, düşməmişdir. Təkdən bir dedik, ona görə ki, bəzi cünglərin kənarındakı boş yerlərdə bir-iki bayatı və onu yaran qadının adı qeyd olunmuşdur. XIX əsrdə isə maarifçiliyin inkişafı ilə bağlıdır, nədirsə, xan, bəy nəslindən olan Natəvan, onun qızı Xanbikə, Fatma xanım Kəminə, Cənubi Azərbaycanda Heyran xanım, bizdə, hətta adicə el arasında Pərnaz, Püstə Şikar qızı, Zeynəb Zərbəli qızı və onlarla başqalarının adları məlumdur.

XX əsrin əvvəllərində isə vəziyyət dəyişilmişdir. Qadın nəinki özü yazıb yaratdığı əsərləri mətbuata çıxarmış, hətta şəxsən qadın qəzeti belə çap etdirə bilmişdir (məs. «İşiq»).

Qadın - ana təkcə şifahi nümunələrin müəllifi deyil, həm də dünyaya gətirdiyi övladının cismani yaradıcısı, yedirib-içirib böyüdəni, onun təbiəti, ətraf mühiti dərk etməsi yolunda ilk müəllimi, tərbiyəçisi, dayəsi olmuşdur.

Qadın – ana xalqın, millətin qədim dövrlərdə yaratdığı və indiyəcən bəzi izləri qalmış adət və ənənələrin mühafizi olmuşdur. Bu baxımdan bəzi qadınlar bir qədər mühafizəkar görünə bilərlər, lakin bu «mühafizəkarlıq» olmasaydı, qədim adət və ənənələrimizin çoxunun izi-tozu da qalmazdı indiyəcən. Nə üçün bəs qadın, belə deyərdim ki, çılğınlıqla qorumuşdur adət və ənənələrimizi? Həm də o adət və ənənələrimizi ki, çoxu, bəlkə elə hamısı folklorla bağlıdır. Yeməkdən, bəzəkdən, toy, vay adətlərindən tutmuş, bayram şənliklərinə qədər qadın onların hamısını hafizəsində saxlayıb ildən-ilə, aydan-aya, əsrdən-əsrə keçirib, bu günəcən gətirmişdir. Bəzilərinin izlərini xalçalarda, bəzilərinin xonçalarda, bəzilərinin toy, digərlərini dəfn mərasimlərində saxlamışdır. Bu baxımdan qadın yaddaşı müstəsna deyil. Sadəcə qadın evdə – evdar olmuşdur. Bütün bu deyəcəklərimizi o yaratmış, düzəltmiş, qoşmuş, ortaya çıxarmışdır. Elə «üzlərə çıxardasan» ifadəsi də ondan qalmışdır. Axı, məsələn, ana cehiz hazırlayıbsa, cehizi görməyə gələn bəzi əqrəba xanımları, müəyyən bölgələrimizdə (məsələn, Şəkiddə) hətta yorğan-döşəyin bir küncünü söküb, içərisinə necə, nə növ yun qoyulduğuna belə baxmışlar münasib deyilsə, irad tutmuş, söz-sov çıxarmışlar. Ona görə də analar çalışmışlar ki, təzə ölçim yun qoysunlar yorğan-döşəyə. El arasında belə bir atalar sözü var: «Qızını bələ – cehizin elə». Bütün analar buna riayət etməyə çalışmışlar. Xırda-xırda cehiz toplamışlar ki, sonra «üzlərə çıxanda» xəcalət

çəkməsinlər. Hətta ağız ədəbiyyatında belə bir nəzm var, orada tənbel, işini bu gün-sabaha saxlayan, qızına cehiz hazırlamayan ana haqqında deyilir ki, bir arvad varmış, cehiz söhbəti gələndə «bu şənbə elərəm, gələn çərşənbə elərəm» deyərmiş. Toy günü qızı aparmağa gələnləri qapıda görünə tənbel ana, qaçıb tən-dirxanadakı yekə zənbilin içində gizlənmiş və demişdir:

Şənbə dedim otdum (oturdum),
Çərşənbə dedim otdum (oturdum).
Toy qapıya gələndə
Səbətə girdim otdum (oturdum).

Məlumdur ki, ər, evin kişisi ruzi qazanmaqla məşğul olduğundan belə «xırda-para» işlər qadının – ananın boynunda qalmışdır. Kişi, əgər ticarəti başqa ölkələrlə əlaqədardırsa, aylarla evdə olmamış, karvanlarla şəhərdən-şəhərə, kənddən-kəndə dolaşmışdır. Kişi, əgər baqqaldırsa, bəzzazdırsa, səhərdən axşamacan dükanda olmuş, evə dar axşam macalı qayıtmış, yalnız ananın, ev ağbirçəyi nənənin tələblərini yerinə yetirmişdir. Fəhləysə, muzdursa, ağa, mülkədar evində belə şeylərlə məşğul olmağa macalı qalmamışdır. Bir sözlə, əski adət və ənənələri evdə qadın – ana, ağbirçək nənə qorumuş, yeri düşdükcə gənc nəslə də öyrətmişlər.

Folklor təkcə aşiq şeiri, tapmaca, yanılmac, bayatı, layla və ağılardan ibarət deyil. Milli adət və ənənələrin bütün təzahürləri folklorla bağlıdır. İnancları götürək: filan xanım, ev yiyəsi filan gün evdən maya, od, səməni və s. verməz. Dar axşam macalı oda gələn varsa (kibrit yox idi) və zərurətdirsə, odu verəndə mütləq istəyənin başından örpəyini götürər, əlbəttə, sonra qaytarardı. Evinə səməni qoymaq, qurban dərisini kiməsə vermək zərurəti də sınımlarla əlaqədar olaraq bəzi ailələrdə verilməzdi.

Xörəklərin növünü, bişirilmə qaydasını, hansı xörəyə hansı ədviyyə və ümumiyyətlə, nə töküldüyünü yenə də qadın bilirdi. Bu yeyib–içmək qanunları qəribəydi. Sanki yoxlamışdılar, soyuq təbiətli düyü unundan bişən firni mütləq isti təbiətli darçınla bəzədilir, tarazlıq yaradılırdı. Sucuq- qozla, müş-rüfü püstəylə, tərək zəfəranla... Beləliklə də, qan təzyiqi və başqa xəstəliklərin qarşısı alınırdı. Maraqlı bir əhvalat: Şamaxıda çar zindanından qaçmış, o yerlərdə məşhur Qaçaq Hasıl gəlib Bakıda bir dostunun evində gizlənibmiş. Bir axşam ev sahibi kişi iftardan sonra harasa çıxıbmiş. Hadisə orucluqda baş verib. Ev xanımı otağın ortasındakı palçıq kürədə obaşdanlığa qəlyə bişirirmiş. Cana qüvvət verən, susuzluq gətirməyən qəlyəyə (bu, balqabaqdan bişən «qəlyə» - pırlama deyil) alma, armud, kişmiş – qaysı, heyva, qoyunun döş əti, müxtəlif ədviyyat tökülür. Qadın işini görüb deyir: Hasıl qardaş, yatacağını o biri otaqda hazırlamışam, indi kişi də gələr. Sən keç, uzan, dincəl, obaşdanlığa oyadaram». Dirsəkaltıya yaslanıb qadının iş-gücünü izləyən Qaçaq Hasıl deyir: «Bacı, and olsun səni-məni yaradana, bayaqdan fikir vermişəm, sən o qazana 12 qələm (yəni növ) şey tökmüsən. Yatdım – öldüm, onun dadını bilmədim. Bir nəlbəki ondan çək, ver, yeyim, sonra yatım».

Qadının nə güclü yaddaşı var? Ömrü uzununu neçə cür xonça bəzəyir? Həyatın bütün adı, «xırda» görünən məişət detalları anayla bağlı olub. Təkcə «xonça» məqamlarını götürək. Uşaq doğulub, dünyaya «Məhəmməd ümməti gəlib». Deməli, onu tutan mama üçün, ad qoyan üçün, sünnət vaxtı «ləzgiyçün», qucağına alan «kirvəyçün», mədrəsəyə gedəndə, çərəkəni, hansısa surələri, Qurani-Kərimi bitirəndə, dini bayramlarda molla üçün, nişan, xınayaxdıda (qızıyğıdıda) çalanlar üçün, aşiq üçün, yengə üçün, üzalançın, üzəçixdıda (paytaxt da adlanırdı bəzi qəza və şəhərlərdə) yengəyçin, ağbirçək-

çin... Qəsdən bunlardan ikisinin adını çəkmədim. Çünki onların üzərində ayrıca dayanmaq istəyirəm. Birincisi: nişanlı qız əgər kiminsə toyuna getmişdirsə, mütləq onun ardınca baldızı və ya başqa əqrəba gəlinlərindən kim isə oraya xonça aparmalıdır. Xonçada bollu şirniyyat, noğul-nabat, şirin çörəklər və s. olurdu. Üstünə isə nişanlı qız üçün qiymətli bir hədiyyə qoyulurdu: varlı varına görə: sırğa, qolbaq-bilərzik, silsilə, ətklik, boğazaltı, gülpərək, paltarlıq (kimxa, məxmər, şəmsi-qəmər, zərbur, xara, qaymağı xara, zərxara və s.) təkcə bənarə örpəklə üzük qoyulmazdı. Çünki bunlar nişanda aparılıb – nişan-qoyma əlamətləridir. Əlbəttə, toyun şirin yerində xonça gətirən qız-gəlin oynaya-oynaya xonçanı nişanlı qıza təqdim edirdi. Əlvan, zərli boğça açılırdı, gülüşmə, musiqi, təbriklər içərisində şirniyyat toy adamlarına paylanırdı. Hamı təbriklər, xoş arzular, xoşbəxtlik diləyilə şirniyyatı yeyirdi. Nişanlı qız isə qiymətli hədiyyəni taxırdı: kəmərsə, qurşanır, bilərziksə, qoluna, sırğaysa qulağına keçirir, gülpərəksə, cığalı tellərinin üstündən telqarışıq örpəyinə bənd eləyirdi, boğazaltı, silsiləyə, boynuna asırdı və s.

Haqqında danışmaq istədiyim ikinci xonça Bakıda və ətraf kəndlərində «xınanahan», Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan kimi şəhərlərdə və qəzalarda «xınayaxdı», «qızıyıldı» və s. adlanan, əslində qız toyu günündə düzəldilən xonçaydı (toyu oğulla edərdilər, qadınlar qızıyıldıyla kifayətlənərdilər). Qız üçün məxsusi toy eləmək dəb deyildi. Ər evinə köçməmişdən bir gün irəli qızın üzü alınır (əlbəttə, üzəlxana xonça, xələt verilir), hamama aparılırdı (hamamçı qadına xələt, xonça verilir); və həmin gecə qızıyıldı – xınayaxdı başlanırdı. Evdə kişi qalmırdı. Ümumiyyətlə, üzü alınandan sonra nişanlı qız atasına, qardaşlarına, nəslin kişilərinə görünə bilməzdi. Xınayaxdıya cavan qızlar, gəlinlər çağırılırdı. Arvadlardan ibarət çalğıçı dəstəsi çalardı. Kəndlərdə iri mis teşti iki gəlin dizi üstün-

də üzüqoylu yerləşdirər, «topuqlu başmaqla» müxtəlif ritmli havalar — çıqqada çıqqo, üç badam bir qoz və s. çalardı. Novruz şamı kimi əlvən, bər-bəzək içində gözəlliyi bir az da artmış qız-gəlinlər oynayardılar. Az sonra gəlini xınaya gətirərdilər. Toy paltarında və bütün qiymətli bəzək şeyləri üstündə. Qənşərində «bəxt güzgüsü» qoyulardı, sağdıışıyla solduşu yanan şamlar tutduqları halda onun sağında və solunda durardılar. Yengə iri mis dəhmərdədə isladılmış xınanı gətirər, gəlinin qənşərindəki «bəxt güzgüsü»nün sağ tərəfində əyləşərdi. Həzin çalğı sədaları altında əvvəlcə gəlinin, sonra da bir əli yanar şamlı sağdış-solduşun əllərinə xına yaxar, fərəhdən bəxtəvər ananın təqdim etdiyi al ipək yaylıq və ya kiçik qırmızı «sərqətfərlər» bağlayardı. Sonra bütün toy adamları: qız-gəlinlər ovuclarının ortasına günəş timsalı dəyirmi xına yaxar, qoca qarılar barmaqlarının ucuna «findıqça xına» qoyar, gəlinin ayaqlarını ipliklər çəkmək yoluyla «balıq xına» ilə bəzərdilər. Ağ ayaqlarda qırmızı «balıqlar» qəribə ahəng və gözəllik yaradırdı. Bu zaman qız anası xüsusi bəzədilmiş xonça gətirib «bəxt güzgüsü»nün yanında əyləşən yengənin qarşısına qoyardı. Bu xonçada da müxtəlif şirniyyat və xələt olurdu. Bu xonçaya başqa əl vurulmazdı. Yengənin haqqıydı, ona çatardı, evinə aparacaqdı. Yengənin qazancıydı. Uzaq başı qız anasının qabiliyyətinə, imkanına görə hazırlanmış xonçanı açıb baxa bilər, «mübarək» deyərdilər. Gəlinin duvaq üstündən başına noğul səpərdilər. Qızlar gülüşərək, itələşərək bu noğulları tutub ağızlarını şirinlədərdilər. Elə əzayişindən də göründüyü kimi, toy adətlərinin çoxu, cehizin növü, sayı, qədəri – hamısı analar tərəfindən hazırlanar, ata isə bunları bazardan alıb gətirər, «kəsik» hesab olunan qızı qarşısında öz «miras» borcunu artıqlaması ilə yerinə yetirərdi.

Gələcəkdə qıza münasibətləri yaxşı olsun deyə, gəlin «xınaya gəlməzdən» az əvvəl, xüsusilə məclisə daxil olan

«oğlan adamı» hörmətlə qarşılanar, yengə onların qarşısında oynaya-oynaya oxuyardı:

Oğlan adamı, yesin badamı,
Ay qız adamı, alsın qadamı.

Gəlini «tərifin», başında «şabaş» yığmanın hər birinin də öz mənzum və mənsur sözləri vardı. Əlbəttə, şair-qadın qoşurdu bu sözləri; daha çox çalğıçılar, xanəndələr içində yaxşı sənətkarlar, musiqinin, sözün yerini, mənasını, təsirini bilən şair təbiətli qadınlar az deyildi. Toyla bağlı mənzum parçaların çoxunun müəllifi, şübhəsiz ki, onlardı.

Dəfn mərasiminin də bir sıra «xırda» görünən detalları qadın fantaziyası, qadın qəlbiylə, yanar ürəyilə bağlıydı. Əlbəttə, kəfin-dəfin məsələsi dini qaydalarla yerinə yetirilirdi. Amma təziyə, hüüzür, ehsan qayda-qanunları yenə də qadınla bağlıydı.

Adətən mərhumu qadınlar oxşayıb. Məncə, ağıların əsas müəllifi qadın-şair olub. Müxtəlif yas-hüzür hadisələri, məsələləri ilə bağlı mövzulu ağılar yaranıb. Məsələn, bir evdə təzə vəfat edən mərhum üçün ağlaşma qurulub. Yerdə mərhumun paltarları döşənib, ətrafında ən yaxın qadınlar əyləşib ağlaşır, ağı deyir, öləninin məziyyətlərindən danışır, hüüzürə gələnlərin də ölənlərini yad edirlər. Elə bu zaman bir müddət əvvəl həmin nəsilədən, ya dost ailədən bir başqası vəfat edib və hələ qırxı çıxmayıbsa, o yasin adamları təzə yas yerinə gəlir başsağlığı verməkçün. Onlar «eheyyy» deyər qapıdan içəri girəndə hüüzür sahibləri dik ayağa qalxır, sinə döyər-döyər «Şa Hüseyin, va Hüseyin» deyir və yerdə döşənmiş paltarların ətrafında dövrə vurub ağlaşırlar təzə gələnlərdən biri xüsusi ahənglə ağı deyir və qalanlar «bəhər tuturlar»:

Qonaq – Aşiq haralı gəldi?
Hamı – Şa Hüseyn, va Hüseyn.
Qonaq – Ağlı, qaralı gəldi.
Hamı – Şa Hüseyn, va Hüseyn.
Qonaq – Sizin təzə dərdüvüzə
Hamı – Şa Hüseyn, va Hüseyn.
Qonaq – Köhnə yaralı gəldi.
Hamı – Şa Hüseyn, va Hüseyn.

Əlbəttə, bunu qadın yaradıb, kişi əməli deyil. Yaxud vaxtilə (bəzi ənənə qoruyanlar indi də) ölənün dəfn günündən qırxınacan qadınlar qəbr üstünə getməzdilər. Qırxı bağlanan-da qadınlar qəbristanı gedir, «şorqoğal», «halva-külçə» paylayır, ağlaşır, yasin oxutdurur, evə qayıtmaq vaxtı gələndə ağ-birçəklərdən biri bozlayıb-oxşayır:

Evləri düzümünən,
Düzülüb düzümünən.
Hamı minnətə gəlib,
Dur gedək biziminən.

Mövzulu ağılar vəfat edən adamın ailə vəziyyəti, yaşı, sənəti, iş-gücü, mənzil etdiyi yer, vətənə münasibəti və məhəbbətilə, əqrəbasıyla (xüsusilə anasıyla) bağlı olaraq müxtəlifdir:

Şivranın dağları var,
Meyvəli bağları var.
Əl saxla, ay Əzrayıl,
Dalıycan ağları var.

Məzmun aydındır. Ölənün körpə uşaqları və ya tavana-sız, kimsəsiz ata-anası qalır.

Elə ağılar var ki, qərribin, qürbət əzabı çəkənin dərdlərini
açıb tökür: məşhur ağıda həтта təbiət belə qərribə ağlayır:

Bu dağlar ulu dağlar,
Meyvəli, sulu bağlar.
Burda bir qərrib ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Yaxud:

Qərrib öldü, götürün!
Dar küçədən ötürün!
Qərribin lov xəbərini
Anasına yetirin!

Yenə də məzmun aydındır: vəfat edən adam qərribdir və
görünür ki, qürbət yandırır onu həmişə. Ana məhəbbəti, ana
adılla bağlı bayatılar çox olduğu kimi, həmin mövzulu ağılar
da ürək oyucu, düşündürücü, alışıdırıb-yandırıcıdır:

Mən ölürəm çiçəkdən,
Üzümü qoru milçəkdən.
Yad ağlar, yalan ağlar,
Anam ağlar gerçəkdən.

Yaxud:

Ağacı aldı bunun,
Meyvəsi kaldı bunun.
Hərə bir ağız deyir,
Anası laldı bunun.

Əgər birincidə XX əsrin əvvəllərində başa bəla, qorxunc
çiçək xəstəliyindən ölən şəxs oxşanırsa, ikincidə gənci oxşa-
malı olan anası ya «dil demək» bilmir (ağı söyləmək), ya da
ana yoxdur, ölüb. Odur ki, bu anasız ölünü oxşamaqçın «hərə
bir ağız deməlidir». Özü də necə? Ağıdan əvvəl «yedici qa-

dınlar» (əvvəl qadınlar arasında yalnız qadına məxsus yengə, üzalan sənəti olduğu kimi, «yedici» - öləni ağı deyib oxşayan qadın sənəti də vardı) nələr demirdi, necə keyfiyyətlər tapıb ölənün hansı məziyyətlərini saymırdı? «Əli qızıl qələmli, qənşəri məxmər örtük mizli, dilli-tavazlı, hökmü, sözü hər yerə yetişən, elinə-gününə arxa duran» və s... Yaxud: «Altı yorğa kəhər atlı, çiyini aynalı tüfəngli, əli ilan qamçılı...». Yaxud «Gəlinlər içində gəlinlər xası, əli işdi-güclü, dilli-tavazlı». Yaxud «Qabağı müqəddəs Quranlı, Əli yüsür təsbehli, dodağı Allah kəlamlı alim öləndə aləm ağlar...». Yaxud «Elin ağbircəyi, el anası, imanlı-Quranlı, cənnət məkanlı, hamının dərdir-nə qalan, ürəyini alan...». Həmçinin gələnlər də unudulmur, onlara «gələn ayaqlarınıza qurban, oxşayan dilinizə qurban, yaş tökən gözünüzə qurban, əzizimizi dil deyən sözünüzə qurban...». Həm də «dil deyən» qadınlar elə sözlər, elə təşbehlər, elə məziyyətlər tapıb qafiyəli nəsrlə oxşayırdılar və indi də yenilərini tapıb oxşayırlar ki, heç bir yazıçı qələmi bu «dili tapıb» deyə bilməz mənəcə.

Anam bulağa gəlsin,
Minsin ulağa, gəlsin,
Bircə «bala, vay!» desin,
Səsi qulağa gəlsin.

Onlarla daha yangılı, daha qəlb oynadan, xalqın, insanların faciəsindən deyən ağılar içərisində tariximizin, məişətimizin, adət və ənənələrimizin, xüsusilə xalqın sadə, təbii olduğu qədər də bədii, həm də güclü dilinin ifadəsini görürük. Dil tariximiz baxımından, dilimizin inkişafı baxımından da maraqlı təşkil edən bu inciləri qarılardan toplamaq zəruridir.

Mən bütün tədqiqatçı marağı ilə əminəm ki, yuxarıdan bəri misal gətirdiyim və gətirmədiyim yüzlərlə bu növ ağının müəllifi məhz qadın – anadır. Qadın şairdir, qadın aşıqdır.

Ananın vəzifəsi təkcə övladı dünyaya gətirməklə, onu döşlərindəki südlə – qanı və canıyla böyütməklə bitmir. Ana tərbiyəçidir, ilk yardım göstərən həkimdir, loqopeddir və s.-dir. Elə buna görə də «Lalın dilini anası bilər», «Uşaq ana qucağında ovunar», «Anasına bax, qızını al», «Analı qızın adı böyüyər, anasız qızın sözü», «Ananın südü halal olsun», «Anadan əmdiyi burnundan gəldi» deyirlər. Elə buna görə də Rəsuli-Xuda peyğəmbərimiz «Behişt anaların ayaqları altındadır» buyurmuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ata işdədir; ata karvanla ticarətə gedib, ata dəvəçidir, sarvandır, bəzircandır. Elə kirəkeş dəvəçi var ki, Bakıdan duz, neft alıb Qəbələyə yollanır, yol boyu «Ay nöyüt alan, ay nöyüt alan; ağ nöyüt, qara nöyüt», «Ay Masazır duzu alan» deyər mətahını tərifləyərək yol uzunluğunu kənd və qəza şəhərlərində sata-sata Qəbələyə gedib çıxır. Qalan malını Qəbələdə satır, oradan da Qəbələ alması (qızıləhmədi alma da deyilir), qoz-fındıq, şabalıd alıb yollarda yenə də sata-sata Şəkiyə, Bakıya, harasa yollanır. O qədər yollarda qalır ki, ev-eşikdən bəzən aylarla xəbəri olmur. Hətta uşaqlar dəvəçi, dəvə karvanı görəndə bir növ nəğmə oxuyurlar: «Ay dəvəçi, xuşkabarın varmı? Arvadın oğlan doğub, heç xəbər varmı?» Demək bəzən atanın uzun aylar yollarda olması nəticəsində uşağının doğulmasından, hətta ölməyindən belə xəbəri olmur. Mənə bu hadisələri danışan dəvəçi Rza kişi (Şirvandan), Mehdiqulu kişi (Dəvəçidən) və başqaları dəvəçilərin ağır olduğu qədər də macəralı, maraqlı, keşməkeşli, vətəninə qərib, ev-eşik həsrətli, oğul-uşağa tamarzı həyatından çox şeylər söyləyiblər.

(Yeri düşmüşkən, onu da deyim ki, karvanda karvanın əvvəlinə qara nər, sonuna ağ maya bağlanardı. Nərin boynunda kələng zəngi, ağ mayanın üzərində evdəki o gözəl sənətkar xalçaçı gəlinin hanada toxuduğu «qauri», itmuncuğu, güzgü və s. ilə bəzədiyi əlvan örtüklər, dəvə üzlükləri, kapanlar, dəlbəndlər və s. olurdu. Hansı karvanda daha gözəl bəzənmiş ağ maya olurdusa, bu, dəvəçinin fəxriydi, dəvəçinin ev həsrəti, ailə məhəbbətini xatırladan gözəllikdi.)

Deməli, ata işdədir, yollardadır. Evdə uşaqlarla ana qalır. Uşağın bütün və hərtərəfli inkişafı anaya bağlıdır, ananın əlindədir. Ana görür ki, uşaq yaxşı dil açmır, bir sıra səsləri düzgün tələffüz eləmir. Ana ilk müəllimə – həkim-loqopedə çevrilir. Əgər uşaq «q» səsində çətinlik çəkirsə, ana ona «A qıl quyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul» yanılmacını öyrədir. Uşaqlar daha çox «ş» və «s» səslərində yanılırlar. Ana bu səslər üzərində qurulmuş yanılmac yaradır: «Aşbaz Abbas beş basma tas aş bişirib, pişiyə verib; vaxsey o beş basma tas aş, şaxsey o beş basma tas aş». Yaxud «Yeddi qara, qaşqa təpəl, səkil çəpiş törəmiş»ə müraciət edir. «K» səsini düzgün tələffüz etməyib onu «t» və s. səslərilə qarışdıran uşaqlar üçün məşhur «Bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi» yanılmacını meydana gətirir. Vaxtilə yazıya aldığım nümunələr:

Yeddi qara qaşqa, təpəl, səkil, çəpiş törəmiş
(*Meşəd¹ Böyükağa əmi*)

* * *

O tayda var idi beş-beş, boz ala, boz qaşqa, beş yüklü,
boz tükü porsuq.

* * *

¹ «Məşədi» sözünün tələffüz variantı

Eşşək tərəkəmələnmə!

* * *

Balqabaq, bal balqabaq.

* * *

Təndirə girdim, sildim-süpürdüm, silkindim, çıxdım.

(analığım – Meşəd Xeyri)

* * *

Əyşi, əyşi, ağ eşşəyün, ağ şuma şit şişdi qaşdı (qaçdı).

* * *

Dəyirmanə girdi köpək, dəyirmançı vurdu kötək.

* * *

Kəpək yedi, köpdü köpək, kötək yedi, köpdü köpək.

* * *

Bir cüt dükçə, cüt-cüt dükçə, üç cüt dükçə.

* * *

Kəklik, kəpənək, kölgəliyə gəlin gedək.

* * *

Qonşudan bizə beş basma tas aş gəldi.

Pişik vurdu yaladı.

Vaxsey o beş basma tas aş,

Şaxsey o beş basma tas aş.

* * *

A qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul.

* * *

Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi?

* * *

Məryəm, mərmər Məryəm.

(anam – Böyükxanım Cəfərzadə)

Körpə uşaq oynamalıdır, ən xırda vaxtından ana ona bir parçacıq sevinc verməli, dodaqlarına gülüş qondurmalıdır. Bacarsa, ana öz canını da bu sevincin üstünə qoyub əziz balasına verər. Ananın ilk arzuları da balasının normal, tez və yaxşı böyüməsi üçündür:

Balama qurban alçalar,

Bu balam haçan əl çalar?

Balama qurban ilanlar,

Bu balam haçan dil anlar?

Balama qurban inəklər,

Bu balam haçan iməklər?

Sətirlərdə, misra və beytlərdə səslənən böyük sevginin ərkyana arzularıdır. Ana üçün öz balasından gözəl, öz balasından əziz heç nə yoxdur. Məşhur bir rəvayət var el içində. Elə orada da həm ərkyana zarafat, həm də ana məhəbbətinin böyüklüyü tərənnüm olunur. Kiçicik hekayədə danışılır ki, bir gün Həzrət Süleyman peyğəmbər bütün canlılara əmr edir ki, sabah sübhdən balalarınızı gətirin, onlara baxmaq istəyirəm. Bütün heyvanlar vaxtında balaları ilə birlikdə peyğəmbərin qarşısında hazır olur. Hamıdan sonraya dozanqurdu (qara pıspısa da deyilir) qalır. Həzrət Süleyman soruşur:

-Niyə gec gəldin, qaranlıqdır axı?

Ana cavab verir:

-Ey Allahın peyğəmbəri, qorxdum ki, günəş işığında qara papalarına qurban olduqlarıma yaman göz dəyə.

Ana belədir. Hər şeyi, hamını, bütün dünyanı (burada bir qədər ana eqoizmi olsa da) balasına qurban verməyə hazırdır. Bir baxın, nə deyir şair ana, balasına nəyi, kimləri qurban deyir:

Dağda darılar,
Sünbülü sarılar,
Qoca qarılar,
Bu balama qurban.

Ürəyincə deyil bu qurban:

Bir sürü atdar (atlar)
Çəməndə otdar (otlayar).
(«Atdar», «göy otdar» variantı da var)

Ərsiz arvaddar
Bu balama qurban.
Yenə də az görünür anaya:
Bir sürü qazlar,
Çəməndə tozlar,
Adaxlı qızlar
Bu balama qurban.

Yenə ürəyi soyumur:

Dağda tağanlar,
Bir-birin boğanlar,
Oğlan doğanlar
Bu balama qurban.

Yenə də az gəlir anaya. Görəsən, qurban deyilməmiş nə qaldı? Deyəsən...

Dağın maralı,
Gözü qaralı,

Dünyanın malı
Bu balama qurban.

Daha nə qaldı? Ürəyi soyuyan deyil, usanan deyil. Şair ana ürəyi yenə, yenə qurban verməli şeylər tapacaq. Burada əlbəttə ki, bir ərk, bir zarafat ruhu da var. Başqa analar bundan inciməzlər. Onlar balanın ana ürəyindəki yerini, ana-bala məhəbbətinin nə olduğunu özləri yaxşı bilirlər. Əks halda şair-ana bu analıq səadətini, bu bala məhəbbətini başqalarına da arzulamazdı:

Allah, bundan üç (üç) dənə ver!
Üş dənə vermə, beş dənə ver!
Göydə gedən quşlara (quşlara) ver!
Çaladakı gomuşdara (camışlara) ver!
Həsrətin çəkmişdərə ver!
Dərdindən ölmüşdərə ver!...

Ana-şair uyumaq istəməyən, dincəlmək bilməyən balasına öz həzin səsiylə elə laylalar çalır, elə incə, ürəkdən qopan, məhəbbət dolu, ümid və arzular dolu sözlər tapır ki:

Xırdacasan, məzəsən,
Sən hər güldən təzəsən,
O gün olsun, ay bala,
Tupur-tupur gəzəsən.
(«Ayaq tutub gəzəsən» də deyilir.)

Kim qoşulmaz bu diləyə? Mütləq «amin» demək istəyirsən.

Eləcə də ananın əsas diləyi balasının böyüyüb başa çatması, anasına dayaq olması ilə bağlıdır.

Başına mən dolanım,
Mən dönüm, mən dolanım.
Böyü, boya-başa çat,
Kölgəndə mən dolanım.

Ananın əsəridir. Ata kölgədə dolanmağı arzulamaz, hətta oğul kölgəsi olsa belə. Əski dünyada (elə bəzi hallarda indinin özündə də) bu dilək anayla bağlıdır. Laylalar, bayatılarımızın mühüm qollarından biri olan bu incilər o qədər gözəl arzularla, diləklərlə bağlıdır ki, sayı-hesabı yox. Deyəsən, laylay deyən anaların sayı qədərdir laylalar. Ananın sevimli körpəsi böyüyür, iməkləyir də, əl də çalır, dil də anlayır artıq. İndi ona ətraf mühiti tanıtmaq, əşyalar, təbii hadisələr, bütün canlı və cansız aləm, gəlidiyi gözəl dünyamız haqqında onun təsəvvürünü artırmaq lazımdır. Ana-şair indi də ilk müəllimə çevrilir: ədəbiyyat, hesab, biologiya, zoologiya və s. və i.a. müəllimi olur. Xırdaca şeirlər öyrədir, tapmacalar, bilməcələr yaradır. Çoxu da mənzum. Axı nəzm yadda daha yaxşı qalır, məzmunu tez qavranır və ana bunu yaxşı bilir.

Altı camış, yüz keçi
Qoltuğumda çayı keçdim.

Altı camışla yüz keçi qoltuğa sığmaz, uşaq düşünməli, öyrənməlidir ki, əvvəla yüz deyil – üzdür. Nənə yanıldır onu. Sadəcə «üz» deməliydi. Deməli, çaydan keçənin qoltuğunda alt hissəsi camış, üz hissəsi keçi dərisi olan çəkmə – ayaqqabı varmış. Nə öyrəndi uşaq? Əvvəlcə onu ki, geydiyi ayaqqabı heyvan dərisindən tikilir. Onun alt hissəsi qalın camış dərisindən, üzü zərif keçi dərisindən olurmuş. Mənzum tapmacalarda qoyulan suallar mürəkkəb olur.

Qarşımızda bir ata,
Bir oğulla bir ata.
Səksən dəvə, yüz qatır
Yüklənibdi bir ata.

Xalça toxuyan xalçanın bəzəyinə vurduğu naxışları, at üçün toxuduğu çula da vurmuşdur. Çulun həşyəsində səksən dəvə, yüz qatır şəkli toxunmuşdur. Yaxud:

Dərədə var bir dəllal,
Biri sərraf, bir dəllal,
On iki şəhər, dörd dükan,
Yeddi baqqal, bir dəllal.

Dördcə misrada uşağa gör nə qədər şey öyrətdi. Saylar bir yana. Öyrətdi ki, il birdir, 12 aydan, dörd fəsildən, yeddi günlü həftədən, iki gecə-gündüzdən ibarətdir.

Gedən leylək,
Gələn leylək,
Bir qıç üstə
Duran leylək (*Qapı*).

Üstü zəmi biçərəm,
Altı bulaq içərəm (*Qoyun*).

O yanı qaya,
Bu yanı qaya,
İçində
Sarı maya (*Yumurta*).

O yanı çəpər,
Bu yanı çəpər,
İçində
Atlı çapar (*Göz*).

O yanı daş,
Bu yanı daş,
İçində
Qırx-əlli baş (*Hamam*).

Uşaq əl çalmaqdan, iməkləməkdən, dil anlamaqdan keçib; artıq bir az böyüyüb; daha ananın kiçik «oxşatmaları», oynatmaqları onu təmin etmir. Ayağı yer tutub, o özü artıq müstəqil, aktiv oyunlar oynamaq istəyir, onun özündən azca böyük bacı-qardaşları, qohum-qonşu uşaqlarından yoldaşları var. Birgə oyunlara çəkirlər onu və özü də artıq uşaqlarla oynamaq istəyir. Bəs oyun birgə gedəndə kim əvvəlcə başlasın, cığallıq olmasın? Mübahisə lazım deyil: şair ana köməyə gəlir, düzgülər yaradır. Tez və yaxşı yadda qalma-sıyçın o, bu inciləri mənzum yaradır. Məşhur «Əkil-bəkil»dən başqa elələri var ki, elə bil onları karvançının, dəvəçinin binədə qalmış arvadı yaradıb; həyatın sözləri, ifadələri, terminlərini öyrənməkçin bu gün də vacibdir onlar:

Motal-motal tərsə motal,
Yağ atar, qaymaq tutar.
Ağ quşum-ağaçınım,
Göy quşum – göyərçinim,
Əzmə tikan, əmir qulu,
Vur nağara, çıx qırağa.

Yaxud:

İynə, iynə, ucu düymə,
Şam ağacı, şatır keçi,
Qoz ağacı – qotur keçi,
Haffan, huffan,
Yırıl, yırtıl,
Su iç – qurtul!

Gizlənpaç oyununda gözlərini yummalı olan «oyunçu» gizlənənlərə artıq axtarışa çıxdığını xəbər verməkçin uca səslə deyir:

Qapqara qazan,
Qapqara qazan,
Yerini bərkit,
Gəldim haaa!

İncə, zərif şair Abbas Səhhət demişkən, «Qadın «üm-mül-bəşər»dir; fitrətən, doğuluşundan anadır, dayədir, tərbi-yəçidir. O daim ürəyinin şəfqətini kiməsə sərf etmək ehtiyacı duyur. Anadır, bacıdır, ömür-gün yoldaşı, baş yoldaşı – «öv-rətdir» - budur qadın! Biz onun həyat şəfqətindən şərbət içi-rik».

Adət və ənənələrin qoruyucusu evdə qadın – ana olub. Yemək növləri də, toy adətləri də, bayram süfrəsi də, sınaqlar da... hamısı, hamısı ananın, ağbirçəyin əli ilə, məsləhətiylə olub. Hansı kişi (nadir halları nəzərdə tutmuruq) bilib ki, ce-hiz, bazarlıq üçün nələr lazımdır, nişanlı qıza hansı xonça ge-dər? Hansı kişi bilib ki, bu xuruşla başqasının ədviyyat fərqi, mayehtacı* nədir? Hansı kişi bilib ki, gəlin necə bəzədilir, üzü

* Mayehtac – gərəkli olan ləvazimat (Tərtibçidən)

haçan, necə alınır, əllərinə, ayaqlarına xına necə yaxılır? Hansı kişinin sınaqlardan, yasaqlardan xəbəri var?

Gəlin-qayınana, günlük (çoxarvadlılıq bəlası) kimi sırf qadın münasibətlərində yaranan «deyişmə», həcvə bənzər parçaların müəllifi də mənəcə, şair-qadın özüdür. Əvvəlcə qayınana dilindən söylənən mənzum parçaları nəzərdən keçirək:

Gəlin gəldi, haçan gəldi?
Dörd ayaqlı siçan gəldi.
Gecə döşək mollasıdı,
Gündüz sirrim açan gəldi.

Oğul məhəbbətini heç kəslə bölüşmək istəməyən ana qısqanclığı vardır bu parçalarda. «Bir damda iki hava» lətifəyə bənzər deyimində olduğu kimi: O zamanlar hamar dam üstündə şam etmək, çay içmək, sonra da isti, bürkülü yay günlərində yer salıb yatmaq dəb imiş (xüsusilə Bakıda). Bir ailənin oğluyla gəlini, qızıyla kürəkəni – hər cüt damın bir tərəfində yatıbmış. Ana evin üstünə çıxır. Qızıyla kürəkəninin üstündən düşmüş yorğanı üstlərinə çəkir, «soyuqlayarsız» deyir. Gəlinlə qucaqlaşb yatan oğlunun üstünü açıb, aralayır, «nəfəsini bişirdin uşağın» deyir.

Qayınana dilindən gəlinə qarşı deyilmiş nəzmlərdə məhz bu qısqanclıq özünü aydın göstərir; uşağı atıb-tutub oynadan nənə deyir:

Sarımsağım, soğanım,
Yad qızından olanım.
Atova qurban olum,
Anan olsun qurbanım.

Elə «yad qızıyla» öz doğma qızı arasında fərqi «bir damda iki hava» kimi görən qayınananın dilindən söylənən bu nəzmdə də eyni münasibəti aydın sezirik:

Yaz günündə gəlinim otursun, qızı qucağında,
Küz (payız) günündə qızım otursun, oğlu qucağında.

Yaz günü qaraldar dərini, həm də qız doğmaqla gəlin oğulun gözündən düşər, bunu istəyir qayınana: gəlin qaralsın, çirkinləşsin, qız doğsun, gözdən düşsün. Əksinə, күz (payız) günündə oğlu qucağında oturan qızı üçün ana həm ağbənizlik (küz ağardar), həm də çox arzulanan oğul diləyir.

Gəlinin dilindən qoşulan mənzum parçalarda zalım qayınanaya qarşı gəlinin münasibəti bildirilir:

A qaynana, gəl məniyə az danış!
Dalına qoyaram tükdən nazbalış.
Oğlun öyə (evə) gələndə,
Köpək, bir az az danış.

Yaxud:

Qayınanamı bağda ilan vureydi,
Baldızıma Quran qənim oleydi,
Qayınatama Məkkə qismət oleydi.

Yaxud:

A kilkebaş qayınana,
Gözləri yaş qayınana!
Bişirdim aş, qayınana
Boğmalan aş, qayınana!

Qayınanayla gəlin arasında «deyişmələr» də mövcuddur:

Gəlin:

Qayınanamı çox istəyirəm,
İkicə gözün yox istəyirəm.
Ərşə çəkilsin yuxusu
Əlində bir qəmli qaşığı
Qabağında p.. istəyirəm.

Qayınana:

Mən gəlinimi az istəyirəm,
İkicə gözün boz istəyirəm.
Yançağına biz istəyirəm,
Oğul üzünə həsrət qalsın,
Hər doğduğun qız istəyirəm.
Qabağında darıcadı,
Yavanlığın duz istəyirəm.

Əsrlər boyu çoxarvadlılıq, günlük dərdi yaman bir bəla olub qadınların taleyində, həyatında. Günlük bəlası məişətdə qadınlar arasında dəhşətli faciələrə, mənəvi alçalmalara səbəb olub. Bununla bağlı da elə ağırlı-acılı rəvayətlər, hadisələr danışılır ki... Məsələn, birində deyilir: Bir qız ər evinə gedəndə anası gəlinin cibinə bir daş parçası qoyur: «Qızım, səbirli ol, ər evində bu daş dillənsə, sən də dillən!» deyir. Günlər keçir, ər evində ağzını açıb bir kəlmə də danışmayan gəlini lal hesab edirlər. Nə qədər sevimli, işli-güclü olsa da, üstünə arvad alırlar. Yeni gəlin at üstündə gətirilirkən, əvvəlinci gəlin ocaq başında oturub süd bişirmiş. Günlük dərdinə qapandığından fikri dağılır, süd daşmağa başlayır, fərqiində olmur. Təzə gəlin hələ at üstündəyəkən hökmlə deyir:

Lal gəlin, kar gəlin,
Südün daşdı, qoymasanam!

Dərdin böyüklüyü əvvəlki gəlini dilləndirir. Cibindəki «səbir daşı» da yadından çıxır:

Yanı yəhər qaşında,
Gözü ocaq başında.
Düşübəni qoymasanam.

Ev əhli gəlinin səsini eşitcək sevinir, «lallığının» səbəbini bilincə məsələ bu halda xoşbəxtliklə qurtarır, əvvəlki işgüzar, sevimli gəlini saxlayır, «təzə, dillidüdük gəlini» atası evinə qaytarırlar.

Günülüklə bağlı onlarla mənzumələr, nəzm parçaları, rəvayətlər vardır. Bu bələdan təsirlənmiş, bəlkə elə özü də bu gününlük faciəsindən «dadmış» olan qadın şair deyir:

Ay günü, günün qara,
Eləmisən günüm qara,
Səni düşəsən odlara!

Buradaca günlər, qonşular, gəlin-qayınana, eltilər (qayın xatınları) arasında baş verən öcəşmə, dalaşma, savaşı vaxtı söylənən mənzum parçaları da xatırlamaq yerinə düşər:

Əcəb eləyirəm!
Əlimin içindən gəlir.
Xətçə biçindən gəlir,
Əlpaşa dağdan gəlir,
Güloğlan bağdan gəlir.

Yaxud:

Fatma xanım nazanda,
Aşı bişirər qazanda,
Özü yeyər nimçədə,
Ərinə verər çömçədə.

Bütün bu tipli deyişməvari parçalarda bir hənək, bir qarşısındakını cırnatmaq istəyi vardır.

Yaxud:

Ala başuva, kül başuva,
Ət taxtasın vur başuva.
Qonşuları yığ başuva,
Get dərədə mındar ol!
Gəl canıma qurban ol!

Adətən, islamiyyətlə bağlı bütün ailəvi məsləhətlər mollaya, daha doğrusu, Qurani-Kərimə müraciətlə yerinə yetirilirdi. Ata səfərə çıxanda, elçilik, nişan, toy, sünnət günü kimi xeyir işlərə başlamalı olanda, ev-mülk, iri ticarət məsələləri həll edəndə xüsusi tanınmış, inanılmış mollanın, axundun, qazinin yanına gedir, «Quran ağzı açdırır», «gün xoşlayırdı». «Quran məsləhətindən» qədəm kənara qoyul-mazdı. Bundan başqa, el arasında tanınmış, «vergi verilmiş» falçı qarılar olurdu. «İtik itəndə», hər hansı «xırda» məişət məsələlərində arvadlar belə falçılara müraciət edirdilər (bəzən gəzəri dərvişlər, cadugərlər də bu vəzifəni yerinə yetirirdilər). «Su falı», «güzgü falı», xüsusən, «noxud falı» arvadlar arasında dəbdəydi. Amma şair təbiətli, nikbin, müdrük qadınlar vardı ki, məhəbbətlə, ailə söz-söhbətlərilə bağlı, müqəddəs bayram günlərində, xüsusilə Novruz qabağı çərşənbələrdə, ən çox da «ilaxır çərşənbədə» «qulaq falına», «üzük falına» həvəslənənlərçin «vəsfı-hallar» yaradırdılar.

Üzük və qulaq fallarıyla bağlı bayatı, vəsfi-hal və digər mənzumələrdə bir hənək*, bir qadın zarafatı vardır. Fallar, taleyi-olacağı irəlicədən bilmək təşəbbüsü qadının hər şeyə qa-baqcadan yetik olmaq arzusu onun xasiyyətində, qanındadır. Onu kişinin gedib mollayla məsləhətləşməsi sanki o qədər də təmin etmir. O, hər şeyi özü görüb, bilib həll etməlidir. Öz məsləhəti ürəyinə daha yatımlıdır. Əlbəttə, Qurani-Kərimdən verilən məsləhətə qarşı çıxmaz. Amma hər halda bu kimi bəzi məsələlərdə, dua-səna, alqış, tabu-yasaq, türkəçarə və s. bəzi hallar olurdu ki, bunlar qadın təşəbbü-süylə bağlıydı.

Daha nələr qoşub-düzmür şair-ana? Uşaq oldu, böyük oldu, fərqi nədi, xəstəni ovanda, ovuşduranda, kürəyinə küpə qoyanda mütləq müqəddəs bildiyi kəlamlardan oxuyandan sonra müalicəsinə başlayanda deyirdi: «Mənim əlim olmasın, peyğəmbər qızı, xanımlar xatını, hər iki dünyanın xanımı, Həzrət Fatimənin əli olsun».

Sırf qadına aid olan iş tərəkəmə köçəri və yarımköçəri tayfalar arasında çox yayılmış, heyvandarlıqla, daha doğrusu, süd sağmaq və nehrə çalxamaqla əlaqədardır. Qadın südü sağdıqca, nəvazişli sözlər söyləyə-söyləyə həzin, ovundurucu mahnılar oxuyur. Bu ovundurucu havalar sanki balasının boğazından südü kəsilən inəyi oxşayır, sakitləşdirir. Nehrə isə başqadır. Nehrə oturaq tayfalarda saxsıdan, küpəbənzər bir əşyadır. Köçəri və yarımköçəri tayfalarda taxtadan, çəlləkvari olur ki, bunu mıxdan asıb yüyrük kimi yelləyirlər. Daha çox isə qoyun dərisindən düzəldilən «tuluq»dan nehrə kimi istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tərəkəmə qadınların ev əşyalarının çoxu qoyun dərisindən düzəldilirdi: un, dən doldurmaqçın «dağar», çalınmalı qatığı toplamaqçın «eymə», bu qatığı çalxamaqçın «tuluq-nehrə», şor-pendir tutmaqçın «mo-

* Hənək – zarafat (Tərtibçidən)

tal», yayma-yuxa tipli çörək kündələrini, urvalıq unu yığmaçqın «surfa», çoban üçün «yalnız» (çanta), «su tuluğu», «altdıq» (döşəkçə əvəzi), namazlıq (çölləmədə namaz qılanda ilan-çayan, əqrəb toxunmur), «tulmuş» (çalğı aləti), xırça, qış azuqəsi duzlu yağ doldurmaçqın qoyunun qarnından düzəldilən «yağqabı», qabların — saxsı, nehrə, bərni, bardaq və küpələrin ağzını qapayıb bərkitməçqin «qapazlıq». Bütün bunları qadın düzəldirdi. Köç vaxtı heç bir ağırlığı olmayan, sınıb-dağılmayan, artıq yer tutmayan bu «dəri qab-qacağı» tezcə yığışdırıb xurcunda, çuvalda dəvəyə, ulağa çatmaq asan olurdu. Tuluqda çalınan qatıq tez gəlir, çalxayana ağır zəhmət vermirdi. «Ayran olan, yağ gələn» kimi dəri nehrəni tezcə yuyub ağacdan, dirəkdən asırdılar.

N.Q.Çernişevski yazırdı: «Qadın təbiətən nə qədər sadıq, güclü, zəkali olmuşdur. Lakin cəmiyyət bu zəkadan istifadə etmir, onu rədd edir, onu sıxışdırır, onu boğur, halbuki, bu zəka rədd edilməsəydi, əzilməsəydi, fəaliyyət göstərsəydi, bəşər tarixi on qat artıq sürətlə inkişaf edərdi».

Bizdə, bütün Yaxın və Orta Şərqdə, bütün İslam dünyasında olduğu kimi, qadın zəkası daha çox rədd edilib. Rəsmi aləmdə, hətta ailədə belə! Elə bəlkə də buna görədir ki, qadın aşiq-şairlərin adı təzkirələrə düşməyib. Qadın şair unudulub.

Amma çox vaxt mənə elə gəlib ki, qadın ağbirçək, ana, köçəri, yarımköçəri binələrində sözü eşidilən və yerinə yetirilən, nəsihəti, məsləhəti qəbul edilən şəxsiyyət olub. Çoxarvadlılıq bəlası, rəsmi hüquqsuzluq daha çox şəhərlərdə hökm sürüb.

Bütün bunlara baxmayaraq qadın yaradıb, qoşub, düzüb və bu düzdükləri, yaratdıqları ümumi ağız ədəbiyyatımızın, folklorumuzun malına çevrilib. Öz adı tək-bir istisnalarla unudulsa da, xalqın, millətin doğma dili, doğma vəznə ilə onun tarix, ənənə və fəlsəfi düşüncələrinin inikasında böyük rolunu olub. İgid oğulun adı qalır – doğan, böyüdən, tərbiyə verən anasının yox! Folklorunda, ağız ədəbiyyatında əsərləri qalır – yaradan qadının adı yox!

XONÇALAR

Bir aləmdir xonçalar. Millətimizin sevmək-sevilmək, bəşərin davamıyçın ailə qurmaq kimi adət-ənənələri, milli dəyərləri lap böyüdücü şüşədə görünən kimi xonçalarda görünür. İnanın buna. Sayı yox, gözəlliyinin tayı-bərabəri yox. Görəsən, diriliyin – yaşamın hansı anı olub ki, nənə, ana, bacılarımız bir bəhanə tapıb xonça düzəltməsinlər; allı-güllü xonça bəzəməsinlər, əlvan şamlar yandırməsinlər, lap Novruz əlvanlığında xonçalar icad eləməsinlər, qız-gəlini, oğul-uşağı sevindirməsinlər?

Qabaqca bir neçə ən məşhurlarını sayım, sonra bircə-bircə aydınlaşdıraram. Axı xonçalarımızın çeşnisi, naxışı, butası fərqlidir. Onların da yerinə, məqsədinə, lap istəsən vəzifəsinə görə çalarları var: uşaq doğuldu, oğlan sünnət edildi, qızın qulağı deşildi, mədrəsəyə, molla məktəbinə getdi, nişanlandı, toy-büsatı quruldu, zahı oldu xonça bəzənərdi. Və onlarla irəlində görəcəklərimiz kimi. Həttə, evlərdən uzaq, «qara xonçalar».

Məsələ heç də bu saydıqlarımla bitmir. Teatr, kino, radio, televiziya olmayan zamanlarda nənə və analar çalışıblar ki, ailənin gənc üzvlərinə bir az sevinc, əyləncə versinlər, ona görə də uydurub, yaradıblar bu əlvanlığı. Bəli, məhz yaradıblar. Xonça düzəldənin yüksək zövqü, sənətkarlığı olmalıdır, o, tamaşaçılarına sevinc, fərəh bəxş etməyi bacarmalıdır. Hər adam xonça düzəldə bilməz. Və o düzəltməyə ev adamları maraqla, sevinclə tamaşa edirlər. Hələ xonça tutmazdan əvvəl onun sinisini, məcməyisini müəyyənləşdirmək, sonra da onu bükməkçün xüsusi tikilmiş kimxa, məxmər, şəmsi-qəmər, tirmə, «Hacı mənə bir xara», «iynə batmaz, qayçı kəsməz», zərdir, qələmkar kimi qiymətli, əlvan, döymə zərli zəncirlə-baf-

tayla, qaragöz hərəmiylə, zər saçaqla bəzədilmiş dördkünc boxçalar, dəyirmi örtüklər hazırlamaq lazımdır.

Xonça düzəldəndən sonra evin ağbirçəyi ona xeyir-dua verməli, gedəcəyi yerə uğur aparmasını arzulamalıdır. Hamı, evin cavan qız-gəlini həyəcan içində gözləyir. Bəs bu xonçanı hansı bəxtəvər aparacaq? Onu ev kişilərindən kim müşayiət edəcək? Axı o yerdə, xonça gedən evdə onu gətirənə xələt veriləcək; cavab xonça üçün sinisi və örtüyü saxlanacaq.

Ağbirçək xonçanı dövrələyənləri gözdən keçirir, yanan, par-par parıldayan gözlər onun ağzına dikilir. Özünü ən tərbiyəli, ən ləyaqətli apararı, hazırcavab (orada sorğu-suala tutula bilər), elə zahiri də gözəşirin birisini seçir.

Həmin xoşbəxt elçi xonçanı qaldırır başına qoyur, «Allah-Allah» nidaları altında yola düzəlir.

Xonçaları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Müəyyən gün – bayram, doğum, toy və s. bu kimi sabbit mərasimlər, hadisələrlə bağlı xonçalar. İrəliddə görəcəyimiz kimi, bu xonçaların ləvazimatı, atributları əsrlərdən bəri gələn müəyyən əşyalardır və sırf milli səciyyə daşıyır.

2. Ötəri, təsadüfi, müvəqqəti hadisələrlə bağlı xonçalar. Burada hər xonçatutunun maddi imkan və bacarığı əsas rol oynayır. Heç nə tapmasa, məs., uzaq səfərdən gələn bir əzizini təbrik edib «evində-eşiyində olasan» deməkçin, bir balaca mis nimçədə paxlava bişirib elə qabındaca apara bilər. Növ və səbəblərindən irəliddə danışacağıq bu xonçaların.

Əsl ağırlıq mövzu zənginliyi baxımından, əlbəttə, birinci qrupun üzünə düşür. Bu məlumdur ki, Azərbaycan türkünün doğulandan dünyasını dəyişənəcən bayatının müxtəlif şəkilləri müşayiət edir. Ana bətnində belə qulaqcığı ananın layla zümzümələrinə alışı; dünyaya göz açdığı ilk günlərdən başlayaraq beşik başında söylənən laylalar folklorumuzda az qala türkün sayı və ananın məhəbbəti qədərdir. Bir az böyüdükdə

ananın bütün arzu və istəkləri, toy-düyün diləkləri bayatıya çevrilib ona xeyir-dua verir. Dünyasını dəyişəndə yalnız türk ananın qoşa biləcəyi ağılar yola salır onu dünyamızdan.

Təəccüblü görünə bilər, amma neyləyəsən ki, xonçalar da belədir. Doğulandan ölənəcən həyatının bütün eniş-yoxuşunda, döngələrində xonça yol göstərən olur soydaşımıza.

Uşaq doğuldumu, bütün ailə dostları və əqrəba xanımları hədiyyələrlə xonça tutub «Allah saxlasın, əlində-ovcunda qalsın»a gəlirlər. Ev böyüklərindən zahıya sataşan da olur:

-Aaaz, zahı, başuvu qalxız; apardıqların gəlir.

Yəni təbrikə getmişən – sənə də gəlirlər. Bu çağanın adına gələn ilk xonçalardır. Uşağı tutan əbə-mamaçaya xüsusi xonça, xələt, üstündə pul. Vacibdi.

Uşağa ad qoyulacaq; bu adı seçən, onu müqəddəs Qurandan «çıxaran» Mollaya xonça getməlidir. Seçilən adı «uşağın qulağına çəkən, söyləyən» ağbirçək və ya mollabacıya, xüsusi tərtiblənmiş «adqoyma mərasimində – şəbbəxeyir»də mütləq xonça təqdim olunmalıdır. Qeyd edək ki, adqoyma mərasimlərində uşağın adı üç dəfə ucadan səslənir, xüsusi mənzumələr var – oxunur və yer-yerdən qadınların səsləri ucalır:

-Mübarəkdi...

-Adıynan böyüsün.

-Adını biz verdik, yaşını Allah versin.

Vaxtilə bizlərdə hər il «ad günü» keçirmək dəbi olmayıb. Amma əgər uşaq hər hansı bir müqəddəs günə təsadüf edibsə (mən Fatimeyi-Zəhranın vəfatı günündə anadan olduğumçün hər il həmin gün nənəm mərsiyə oxutdurar, ehsan verərdi ki, qada-bala, ağır günün taleyimə təsiri olmasın), ehsan verirlər. Bizdə indiki Avropa təsirli, təmtəraqlı ad günləri olmasa da, indi bu adəti bizə uyğunlaşdırdıqları halda, yenə də xonçasız, xələtsiz, hədiyyəsiz keçinməyiblər.

Bununla belə uşağın balacılığında iki mühüm hadisə xonça tutmağı vacibləşdirib:

1. Əgər oğlndırsa, sünnət ediləndə, sünnət edənə, uşağı qucağında saxlayana (bu, kirvəlik adətini də yaradıb) da xonça tutulmalıdır.

2. Yox, əgər qızıdırsa, onun qulağının sırğa taxılan yerini – tanasını deşənə xonça təqdim olunmalıdır.

Bir qədər sonra 6-7 yaşında oğlan mədrəsəyə, qız – mollabacı yanına oxumağa verilir. Bu zaman xonça karvanının başı açılır: çərəkə bitirəndə, Qurana keçəndə, müəyyən surə və ya cüzləri tamamlayanda mütləq həmin gün Molla-müəllimə xonça aparılmalıdır.

Qız üçün «çərəkə qurtardı, bəddi; öləndə mənimçün yasin oxuyar» deyə babalar oxudub qızları. Əks halda bir balaca məmləkətdə heç bir xalqda analoqu olmayan, Avropa alimlərini heyrətə gətirən yüzdən çox qadın aşiq və şair, xəttatlar, mollabacılar hardan əmələ gələrdi?

Qərəz, oğlan Qurani tamamlayanda Molla üçün xüsusi zəngin xonça göndərilir, əla ziyafət verilir.

Oğlan həddi-bülüğa çatdı, evlənmək vaxtı gəldi. Ana, bacı, xala, bibi, əmidostu və dayıdostunun iştirakı ilə qız axtarma, qızseçmə başlanırdı. Seçmək adətləri də maraqlıydı. İstənilən qonum-qonşu, yaxın-uzaq naməhrəm qapılara gedirdilərsə:

-Ay ev yiyəsi...

Əlbəttə, yetişmiş qız anası belə qəfil gəlişlərə hazır olmalıydı. Dərhal mehribanlıqla həyət qapısına gəlirdi:

-Nə lazım idi, ay bacılar?

«Bacılar» toqquşdururdu:

-Kirə ev axtarırdıq, ay bacı, səhərdən gəzirik. Susuzluqdan yanırıq. Allah eşqinə, imam ehsanına bizə bir piyala su...

Ana dərhal məsələni anlayır, qızını səsləyirdi:

-Ay Fatma, ay Çiçək... Bala, xalalara su...

Sonra qonaqpərvərlik, dil-tavazaya keçirdi:

-Ay bacı, səhralıq deyil ki, şükür Allaha. Buyurun içəri, bir az dincəlin.

Elçilərə də elə bu lazımdı. Diqqət edirlər, əgər su gətirən qız qarı ağzındakı başmaqları cütləyirsə, ayaq altında qoyub atlamırsa, deməli, «salağalıdı». Gələndə yerişinə baxırlar: «yerişi yaxşı». Cavan gəlinlərdən biri bir bəhanəylə qızı qucaqlayıb öpür: «şükür, ağzı gül kimi, nəfəsi ətir, qoyun-qoltuğundan tər iyi gəlmir». Gələnlər dədə-baba nəsihətini xatırlayırlar: «Qız hamama gedəndə gör, hamamdan çıxanda, təndirə çörək yapanda aşığılama. Bu evdə nə təndir, nə hamam.»

Qızgörməsinə gedənlər haqqında çox lətifələr düzəldilib. Deyir: bir bölgədə bir qarı ağırlı başına dırnaq çaldırmaq istəyirmiş. Gəlib başını qızın dizi üstə qoyur. Qızın da onun oğlunda gözü varmış. Arvadı tovlamaqçın əlində dırnaq boyda yumurta qabığı gətiribmiş. Qarının başında xırdalayib saçlarını qarışdırır, dəriyə dırnaq vurduqca yumurta qabıqlarını çıxıqdadır. Qarının xoşuna gəlir: «əcəbdi» deyir.

Bir bölgədə də ərlük qız evin damına çıxıb üç dəfə «ər mirro» deməsə, istəyənlər belə elçi gəlməzmiş. Bir qız utanıb çıxmır; vaxt ötür, üzü danlanır. Axırda çarəsi kəsilib dama çıxır, üzünü örtüb yavaşıdan «adətümüz dağılsın, ər mirro» deyir. Elçilərin ayağı açılır.

Bütün bu kimi hadisələr nişandan əvvəl baş verirdi. Gedənlər gəlib müsbət xəbər gətirəndən sonra əsl elçiliklər başlanır, bir neçə mərhələdə qadınlar ayrı, kişilər ayrı gedir; nəhayət «hə» alınır.

Hə... Elə bizimçin də hər şey bu «hə»dən başlanır, xonçalar dəstgahının bünövrəsi qoyulurdu: ən əvvəl, əlbəttə, ilk nişan bəlgəsi. Xonçada şirniyyat, bir ədəd «xatircamlıq nişan üzüyü», bir örpək: «Yusif-Züleyxa», uzaq Hindistanın Bena-

res şəhərindən gətirilmiş «Bənarə», «Qaz-qaz»... örpəklər. Ağır tirmə şal sonra paltar üstə gedirdi. Nişan üzüyü də indiki «obruçalını» deyildi. Mütləq səadət, xoşbəxtlik gətirən qırmızı yaqut¹, lələqşlı qızıl üzükdü. Bundan sonra hər bayramda nişanlı qız üçün bayram xonçası gedirdi. Novruz xonçası: şəkərbura, paxlava, peşmək-tel, Quba paxlavası, alana... Hər bölgə öz şirniyyatına üstünlük versə də (şorqoğal olmaz), xonçalarda noğul-nabat, səməni, sözsüz ki, olurdu. Çillə bayramı, döl bayramı, sovruc bayramı... kəndlərdə kim nə qədər xoş gün tapırdısa, adına bir xoş söz taxıb xonça bəzəyirdi.

Qurban bayramı xüsusi rövnaqlə keçirdi. Bütün İslam dünyası üçün yeganə ümumi bayram olan bu gündə mütləq qız evinə qurbanlıq qoyun gətirilirdi. Qoyun ağ olmalıydı. Bir-iki gün əldə saxlayar, xüsusi baxar, alnına, kürəyinə xına yaxar, boynuna qırmızı bala kələğayı bağlayardılar. Adətən xonçaları qız-gəlin aparar, kişilər qoşulmazdılar (bəzi bölgələr istisna). Yalnız Qurban bayramında qurbanlıq qoyunu mütləq və əlbəttə, kişilər aparardılar. İndi də belədir.

Bu yaxınlarda bir xanım mənə az qala lətifəyə bənzər bir əhvalat danışdı. Qurban göndərməliymişlər. Alınan qoyun çirkli, yunun qarın tərəfdən ucları şaqqıldaqlıymış. Evin ağ-birçəyi çox təəssüflənir.

-Bu qoyun üzə çıxarmağa yaramaz. Biabır olluq. Mən o qarıya belə çirkli qurban göndərə bilmərəm.

Qız-gəlin yığışıb qoyunu vannaya salırlar (mart ayı, soyuq). Onu şampunla yaxşıca yuyur, darayırlar. Heyvan titrəyir. Qızlar cəld onu vannadan çıxarıb qurudurlar. Başının qıvrım, qalxıq yununu zərli telbasanlarla bəzəyirlər. Elə ağ,

¹ Əski anlayışlara görə, yaqut Günəşlə qohumdur; ürək, qara ciyər, sümüklərin bənd ağırlarının qarşısını alır. Sağ əlin «güldəstə» barmağına taxılmalıdır.

elə gözəl olur ki, adamın öpməyi gəlir – deyirlər; xıncalayır, lentləyir, göndəirlər.

Qız evində bu parlaqlıqda , bu gözəllikdə qoyun görəndə:

-Bunu hardan almısınız? – deyə təəccüblərini bildirirlər.

Hörmətli oxucum! Lətifə deyil, inanın. Sadəcə millətin qanında olan ənənəyə hörmətdən irəli gəlir. Bəs necə? Adətin hökmüdür bu!

«Bağ başı» deyilən bir adət var. Təzə meyvə çıxanda, yaz başı qız evinə ilk nübar meyvə xonçası göndərilir. Gilas, ərik, tut... özü də bu xonça mütləq xüsusi məhəbbətlə bəzənir. Axı nişanlı qız bu ilin ilk nübarını dadacaq. Deyirlər, bir ana sevimli oğlunun nişanlısına «bağ başı», «bəhər başı» xonçası toplaya bilməyib. Oğlunun əkdiiyi əncir ağacının yeganə bəhərini qoparıb qız evinə gedir, deyir: «Həsən ağacı bir əncir gətirib. Dedim aparım qudama, qudama».

Çox fağırmiş. Amma ənənədən də keçə bilməyib ana. Umudu ona gəlib, neynəsin?

Nişanlı qız kiminsə toyuna gedibsə, oğlan evi bundan xəbər tutan kimi xonça hazırlayıb həmin «xıncayaxdı» evinə göndərirdi. Xonça açılırdı. Şirniyyatı oradakı qız-gəlin gülədeyə pay-püş eləyir, dartışdırır, zarafatla qapışdırırdılar.

-Sizin də subaylardan görək.

-Başınıza gəlsin.

-Yaxşı qayınanadı; gəlini çox istəyir, gör bir nə göndərib?

Əlbəttə, xonçadakı şirniyyatın üstündə gəlinçin qiymətli xələt var. Hallı halına görə: kəmə, paltarlıq, tirmə şal, boğazaltı, gərdənbənd, bilərzik, indi dəbdə olmayan «xal-xal» (topuq bilərziyi və s.)

Novruz bayramı xonçasında da bəzi bölgələrimizdə sinitin ortasına balıq qoyulur və balığın ağzında üzük və ya bir başqa qiymətli zinət əşyası görünür.

Toya dəvət əsasən 2 cür olub:

1. Toya dəvət kəndlərdə «salayçı» vasitəsilə icra olunurdu. Salayçı atı minib yerli və qonşu kənd camaatını toya dəvət edirdi. Atdan düşmədən doqqazdan səslənirdi: «Filankəs, sizi filankəs oğlunun toyuna çağırır». Bu «sizi» o deməkdi ki, ev əhli məmə yeyəndən pəpə deyənəcən toya dəvət olunur. Hamı da gəlirdi. Salayçıya isə toy sahibi xonça verirdi.

2. Şəhər yerlərində, xüsusilə Bakı nahiyəsində toya dəvət yengənin vəzifəsiydi. Bir torbacığa noğul doldurub gəlir, balaca nəlbəkiddə dəvətliyə noğul verib deyirdi: «Sizi filankəs (qızıyığdıya) Xinənahana çağırır». Dəvətli noğulu alır və yengənin nəlbəkisinə az miqdar pul qoyurdu. Bu pul yengənin qapılar gəzmə haqqı olsa da, adət xonçasız keçinmirdi ki, bunu da, əlbəttə, toy sahibi verirdi.

Qədimdə indiki şadlıq evləri yox idi. Qız toyu – «Qızıyığdı», «Xınayaxdı», «Xinənahana» və s. adlanan qız toyu qız evində tərtib olunurdu və əlbəttə, bol xonçalarla. Yengəyçin, çalğıcılarçın, oğlan adamı qızçın. Qız xınaya gətiriləndə gəlinlik paltarında əyləşdirilir, qarşısına al lentli güzgü, ətrafında şamlar yanan şirniyyat, noğul-nabat xonçası qoyulurdu. İri mis dəhmərdədə islaq xınanı gətirib gəlinin əlinə, ayaqlarına yaxırlar. Toy adamlarından da istəyən xınadan götürüb əlinə yaxır, ovuclara günəş şüaları şəklində içdən barmaqlara doğru, nənələr «fındıqça xına», ayaqlara balıq bəzəkli xına qoyulurdu. Əllər al ləçəklərlə bağlanırdı. Xına yaxana xonça verirdi. Oğlan evindən gələn xonçadakı noğul gəlinin başına səpələnirdi: həyatı beləcə ağ və şirin olsun. Gənc qızlar səpələnen bu noğulları qapışdırıb yeyərdilər. Şənlik, oynamaq boğazacandı: «Gəlin, paltar yuyandan sonra atan evinə get, toydan

qayıdanda öz evimizə gəl» deyib xəsis qayınana. Noğulsuz da qız-gəlin sevinc içində rəqsdən, əlçalmadan elə fərəhlənib do-yub ki, yemək yadına düşməyib.

Bəzi xonçalar xələtlə əvəz olunurdu. Bəy hamamdan çıxanda yaxın arvadlar onun boynuna xələt salır, xonçaları sağ-soldış, dostları ötürürdülər.

Gəlin hamamdan çıxanda xonçası məşşatəyə – gəlini bə-zəyə, üz alan, qaş düzəldən qadına çatırdı.

Gəlinin belini bağlayıb, on iki oğul (bəzən yeddi), birçə qız istəyə, xələt, bəzən xonça da verilir. Gəlin atla gedirdisə, cilovdara, arabayla aparılırdısa, sürücüyə, bəkarət xəbərini oğlan evindən qız evinə çatdıran yengə-dərnəyə xələt və xonça verilir.

Oğlan evindən qız – qız evindən oğlan evinə gedən toy paltarı və hamam ləvazimatı da xüsusi xonçalarda göndərilirdi.

Toydan sonra ilk zifaf gecəsinin səhəri qız evindən üç gün: I – quymaq, II düşbərə-qutab, III – plov xonçaları gedirdi. Və indi də gedir.

On hamamında hamamçıyın xonça göndərilirdi. Bundan sonra «üzgörümçəyi», «ayaqaçdı» qonaqlıqları hədiyyə və xonçalarla rəvnəqlənirdi.

«Bir üzəçıxdı mərasimi» də var. Şirvanda buna «paytaxt», «taxtyıgı» da deyirlər. Taxt bəzənirdi, əlvən zərli cehiz döşəyi və mütəkkəllərlə. Ağ qaymağı xaradan dəst paltar (arxalıq və tuman) geymiş gəlin üzü qaz-qaz duvaqlı gəlib otururdu öz qızıyığıdakı sağ-soldışıyla. Bir yeniyetmə içəri girib əlindəki tupruq-çubuqla örtüyü alıb qaçır; gəlini üzə çıxarırdı. Xonçasını alandan sonra gəlinin üz örtüyünü qaytarırdı.

«Üzəçıxdıya», «paytaxta» gələn qız-gəlin şirinlik xonçası gətirirdi.

Səfərdən gələni görməyə gedən xonça aparırdı. Cənubdan Bakıya iş, çörək dalınca gələn soydaşlarımız evinə müvəqqəti dönəndə vaxt azlığından hamı gələ bilmirdisə, evin üstünə qırmızı firə asılırdı. Bilməyənlər də bilsin ki, ər evində olub, sonra qadın hamilə olarsa, ona şər atılsın.

Çillə xonçaları da maraqlıdır. Bir sıra bölgələrimizdə kiçik çillə bitən gecə (bir növ ruslardakı «проводы русской зимы») əhd, nəzir eləmiş adam «çillə çıxarır» və bu mərasimə xanımları dəvət edir. Gələn qonaqlar mütləq xonça gətirməlidir. Bu xonçalar başqalarına bənzəmir; çünki həmin gecə çillə çıxarıb yatmayan qız-gəlin gətirilən xonçalardakı şeyləri yeməlidirlər. Bu xonçalarda xörək də ola bilər, şirniyyat da, hətta qovrulmuş günəbaxan tumu, qovurğa və s. əyləncə yeməyi, yuxu qaçıran şeylər...

Maraqlı xonçalardan biri nəzərimcə heç bir ölçüyə sığışmır. Ailəmizdə nənəmin yeganə sevimli nəvəsiydim. Dünyaya Fatimeyi-Zəhra vəfatı günündə doğulduğumdan nənəm ömrü boyu o vəfat günündə 3 gün rozə oxutdurmağı əhd edir. Bununla ürəyi soyumur. Qorxur ki, məndən irəliki nəvələri kimi mən də ölə billəm. Odur ki, qonşumuzda yaşayan, ədalətinə (qaziydi), paklığına, müqəddəsliyinə əmin olduğum Mirabdulvahab ağanın oğlu Mircavada məni nəzir deyir. Hələ sovet dövrü öz qanunlarıyla möhkəmlənməmişdi onda. Mən böyüdükdə (komsomolçu, sinifkom) nənəm öyrənir ki, Mircavad belə qız veriləsi oğul deyil. Daim sərxoşdur, ya nədir. Bir də o dövrdə insanı, qoy bu lap qız olsun, müqəddəs nəzir olsun, qızı nəzir vermək olmaz. Amma nəzirini verməsə də, nəzir sahibi qənim olar. Bu qorxular içərisində xonça tutur, üstünə qiymətli bir hədiyyə qoyur, Mirabdulvahab ağanın qulluğuna gedib, məsələni açır. Ömrünün bəlkə də son ilini yaşamaqda olan ağa Qurani-Kərimdən hansı bir ayənəsə oxuyur, deyir:

— Sən bu nəziri çarəsizlikdən eləmişən, əmi qızı (seyidlər bir-birini əmiqızı, əmioğlu adlandırırdılar. Nəsəbləri Rəsuli-xuda peyğəmbərimizə çatdığı üçün), mən rəva görmərəm ki, sənin nəvən, mənim bivecimə. Yox, yox! Bunu Allah da qəbul eləməz. Xonçanı nəvənin nəziri əvəzinə mən qəbul eləyirəm. Məsləhət bildiyin kimə versən, Allah xoşbəxt eləsin!

Qoca qazi xonçanı açır, üstündəki qiymətli hədiyyəni nənəmə qaytarır, şirniyyatı qəbul eləyir.

Əlbəttə, o zaman Pavlik Morozov əxlaqla təbiyə verilən mən bu əhvalatdan xəbərsizdim. Mirabdulvəhab ağanı görmüşdüm, tanıyırdım. Nənəm o qədər mənə «Quran pulu» verib onlara göndərmişdi ki. Önündə rəhil üstə Quran, yanında qutu üstündə kitablar, döşəkçə, mütəkkələr... Onun nurani üzünü, mehriban təbəssümünü, hörüklərimə əl çəkməsini hələ də unutmamışam. Amma oğlunu görməmişdim. Neçə illər sonra anamla küçədə gedərkən təsadüfən rastlaşdıq. Anam uzaqdan göstərib «buydu nəzir deyildiyin» dedi. Heyrətimə qarşı hadisəni danışdı. Küçənin ortasında mənə elə bir dəli qəhqəhə tutdu ki!

Allah sənə də, Mirabdulvəhab ağaya da rəhmət eləsin, nənəcan!

Bir sıra hadisələrdə xonçasız keçinmirdi qonaqlar. Şamaxıda «Kahı qonaqlığı» vardı. Arvadlar bir-birini ilk kahıya dəvət edərdi. Kahını «isgəncəbi»yə batırıb yeyərdilər. Əlbəttə, dəvətlilər xonçasız ötüşmürdülər.

Kasıb, ehtiyacı olana əl tutmaq istəyən imkanlı qohum, ya qonşu da bayramı bəhanə edib, yaxşıca bir xonça tutur, gərək olan ərzaqdan, parçadan hədiyyə qoyub «bayram payı» adı ilə xonça aparırdı və bilirdi ki, ehtiyacı olsa da, həmin adam ianə qəbul eləməz. Bayram xonçası isə müqəddəsdə. Kimin ona sözü ola bilərdi? Kim cürət edib onu qaytarardı?

Bir sözlə, xonça nənə və analarımızın bütün həyat hadisələri boyu yol yoldaşı, «üzağardanı» olub. Heç yerə əliboş getməyiblər.

Amma bir xonçadan heç danışmaq istəməzdim. Ürək ağrısıyla haqqında danışdığım bu xonça «Qara xonça»dır. Nakam ölən cavana «toy tutur» anası, bacısı, yaxınları. Qara xonçalar bəzənir – toy şirniyyatı ilə – üstünə qara örtük örtülür. Mafənin üstündə, bəyin başı üstündə olduğu kimi üzərlik yandırılır, çörək parçalanır. Ana və bacılar qol götürüb «oynayı» mafənin dövrəsində şaxsey-vaxsey gedə-gedə, ağı deyə-deyə. Nişanlısı varsa, «qara duvaq» salıb matəmə gətirirlər.

Halva-külçəylə bərabər, qara xonçanın şirniyyatını qəbir üstə paylayırlar.

Nə isə, artıq danışa bilmirəm.

Əziz nənələr, elin ağbirçəkləri! Əgər sizin min bir məhəbbətlə, zövqlə tərtib etdiyiniz bir xonça, bir mərasim yadımdan çıxıbsa, məni bağışlayın. Ruhunuz inciməsin məndən. Axı elə mən də nənəyəm.

MİLLİ MƏRASİM MƏDƏNİYYƏTİMİZ

UNUDULMUŞ ƏZİZ GÜNLƏRİMİZDƏN

Döşümüə oktyabryat nişanı taxmaq, boynumuza pioner qalstuku bağlamaq, komsomola keçmək kimi «bayramlar», «yaradılan yeni ənənələr» bizə əski, qədim və bir vaxtlar olduqca əziz olan bayramları unutturmaqçın az «iş görmədi». Novruzun, təbiətin özüylə bağlı olan bayramımız qadağan olunduğu illərdə, analarımız, nənələrimiz yazın gəlməsini örtülü qapılar dalında keçirib, bayram ənənələrini balalarına gizlicə öyrətdiyi illərdə, Novruzun az qala «xalq düşməni» hesab olunduğu, adının belə çəkilmədiyə şəraitdə indicə danışmaq istədiyim günləri kim qoruya biləcəkdə? Amma qoruyanlar var idi, saxlayanlar, ayinlərini icra edənlər var idi. Elə güclüydü milli, əziz günlərin xatirəsi ulularımız üçün ki!..

«YELDA GECƏSİ» BAYRAMI

Payızın son, qışın ilk gecəsi, ilin ən uzun və ən qaranlıq gecəsi. Şairlərimiz onu gözəlin uzun və qara saçlarına, zil qara qaranlıq gözlərinə bənzədirdilər:

Yelda gecəsi birdir, ildə bir olur yelda,
Bilməm bu nədəndir ki, bir ayda iki yelda?!

Qışın ən uzun və qaranlıq gecəsi ildə bir dəfə olduğu halda, sənin ay üzündə ikisi hardandı? – gözəl deyilmişdir, deyilmi? Klassik ədəbiyyatımızda, Nəsimidən üzü bəri Füzulidə, Seyid Əzimdə, nə qədər istəsən, örnək tapa bilərsən. Özü də təkcə bizdə deyil, bütün klassik türkdilli poeziyada, qəzəl ustalarında...

Yelda gecəsiylə bağlı şeirlər çoxdur. Şairlərimizin, demək olar ki, əksəriyyəti gözəlin uzun qara hörüklərinin, zil qara gözlərinin, qara qaşlarının yanından laqeyd keçməmişlər:

“Şəbi-yelda saçın gecəsi”

yaxud

“Şəbi yeldaya bənzətdim qaşın qövsünü”

yaxud

“Gözəl, sənin qövsilərin şəbi-yeldadan artıqdır”.

Başqa bir yerdə:

“Müqəvvəs qaşların rəngi şəbi-yeldadan öyrənmiş”.

Görün Seyid Əzim Şirvani bircə beytdə necə cazibədar lövhə yaratmışdır:

“Həlqeyi-zülfdə rüxsari-münirin görübən

Naziri-mahi-münəvvər şəbi-yeldada idim”.

Bu bayram gecəsində ilahilər oxunub, göyləri yaradan ulu Tanrıya raz-niyaz edilib ki, qış yaxşı keçsin, bərəkətli torpaqları ağ qar yorğana bürüsün ki, gələn yazda taxıl, tərəvəz, meyvəcat, gül-çiçəklər bol olsun.

Şəbi-yeldada çalışırdılar ki, yatmasınlar. Gecəylə, qaranlıqla bağlı tapmacalar, yanıltmaclar, rəvayətlər söylər, əylənər, şeirlər oxuyardılar. Şeirləşərdilər.

Yenə də gənclər, xüsusilə qızlar, iri mis testi ortaya qoyub iki tərəfində üz-üzə oturur, ətkliyi testin üstünə sərrib başmaq topuğuyla sümükləri oynadan havacat çalardılar: «çıqqada-çıqqo» və s. Oynayana minnət olmazdı...

İlin, qarşıdakı yeni baharın bünövrəsini qalın qışla qoyan gecə nağıl, dastan danışıqlar, qorğa, qovut yeyilərdi.

ÇİLLƏ ÇIXARMA BAYRAMI

Yenə də təbiətlə bağlıdır. Qırx günlük böyük çillə dekabrın 21-də girir, yanvarın 31-də qurtarır və 20 günlük kiçik

çillə başlanır. Qışın oğlan çağı... Qarlı-girvəli ən soyuq günlər. Kiçik çillə öz ağrı-acılarıyla birlikdə fevralın 20-sinəcən davam edir və böyük çilləyə deyir: «Sənin ömrün məndə olsaydı, arvadların əlini un çuvalındaca dondurardım», «Sənin hökmün məndə olsaydı, hamilə gəlinlərə uşaq zay elətdirərdim», «Hayıf ki, neynim, ömrüm az, arxam yaz». «Çillə» sözü, ümumiyyətlə, çoxmənalıdır. Amma əsas mənası, məğzi ağırlıq, çətinlik, ağır imtahan mənalılarına gəlir. Qədim bəktəşi, ələvi dərvişlər yalnız çillə çıxardandan sonra əsl ermiş ərən – dərviş sayırdı. Bunun üçün imtahan verməli olan dərvişliyə namizəd cavan qapısı ağır dəyirman daşıyla qapanmış mağaraya girər, özüylə bir çörək, bir cürdək su götürərdi. Həmin çörək və su ona qırx gün – 40 çillə günü azuqə olurdu. Əsl ermiş o hesab olunurdu ki, qırx günün tamamında mağaradan çıxanda, çörəyindən quşlarçın bir qismət, suyundan bir udum saxlaya bilsin. O əsl ermiş ərənin başında tacı-dövlət, alnında namazi-taət, qulağında – gülbangi Məhəmməd, burnunda rayiheyi-məhəbbət, ağızında – imani-şəhadət, köksündə – Qurani-hikmət, belində – kəməri-hidayət, dizində – dəmi-təriqət, əlində – dostluq (vəlayət), ardında – əcəl, önündə – qismət olmalıydı.

El arasında çillə çıxarmaq, çilləyə düşmək, çillə kəsmək kimi ifadələr, anlayışlar vardı. Təzə gəlin gec hamilə qalanda «çilləyə düşüb» deyərdilər. Bu çillədən qurtarmaq, çilləsini kəsməkçün gəlinin başına «QIRXAÇAR» camıyla hamamda qırx cam su tökərdilər. Əlbəttə, yuyunub, arınıb, qüsl edib paklandıqdan sonra. Yaxud yeddi rəng əlvən sapla ayaq və əl barmaqlarını çalkeçird edib, qayçıyla kəsərdilər. Və ya başına qalın şal örtüb üzərinə çilləsinə düşdüyü rəhmətliyin kəfəninədən bir parça qoyar, üstündən yenə də qırxaçar camıyla yeddi cam su tökərdilər. Ayini icra edən nəsil ağbırçəyi bu dua-ovsunu oxuyardı: «Mənim əlim olmasın, xanımlar xanımı, cə-

nab Peyğəmbərin qızı Həzrət Fatimənin əli olsun. Üçlər, yed-dilər, qırxlar eşqinə kəsdim çilləni. Ermiş ərənlər eşqinə kəs-dim çilləni. Məhəmməd-əl-Mustafa eşqinə, beş ali-əba eşqinə, Əliyyət-Mürtəza eşqinə kəsdim çilləni».

Gəlin toydan sonra, körpə doğulan gündən qırx gün çil-lədə olur. Qorxuludur. Qorunmalıdır. Əks halda çilləyə düşər.

Arıq, zəif düşmüş adam görəndə deyərdilər: elə bil çillə-yə düşüb. Elə bil çillədən çıxıb.

Çillə çıxarmaq bayramı isə olduqca şən, ağırlı-acılı kiçik çilləyə vida, baharın gəlməsinə, Novruzun yaxınlaşmasına se-vinc bayramıydı.

Bu bayram daha çox qız-gəlin, qadınlar arasında yaygın-dı. Çillə çıxarmaq gecəsi daha çox əhdlə olurdu: filan işim düzəlsin, çillə çıxardaram. Mən belə bir çillə çıxarmaq bayra-mını hələ İkinci Dünya müharibəsi illərində işlədiyim Ağsu rayonunun Ağalarbəyli kəndində görmüşəm. Mən gördüyüm dursun, əvvəlcə deyim ki, şair Ayaz Vəfalı qardaşım Cəlila-bad rayonunda həttə 50-60-cı illərdə belə bir bayramın keçirildiyini görmüşdür. Orada qızlar əllərinə qaval alıb qabaq-qənşər durur, oxuyurlar:

Bu gecə çillə gecəsiydi, mən neyniyim?

Gecəsi dönübdü ilə, mən neyniyim?

Vaxtilə Ayaz Vəfalı bu haqda «Ədəbiyyat qəzeti»ndə yazıbmiş da. Mənim gördüyüm çillə çıxarmaq adəti beləydi: Əhd edən evin sahibəsi gecəyə qonaqlar dəvət edir, evdə kişi-lərdən biri də qalmır. Bir qoyun kəsirlər, həmin qoyunun ətin-dən gecə səhərəcən şənlənən qız-gəlin üçün müxtəlif yemək-lər bişirirlər: sacüstü, sacarası, saciçi, kələfir, soyutma, kabab və s. Dəvətlə gələn qonaqlar da özləriylə nəysə bir bişmiş, ya xörək, ya lələ-gülə gətirir. O gecə bütün bunlar yeyilir. Nay

(qarmon) çalan və dəf çalan müxtəlif oyun havaları ifa edir: Şalaxo, Dərbəndi, Əskəri, Qıtcılıda, Tiflisi, Uzundərə, Salamı, Nəlbəki, Turacı, Qazağı və s. Hamı oynayıb şənlənməli, mahnılar oxuyub, lətifələr söyləməli, məclisi şənləndirməlidir. Yadımda qalanlardan:

Çillə çıxar, yaz gələr,
Ördək gedər, qaz gələr.
Belə tərxiş igidlər
Dünyaya az-az gələr.

A çillə, çillə, çillə,
Qar gəlir pillə-pillə,
Ay qağa, mənə alginən
Bazardan qaqqqa, billə.

Bu gələn yaz oleydi,
Damağı saz oleydi.
Çıxıb gedeydi çillə,
Qar-girvə az oleydi.

Qış qurtarır, gəlir yaz,
Ay qız, mənə etmə naz.

Yuxu yox idi o gecə; hətta əyləncə üçün tapmaca, yanıltmac deyir, üzük falına baxır, noxud falı açırdılar. Kim yuxulasa, onu oturduğu döşəyə, büründüyü bürüncəyə tikərdilər. Üsulluca çalğı da çalınardı, kimin əlinə nə keçsə, dəmir-dümmür, cingildəyən şey, dudkeş, kəfgir, abgərdən... bəndləyər-dilər yatanın üstünə, sonra da qəfil cəld bir oyun havası çalır və şırıqqa vurur, əl çalır, rəqsə başlayanda bir səslə oxuyardılar:

Fatma xanım, dur oyna,
Fatma xanım, dur oyna!

«Aaa... mən yatmamışam ki!» deyə qalxmaq istəyən «yuxuçunun» qalxması ilə dəmir-dümürün cingiltisi, qızların gümüş səsi verən qəhqəhələrində qarışırdı. Qarlı-şaxtalı qışla, çilləylə vida gecəsi çox şən keçirdi.

Əziz oxucu, fikir verdinizsə, əziz günlərimiz hamısı təbiətlə, ilin, günün saatlarıyla bağlıydı. Bu ilin 20-21 fevralında radioda çillə haqqında çıxışından sonra Maştağadan mənə telefon etdilər. Çilləni yola salmaq Abşeronda da varmış. Çillə deyirmiş: «O vaxtacan varam sizinlə ki, taxta (yuxayayan) tabağı yandıranacan». Yəni soyuğun əlindən hər şeyi, hətta ət taxtası, yuxayayan, tabağı belə yandırmışlar.

Çillə çıxarma bayramı üçün qarpız saxlarırmış. Həmin gün böyük süfrə açar, qarpızı kəsərlərmiş. Süfrəyə quru yemiş, xuşgabar, lələ-gülə qoyarlarmış. Qarpızı dilimləyib hər dilimi bir siniyə qoyur, üstünə örtük salır, xonça kimi paylarırmış. Kasıb evlərdə süfrəyə qovurğa, hətta balqabaq tumu belə qovurub qoyarmışlar. Yoxluğun üzü qara olsun, hər halda bayramı boş keçirməmişlər.

Çillə mahnısı oxuyarlarmış:

Qovub qışı, ayazı,
Kəsdik çillə qarpızı.
Allah yetirsin ruzu,
El qalmasın tamarzı.

Yadıma düşdü ki, atam, xüsusi toxunma zənbilvari asqılarda Novruzqabağı, ilaxır çərşənbə, bayram axşamı bişən toyuqplovun yanında yeyilməkçin mütləq süneyvaz, bilərçin

yemişləri saxlar və süfrədə təntənəylə kəsərdi. Hərəyə bir dilim verərdi.

XIZIR NƏBİ BAYRAMI

Xaqımızın bir çox, qədim olduğu qədər də gözəl bayramları, adət və ənənələri olub ki, bunlardan indiyə çox azı qalıb. Bunun bir neçə səbəbi var:

BİRİNCİ SƏBƏB, bu adət və ənənələrin getdikcə bizdən çox uzaqlaşması, yeniləri ilə əvəz olunmasıdır. Doğrudur, bu yenilər hələ xalqın qanına lazımınca hopmadığı halda, bəzən yenilərlə yanaşı, əski adət və ənənələr, bayramlar, oyunlar, mahnılar yaşayır, getdikcə öz yerini ya tamamilə yeniyə verir, ya onun içərisində özünə müəyyən yer tutur, ya da tək-cə bu və ya başqa ayınlarda, deyimlərdə, ata sözlərində, mahnılarda izləri qalır. Sonra da araşdırıcılar bu izlərin kimə və nəyə, hansı adətə və ya ayinə məxsus olduğunu aradıqca arayırlar və bəzi hallarda yanlış nəticələr də çıxarırlar.

İKİNCİ və daha qorxulu **SƏBƏB** əsrin əvvəllərindən başlayaraq yürüdülmən siyasət – xalqın yaddaşından onun məhz özünə məxsus nə varsa, silmək, unudurmaq, əvəzində ona xas olmayan, kiminsə ağalığını möhkəmləndirən adətlər, bayramlar təlqin etmək idi. Bax, bu ikinci ilə bağlı bir sıra məsələləri deyib, sonra əsas fikrimi izaha keçmək istəyirəm. Çünki başqa daha münasib mövqə axtaranacan, elə indi yerinə düşər. Əsrin əvvəllərində, xüsusilə sovetləşmədən sonra unudurulan iki adəti xatırlayaq. Bunlardan biri: uşaqların üstünə «gözmuncuğu» deyilən təbii, qara-sürmeyi rəngdə, üstündə xırdaca, ağ nöqtələri olan muncuq taxardılar. «Göz dəyməsin» deyərdilər. Bu «gözdəymə» məsələsi bir zamanlar o ki var, lağa qoyuldu, ələ salındı, istehzaya məruz qaldı, elə bir cəhalət, gerilik sayıldı ki, nəhayət, gözmuncuğu ənənələrimiz-

dən qovuldu. İndi məlum olur ki, «gözmuncuğu» gümüş, kəhrəba kimi ionlar buraxırmış ki, bu da uşağın xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırırmış. Yaxud üzərliyi alaq: üzərlik xəstələrin yatdığı otaqda yandırılar, tüstüsü xəstəyə, evə verilərdi. Bu da ələ salındı; istehzalara məruz qalmaq istəməyənlər üzərliyi də adətlərimizdən qovdular, qovdurdular. Halbuki, indi aydın olur ki, üzərlikdə dezinfeksiya xassəsi var imiş, xəstədən çox onu əhatə edənlər, qulluq eləyənlər üçün xeyirliymiş.

Və sairə... Sətri ona görə bu «və sairə» ilə başlayıram ki, bu kimi adət-ənənələrimiz çox olub, «türkçərarəçi»ləri həyatımızdan qovmuşuq – indi onların istifadə etdikləri bitkiləri gündüz çıraqla axtarıyıq. İlk gənliyimdə yaxşı tanıdığım, böyüklərdən eşitdiyim, sonsuzluğu müxtəlif ədviyalarla müalicə etməyi bacaran şöhrətli «ara həkimi – mama» sayılan Məşədi Gülsüm xala, Pəricahan Mollabacı, Mirzə Həbib arvadı, kaş ki, bir çox qadın həkimlərinə öz sirlərini öyrətmiş olaydılar...

Nə isə, dərd bir deyil, beş deyil, on beş deyil; keçim mətləbə. Mətləb isə haqqında danışmaq istədiyim Xızır Nəbi bayramıdır. Çox-çox uzaq keçmişlərdə Xızır Nəbi bayramı keçirilərmiş Azərbaycanımızda; kiçik çillənin qurtardığı son üç gündə. Yəni 25-28 fevral günlərində keçirilər və bir növ Novruza hazırlıq xarakteri daşıyırmış. Bu bayramın dürlü adətləri, oyunları, yeməkləri olub. Bunlardan bir neçəsindən bir az aşağıda danışacağam. Amma əvvəlcə öyrənmək lazımdır ki, axı bu Xızır Nəbi, Xızır İlyas, Xıdır Nəbi, Xıdır Əlləz adlandırılan əfsanəvi şəxsiyyət kimdir, onun haqqında nə bilirik? Birinci rəvayətə görə, Xızırın əsl adı İlyas olmuş, yaşillıq mənasına gələn «xızır» sözü onun ləqəbidir, çünki hara qədəm bassa, o yerlər göyərər, yaşıl dona girərmiş. Elə bayramı da taxılın yerdən bircə buğum baş göstərdiyi vaxta təsadüf edir. «Nəbi» peyğəmbər mənasına gəlir, onun əfsanəvi 124

min peyğəmbərdən biri olduğuna işarədir. Bu rəvayətə görə, XIZIR Nəbi həyat, dirilik, su gətirir çöllərə. Xilaskar ərəndir. Yaşılığın, baharın hamisidir. Yollarda azanlara yol göstərir, deryada gəmisini girdaba düşənlərin gəmisini batmaqdan qurtarır. Anam XIZIR İlyas haqqında bir neçə rəvayət danışardı, özü də elə danışardı ki, sanki bu hadisələrin iştirakçısı olub. Deyərdi ki, XIZIR Nəbi, XIZIR İlyas bütün dara düşənlərin imdadına çatır. Doğum vaxtı zahı çox əzab çəkərsə, mama, ya üzü nurlu bir ağbırçək əllərini göyə qaldırıb bu «ovsunu» oxuyur:

XIZIR Nəbi, XIZIR İlyas,
Bəndəni bəndədən xilas!

Anam deyərdi ki, XIZIR Nəbi — kasıblara, ac-susuz evlərə yardım edər. Yadınıza Süleyman Sani Axundovun «Qorxulu nağıllar»ındakı baba düşürmü? Bax, eləcə, bacadan yoxsullara yeyəcək-geyəcək, pul yardımı ata bilər. XIZIR Nəbidən bircə şey, bircə arzu istənməlidir, uzunçuluq eləyənlə arası yoxdur. Bax, unutmayın, XIZIR rəst gəlsəz, bircə dilək diləyin. Yoxsa böyük şairimiz Füzuli kimi eləməyin.

«Füzuli neynəmişdi ki, ana?» sualımıza gülüb, nağıl edərdi, deyərdi ki: «Bir gün Füzuli çoxdan arzuladığı XIZIR Nəbiyə rəst gəlir, XIZIR soruşur: «Nə istəyirsən XIZIRDAN?». Füzuli deyir: «Coşğun ilham». XIZIR deyir: «Get, verdim!» Onda Füzuli deyir: «Bir də...». XIZIR İlyas onun sözünü kəsir: «Sən nə füzun adamsan?» deyib gözdən itir. Və Füzuli XIZIRIN dediyi o sözü – Füzuli (uzunçu) kəlməsini özünə ləqəb götürür».

Bir də danışardı ki, bir kişi də XIZIRI çox arzulayırmış. Bir gün bostanda bellə yer şumlayarkən XIZIR onun gözüne görünür: «Kişi, məni neynirdin?» «Sən kimsən?» «Mən XIZIRAM». Kişinin baxtı çönən gün imiş, inanmır, deyir: «Əşi, qoy

işimizi görək. Xızıra bax!» Xızır yenə təkidlə Xızır olduğunu söyləyir: «Kişi, bir dilək dilə, gör Xızıram, ya yox». Onda kişi istehza ilə deyir: «Hə, əgər Xızırsan, qoy bu belim dönüb kü-rək olsun». Söz onun ağzından çıxan kimi kişinin əlindəki də-mir bel dönüb taxta kürəyə çevrilir. O hara, bu hara? Kişi «vay» deyib başını qaldıranda Xızır artıq gözdən itmişdi. Siz də rast gələn, tanımadığınız adama şübhəylə yanaşmayın: əv-vəl düşünün, sonra danışın. Anam deyərdi ki, bir dəfə nənəmlə bir rəfiqəsi Ənzəlidenmi, Qızıl Sudanı (Krasnovodsk) gə-miylə Bakıya gəlirlərmiş; haradasa camaatı gəmidən endirib «gedin yenidən bilet alın» deyiblər. Kişilər qayıqlara minib gedirlər. Göyərtədə tək nənəmlə o qadın qalmışdı; donmuş barmaqları heybənin ipini açıb yemək çıxarmağa qadir deyil-miş. Bilet nədir, necə alsınlar, bilmirlərmiş. Hamı gedəndən sonra gəmidə tək qalıblarmış. Çadralarına bürünüb Allaha yalvarır, Xızırı imdada çağırırlarmış. Birdən onlara hardansa əyan olan bir kişi yanaşır, üzünü onlardan yana tutub, əlindəki iki bileti uzadır, deyir: «Bacı, bu biletləri sizinçün alıblar». Qadınlar təşəkkür etməyə macal tapmamış kişi qeybə çəkilir. Mən o zaman düşünürdüm ki, bəlkə də ürəyi yuxa, ziyalı bir adam kimsəsiz qadınlara yardım əli uzadıb. Amma anam bu hekayəti Xızır ilə, Xızır İlyasla elə bağlayardı ki, etirazımı bil-dirməyə cürətim çatmazdı.

Professor Azad Nəbiyev də «Novruz» adlı kitabında Novruz bayramı ilə bağlı və həmin bayramdan az əvvəl keçir-ilən Xızır Nəbi mərasimləri haqqında maraqlı məlumat verir.

Analarımız Xızır İlyasın İsgəndər Zülqərneyn ilə Zülmə-tə getməsi əfsanəsini də danışardılar. Deyərdilər ki, Xızır pey-ğəmbər, necə olubsa, İsgəndərlə birlikdə Zülmət dünyasına gedib, abi-həyat, yəni dirilik suyu gətirmək üçün. Kim o diri-lik bulağından su içsə, əbədi yaşayar, ölməz. Deyərdilər ki, bulağı öncə Xızır görüb, sudan içib. Bir şüşə də İsgəndər üçün

gətirib, elə Zülmət mağarasından çıxanda bir qarğa qanadıyla onun əlinə toxunub, qab düşüb, sınıb, su İsgəndərə qismət olmayıb. Qarğa isə yerə düşən sudan bir damla içə bilib; odur ki, üç yüz il yaşayır. Xızır içdiyi üçün əbədi yaşayır, ölmür, qeybdədir. Gərək olanda köməyə gəlir.

Yazılı ədəbiyyatımızda Xızırın «Abi-həyat, abi-heyvan, dirilik suyu» içməsi haqqında istədiyiniz qədər misal, işarə var (gözəlin ağzı dirilik çeşməsinə – «Abi-həyat» bulağına bənzədilib).

Biri elə böyük Nizaminin «İsgəndərnamə»sində, daha doğrusu, poemanın birinci – «Şərəfnamə» adlanan hissəsində təsvir olunmuşdur. Nizamiyə görə, bir gün İsgəndər xeyli adamla əhatə olunmuşdu; məclisdəkilər hərəsi bir rəvayət danışdı. Onlardan bir qoca Zülmət dünyasından xəbər verib İsgəndərə deyir:

Dünyada Zülmətə çatmaz bir diyar,
O gözəl torpaqda həyat suyu var...
Yaşamaq istəsən dünya uzununu,
Get, keçir əlinə həyat suyunu.

İsgəndər maraqlanır:

Kim görmüş, yoxsa bu həyat suyunu,
Zülmətdə, ölümdən qurtarsın onu?

Qoca cavab verib deyir:

Var Şimal qütbündə qaranlıq bucaq,
Ağ, gümüş çeşməsi hər sudan parlaq.
O zülmət içində var abi-həyat...
O suyu kim içsə, olur qəlbi şad...
Qurtular ölümdən və xəstəlikdən.

Nizami göstərir ki:

Bu həyat suyunda kim etsə məskən,
Gərəkdir bir pərdə çəksin önündən.

(Bu pərdə çəkmək və bulağı gümüş, nur və s. bənzətmək yadımızda qalmalıdır, irəlidə görəcəyimiz kimi, onlar bizə lazım olacaq).

Qərəz, İsgəndərin arzusu ilə:
Ona rəhbər olsun Xızır peyğəmbər...
Atı Xızra verdi böyük tacidar,
Bilirdi onda bir aslan gücü var.

İsgəndər «Göy gərdeşli» adlandırdığı Xızırı özünə rəhbər seçir, ona Xinuk adlı bir at verir ki, bu da «Bürhaniqate» lüğətində «Ağ at» anlamında tərcümə olunmuşdur. Prof. Azad Nəbiyevin kitabında və başqa rəvayətlərdə, doğrudan da, Xızır Ağ Atlı təsvir olunur (Türkiyə türklərində Boz atlı Xızır tanınır). Xızır İsgəndərdən irəli düşür, Zülmət dünyasını tapır, bulağı görür:

Gümüş rəngli çeşmə axardı şən-şən,
Süzülən gümüş tək daş göbəyindən.
Bu çeşmə tərifdən uzaqdı, uzaq.
Bir nur çeşməsiydi bu qaynar bulaq.
...Xızır həyat suyu tapınca artıq
Hər iki gözünə doldu bir işıq...
Doyunca içdi o, həyat suyundan,
Əbədi həyata çatdı arayan.
Qırata içirdi, çimdirdi onu,
Tökdü ağ qədəhə həyat suyunu.
Qıratın yanında oturdu bir an,

Göz götürməz oldu o aydın sudan.
İstədi gəlincə yoldan İsgəndər,
Desin: «Həyat suyu budur, qıl nəzər».
Bir daha çeşməyə göz gəzdirərkən,
Dirilik çeşməsi yox oldu gözdən.

Və XIZIR anlayır ki, dirilik suyu İsgəndərə qismət deyilməmiş. Buradaca oxucudan sitatın uzunluğu üçün üzr istəyirəm. Farsca orijinaldan misal gətirə bilməzdim, aydınlıq üçün tərcüməyə müraciət etməliydim. Mütərcimin ruhunu incitmədən, yaradıcılığına böyük hörmətlə qeyd etməliyəm ki, burada tərcümə edilən «Qırat» orijinalda Xinuk – yəni Ağ atdır. Rəvayətlərdə də belədir. Bunu da ona görə deməliydim ki, rəvayəti gözdən keçirənlər mənim kimi iştibaha düşüb XIZIRIN Ağ atını Koroğlunun Qıratı bilməsinlər. XIZIR bizim rəvayətlərdə Ağatlı, Türkiyə rəvayətlərində Bozatlıdır.

Buradaca deməliyəm ki, İsgəndərin XIZIRLA dirilik suyu axtarmağa getməsilə bağlı fəsillərdə Nizami XIZIR Nəbi haqqında daha iki əfsanə danışır.

Birinci əfsanəyə görə, İlyas və XIZIR iki qardaş imişlər. İsgəndər onu həyat suyunu axtarmağa göndərəndə qardaşı İlyas da yolda gəlib ona qoşulur. Birlikdə gəlib bir çeşmə başında çörək yemək istəyir, süfrə açırlar. Bulaq başında yemək ləzzətli olur. Onların bir duzlu, quru balıqları varmış; birdən əllərindən sürüşüb bulağa düşür. Öyilib götürmək istəyəndə balığın dirildiyini və suda üzdiyünü görüb, bunun dirilik bulağı olduğunu anlayırlar. Suyundan içib əbədiyyət – dirilik qazanırlar.

Nizaminin «Şərəfnamə»də nağıl etdiyi ikinci hekayət, özünün də dediyi kimi, bir ərəb əfsanəsidir. Rəvayətə görə: rumlu məcus dəstəsi səhrada azıbmış. XIZIR və İlyas onların içindəymiş. Dirilik bulağını onlar görür və başqalarına nişan

vermirlər. Özləri içib əbədi həyat – dirilik qazanırlar. Sonra da biri suya cumur, o birisi səhraya köçür. Suya dalan İlyas, səhraya gedən bizim Xızırdır. İsgəndər isə qırx gün at çapır, dirilik suyunu tapa bilmir. Həmin çeşmənin yerində göy çəmənlik görünür, çəməndən nur qalxırdı. Burada İsgəndərin gözünə bir mələk görünür, ona deyir: «Dünyanı ələ keçirmisən, amma hələ də boş xüyalardan əl çəkmirsən» və sair.

Bakıdan Dəvəçiyə gedən yolun solunda «Xızır Zində dağı» var. Əfsanəyə görə, Xızır burada qeyb olub. Ölüb basdırılmayıb ha! Məhz qeyb olub; odur ki, Xızır türbəsi, «Xızırın məzarı» və s. ərənlərin başqa qəbirləri, pirlərin məzarı kimi deyil, onu məhz «Xızır Zində» - yəni, diri, yaşayan Xızır adlandırırlar. Bu dağdakı müqəddəs yerin ətraf kəndlərində yaşayanlar «Xızır Zində» piriylə bağlı müxtəlif əfsanələr yaradıblar; danışrlar ki, guya bunlar üç qardaş imiş (bəzi rəvayətlərdə hətta dörd qardaş, bəzilərinə görə altı qardaş): Xızır, İlyas və Nəbi adında. Bu üç qardaş gözü tox, hamıya əl uzadan igidlərmiş. Onların pak ürəyini imtahana çəkmək üçün qardaşlara dənizdən xəlbirlə su daşıdırıb, həmin dağın təpəsinə qaldırmağı tələb etmişlər. Qardaşlar bu imtahandan çıxırlar. Biri Xəzərə cumub, biri göyə çəkilib, Xızır isə həmin dağda qeyb olub, orada yaşayır, zindədir – həyatdadır. Olduğu yerdə quyu var. O quyu şəfa bulağıdır. Dilək üçün gələnlər oradan keçməlidirlər, kimin ürəyi təmiz, əməli paksa, keçə bilir, pak olmayanlar quyuya düşür, həlak olur. Övladı olmayanlar «Xızır Zində»yə xüsusi niyyətlə gəlirlər. Qurban kəsir, nəzir eləyirlər.

Xızır eşqinə – Xızır Nəbi günlərində «səməni bişirmək» adəti olub. Səməni tut ağacından düzəldilmiş tabaqda bülövkəmbər daş ilə yeddi dəfə əzilib, yeddi dəfə suyu çıxarılır... və sairə (səməni bişirilməsi qaydası bir az aşağıda izah olunacaq).

Xızırın bir çox şəhər və kəndlərimizdə «yaşayış yeri» göstərilir. Eynilə Molla Nəsrəddin kimi onun da bir çox yerdə, daha doğrusu, bütün mahallarda, bütün eldə yeri var. O cümlədən, Şəkiddə, Şəkinin Cəfərabad qəsəbəsi tərəfdə Təpə-cənnət kəndi ilə Dərəcənnət (adların gözəlliyinə bax ha!) arasında böyük bir dağdan su çıxır. Bu bulaq, deyilənə görə, Xızır Nəbinin əsasının - çomağının dəydiyi yerdən çıxıb. Su sərindir, içənə qüvvət verir. Övlad həsrətilə ora gedən əməli sa-lehlər qovuşar arzusuna.

Hər yerdə Xızır Nəbi yaşıllıq, su – yəni həyat rəmzi, xilaskar ərən kimi uca tutulub.

Maraqlıdır ki, Türkiyə türkləri də Xızır Nəbini sevib, onu xilaskar qüvvə kimi uca tutublar. Xızır günləri indi də Türkiyədə ən əziz xalq bayramlarından biri kimi törənlə, şü-lənlə qeyd olunur. Amma bayram fəsli – günləri ayrıdır. Türklərə görə, ilin bütün günləri ikiyə bölünür: Xızır günləri, Qasım günləri. Qasım günləri 179-dur. 7 qasım ayından qış günləri başlanır. Xızırın yaz-yay günləri 186 gündür və may ayının 6-dan başlanır. Elə bu başlanğıc da «Xızır Nəbi bayramı»dır, üç gün çəkir: mayın 6-7-si və 8-i. Bu günlərdə bayram edir, əylənirlər. Mifolojiyə görə, qədim «Abi-həyat» deyilən ölümsüzlük suyunu içən şəxs Xızır Nəbi imiş. Bir zaman pey-ğəmbər olan İlyasın əsası dəyən, ayaq basdığı yerdən sular fısqırar, gəlişilə aləm yaşıl don geyərmiş. Odur ki, «yaşıl» anlamına gələn Xızır ləqəbi almış və Xızır İlyas olmuşdur ki, dildə Xıdırəlləz – Xızırəlləz şəklində də tələffüz olunur. Bu günü bayram edənlərə Xızır baba sağlıq və uğur diləyir. Odur ki, bayram günü çəmənə gedər, təmiz hava və təbiətin gözəl-liklərindən faydalanar, yeyib-icər, əylənərlər. Əski bir bahar bayramı olub. Həmin əski əfsanələrə görə, Xızır bu gün çə-mənlərə çıxar, yaşıl yamacları dolaşar, rastlaşdığı adamlara bəxt və nəşə iksiri bağışlarmış. Rahatlıq və dirilik diləyənləri

də rədd etməzmiş, xoşbəxtliyin sirrini öyrədərmiş. Həmin gün ağır xəstəlikdən qurtarmaq istəyənlər göy çəmənlikdə diyirlənər, yuvarlanar, öz əşyalarından birini gül ağacına bağlarlar. Bolluq istəyənlər həmin ağaca içində pul olan kisə asarlar. Qisməti çıxmayan qızlar gül ağacı dibinə gələr, Xızırəlləz sabahı niyyət edərlər. Axşamdan gül dibinə qoyulmuş sənəkdən piyaləyə su tökər, içinə üzük, düymə atar, sonra da vəsfi-hallar söylədikcə, bir uşaq həmin əşyalardan birini çıxarar. Sahibi sevinər və ya üzülər.

Yenə bir rəvayətə görə, Xızır ilə İlyas bir-birini çox sevən dostlarmış, həmin gün görüşüb söhbətləşirmişlər ki, bu gün də Xızırəlləzin birinci gününə, yəni mayın 6-na düşür.

Göründüyü kimi, Türkiyə türklərinin adətləri, Xızır münasibətləri ilə bizimkilərin arasında xeyli bənzəyiş vardır. Bizdə də Xızır günlərində, yəni kiçik çillənin qurtardığı gündə «Çillə çıxarmaq» adəti olub. Həmin gün əsl bayram kimi keçirilib. Qızlar-gəlinlər, qarılar qovurğa qovurub, qovut hazırlayıb, hərə bir qab istədiyi xörəkdən bişirib; çox vaxt da lobyə-çilov olub bu xörəklər. Xızır günü nəziri olanın birinin evinə toplaşılar, yeyib-içib səhərə qədər gülüb-oyunayıblar. Xızır gecəsi yatmaq olmazdı. Hamı oyaq – diri qalmalıydı. Yatan adamı yerə, palaz-paltara, döşəyə tikər, gülər, əylənərdilər.

Gündüz isə qarılar, ən hörmətli ana və nənələr «səməni» bişirməyə başladılar. Həyətdə böyük tiyanlar qoyardılar. Bu tiyanlar üçün ocağı qalayan gənclər, tiyanı, səməni suyunu hazırlayan qız-gəlinlər oxuyardılar:

Bahar gəlir, görgünən,
Xıdır Nəbi, gəlginən,
Bişiririk səməni,
Halallığın verginən.

Səməni, Xızır günlərinə iki-üç gün qalmış isladılıb nimçələrə tökülür və yalnız rişə bağlamış buğdadan bişirilirdi. Buğda, irəlidə də deyildi ki kimi, tut ağacından düzəlmiş ta-baqda qara qənbər daşla döyülərdi, teştdə bulaq suyu ilə qarışdırılırdı və suyu – buğdanın ağ nişastalı şirəsi çıxarılırdı. Bu, bir neçə dəfə, bəzi yerlərdə yeddi dəfə təkrarlanırdı. Sonra samandan arınmış şirəni tiyanlara tökər, «gözünə» azacıq un vurular və iri, uzunquyruq taxta çömçələrlə bulanmağa başlardı. Bu, artıq nənələrin işiydi. Pak ağbirçəklər səməni qarışığını buladıqca yavaş-yavaş mızıldanar, dodaqaltı oxuyardılar:

Sən mənə ağa, Xızır,
Gəl çıxmaq dağa, Xızır.
Üzünün hörmətiyə
Bizə nur yağa, Xızır!

Gedək bulaq üstünə,
Xızır Nəbi şəstinə.
Diz çökək, əl bağlayaq,
Alın qoyaq dəstinə.

Bulaqdan güyümünə su dolduran qız-gəlin oxuyarmış:

Bu dərddən keçməsinlər,
Dərmanın içməsinlər,
Xızır bir bulaq qazdı,
Nakəslər içməsinlər.

İşi çətinə düşüb Xızırdan kömək umanlar deyərmişlər:

Xızır gəlir ağ atlı,
Heybəsi bar-baratlı,

İşim müşkülə düşdü,
Dada yetiş, sahabdı.

«Səməni»ni axşamacan bişirib qurtarardılar; bişib qamə gələndə rəngi qızarddı, içərisinə yaxşıca yuyulmuş findıq, bəzən də qoz atardılar, eləcə qabıqlı-qabıqlı. Sonra da altında yalnız köz saxlayıb dəmə qoyardılar. Tabağın üstünə nimçədə un və ya qovut qoyulardı. Qazanın qəşşərinə pərdə çəkərdilər. Sabahacan heç kəs bu pərdənin arxasına keçə bilməzdi. Axı hansı saatdasa Xızır «gəlib, səməni qazanın üstünə qoyulmuş un və ya qovut nimçəsinə əl basmalı və səmənini dualamalıydı ki, qəbul olduğu bilinsin». Qabda mütləq onun əlinin izi qalmalıydı, qalmasa, qəbul olunmamış hesab edər, kədərlənərdilər. Qarılar pərdə arxasında iki növ ovsun-dua oxuyardılar:

1-ci ovsun-dua:

Çəkmişəm pərdəni ocaq üstünə,
Qoymuşam qazanı dəmə, Xızır, gəl!
Əl vur, çevir salavat,
Artsın evdə bərəkət.
Qonağımız bol olsun,
Evdən-evə yol olsun.
Fındıqlıdı «səməni»,
Valeh eylər görəni.

2-ci ovsun-duanı ağbirçək səmənini bulaya-bulaya oxuyardı:

Bişirmişəm səməni,
Ətri tutub çəməni,

Ay Allah, Xızır gələ,
Əl vura, izi qala.

Qazanım dolub-daşa,
Verəm qohum-qardaşa.
Kasa-kasa «Səməni»,
Xəcil qoymaya məni.

Xəcil qalmayan el ağbirçəyi səhər sübh namazından sonra pərdənin dalına keçər və «Xızırın əlinin izini» qabda görüb hamıya gözaydınlığı verərdi. «Nəzir qəbul olunub, Allah mübarək eləsin... Bayramınız mübarək» kimi alqışlar eşidilirdi. Xızır gününə dəvət olunanlar mütləq xonçayla gələrdilər. Hərə öz piyaləsindəki səməni yeyər, diləyi varsa, səmənidəki fındıqlardan birini götürüb Xızır Nəbi adına dilək diləyər və cibinə qoyub evinə aparardı. Gələn Xızır bayramınacan onu saxlayar, diləyi həyata keçibəsə, o il «Səməni»ni o bişirərdi. Səməni bişən günü qarılara yardım üçün bir neçə qüvvətli cavan dəvət olunardı ki, iri tiyan qazanları qaldırsınlar.

Dəvət olunmayan qohum-qonşu üçün «Səməni» payı kiçik piyalələrə tökülüb göndərilərdi. Piyalə verilən adam mütləq «Bayramınız mübarək, Allah mübarək eləsin» kimi alqışlar edər və mütləq piyaləyə bir şey qoyardı: «Səməni» piyaləsi boş qayıtmazdı. Amma bahalı şey də qoyulmazdı: bir sabun, ya bir alma, ya bir-iki noğul, konfet və sairə.

«Səməni» paylayan uşaqlar oxuyardılar:

Yaz gəlir, hava qızır,
Xızır, Xızır!
Qayadan bulaq sızır,
Xızır, Xızır!
Min-bərəkət gətir gəl,

XIZIR, XIZIR!
Ağ atına otur gəl,
XIZIR, XIZIR!
Yaşıllaşsın çəmənlər,
XIZIR, XIZIR!
Açılsın yasəmənlər,
XIZIR, XIZIR!

XIZIR günlərində «Səməni halvası» da bişirərdilər. Buna bəzi yerlərdə «ədavalı halva», bəzi yerlərdə «İsfan halvası»* və sairə deyirlər. Bu halvanın bişməsi bir qədər mürəkkəb idi. Amma çox da ləzzətli və xeyirliydi. Qışda zəifləmiş orqanizmə qüvvət verən bir məcun idi. Kişilər üçün xüsusi ədviyyəli, qozlu növü hazırlanardı. Həmin səməni rişələrindən alınmış nişastalı şirədə bərk xəmir yoğrular, iri tiyanlara ara-sıra yağ vurmaqla çevrilərdi. Uzun, bel sapı uzunluğunda ağacın ucuna ərsinəbənzər, amma «qalaq» adlandırılan möhkəm dəmir ucluq bağlanar və bu ərsin – «qalaqla» qolu güclü cavanlar uzun müddət həmin xəmiri çevirərdilər; çevirdikcə altına yağ atılardı ki, yanmasın. Rəngi tünd mixəyi olduqda bişmiş hesablanırdı. Qoz ləpələri, bal (bəzi yerlərdə bəkməz – doşab) və bol ədviyyat tökülərdi: darçın, zəncəfil, istiot, qulançar, badyan, hil, mixək, musqat cevizi və sair. Butun bunlar yaxşıca qarışdırıldıqdan sonra oddan götürülər və istiykən əllərə yağ vurulub ya yastı qoğal və ya küftə şəklinə salınardı. Üstünə qoz ləpəsi yapışdırılardı. Ondən süzülən yağı yaşlı kişilər xüsusi həvəslə çörək batırıb yeyər və ya qaşıqla içərdilər.

Xızırəlləz haqqında xalqımızın müxtəlif mahallarında müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr söylənir; buraya hamısını toplə-

* İsfan halvasına bəzi bölgələrdə “İsfahan halvası”, bəzilərində isə “Sübhan halvası” deyirlər. (Tərtibçidən)

maq mümkün deyil. Hər yerdə onun müxtəlif çeşidli yeməkləri, oyunları, ayinləri vardır. Bunlar da toplanmalıdır.

Xızır ilə bağlı müxtəlif məsəllər, atalar sözləri, deyimlər var. Kasıb adam yersiz iş görəndə deyərlər: «Atma özünü dəryaya, çağırma ya Xızır İlyas». Bu kimi xeyli mahnılar, bayatı və vəsfi-hallar var. Bəzilərini sonda verəcəyəm.

Bircə şeyi bilmək vacibdir. Xızır-Əlləz bayramı xalqımızın ən ulu, ən qədim bayramlarından biridir. O, xalqın qışdan, qar-çovğundan, borandan, çillədən çıxıb yaza qovuşmaq eşqilə bağlıdır. Novruz bayramının əkiz qardaşı, onun başlanğıcıdır. Xızır İlyasdan sonra dərhal çərşənbələr gəlir, Novruza hazırlıq başlanır. Amma Xızır Əlləz hələ qışın tamamilə qurtarmadığı, soyuq kiçik çillə günlərini bəzəyən əziz gündür. Bütün xalqların bir çox bayramları var. Ola bilməzdi ki, bizim bircə, bütün yaxın Şərqlə müştərək Novruzdan başqa heç bir milli bayramımız olmasın. Dünya öz keçmişinə, öz əski məniyə qayıtdığı vaxtda biz də adət və ənənələrimiz, qədim bayramlarımız içərisindən yaxşı nə varsa, hamısını arayıb xalqımıza qaytarmalıyıq. Bu baxımdan Azərbaycan folklorunun ağsaqqallarının öhdəsinə çox məsul bir iş düşür. Folklorşünaslardan Azad Nəbiyev də, Paşa Əfəndiyev də, mərhum professorlar Vaqif Vəliyev də, Mirəli Seyidov da, vaxtaşırı bu məsələlərə toxunublar. O da doğrudur ki, bir sıra yazıçılarımız ayrı-ayrı əsərlərində bu və ya digər əski bayramlarımızdan, adət və ənənələrimizdən bədii əsərin imkan verdiyi səviyyədə söz açırlar (məsələn, elə yazıçı Həsən Mehdiyev romanında Xızır bayramından, bu sətirlərin müəllifi çillə çıxarmaq adətlərindən və s.). Lakin bu gün, xalqımızın həyatında təkə bir Novruz bayramı qaldığı vaxtda, onun öz qədim, müqəddəs, yaxşılığa, gözəlliyə çağıran, paklıq, doğruluq təlqin edən adət və ənənələrini, bayramlarını, müqəddəs, ulu günlərini də, unutdurulan bütün başqa mənəviyyat xəzinələrimiz ki-

mi «əsərətdən», «qəbahət damğasından», lüzumsuz yuxudan oyandırıb yenidən canlandırmaq və xalqa qaytarmaq vacibdir.

Xızır ilə bağlı mahnılar, nəğmələr, nümunələr:

Xızır Nəbi, nəbilərin nəbisi,
Oyatdı dəryada balıq həvəsi.
Gəlsin görək Xanımnazın nəvəsi,
Əlində qurbanlıq kəsən qəməsi.

Xızır gəlir dəryadan,
Tulruğu şirin nardan.
Çağırın, Xızır Nəbi
Qurtarsın bizi dardan.

Xızır Nəbi haqqında bu gün də şeirlər, əfsanələr yaranır. Uşaqlarımızın sevimli şairəsi, incə ürəkli Xanımana Əlibəyli Xızır haqqında yaxşı bir şeir yazıb:

Xızır deyərlər mənə,
Əlim dəysə çəmənə,
Milyon-milyon gül açar,
Alaq otları qaçar.

Çöllərdə düşüb izə,
Rəhm edin kimsəsizə.
Boynu büküksə yetim,
Uçub dadına yetim.

Axıram ürəklərə,
Güllərə, çiçəklərə.
Xızıram, ay Xızıram,
Mən Günəşdən qızıram.

Arzunuz çin olsun, mehriban şairə. Xızır Nəbi çadır şəhərlərinə, elə bütün millətimizin dadına yetişsin bu dar günlərimizdə. Amin!

NOVRUZ BAYRAMI

Qadağalar olub ki, evimizdə şəkərbura bişirməyi də gizlətməmişik. Şam yandırmaq, tonqal qalamaq, bayram axşamı plov bişirmək, uşaqları sevindirmək bir yana, heç bir-birimizə «Bayramın mübarək! Neçə belə illərə çıxasan!» deməyə də qorxmuşuq. Odur ki, adət və ənənələrin, dadlı xörəklərimizin çoxunun adı belə yaddan çıxıb. Hafizələrimizdə qalanları gənc nəslə deməliyik. Bu, özümüz üçün də lazımdır.

Gənc nəslin qarşısında günahlarımız böyük, borcumuz qədərsizdir. Biz onları dünənimizdən xəbərsiz, adət-ənənəlersiz böyütmüşük. Ən adi, amma fəziləti sonsuz olan adət və ənənələrimizi özümüzdə unutdurublar. Bir tərəfdən də adətlərimiz «xalq düşməni» kimi qadağan olunub, həyatımızdan qovulub, yasaqlanıb, o biri tərəfdən xalqın inkişafına mane olan köhnəlik nişanəsi, keçmişin qalığı kimi lağa qoyulub. Başqa dinlərin, başqa xalqların bayramlarına, adətlərinə uymuşuq. Geyim-kecimimizdə milli xüsusiyyətdən nişanə qalmayıb. Balalarımıza istehza ilə «Əgər siz də millətsizsə, hanı əlifbanız? Hanı bayramınız?» — deyiblər. Susmuşuq, süni bayramlar icad eləməyə, onlara milli don geydirməyə çalışmışıq.

Axşam qaranlığında, çıraq işığında «baş darəmə, dırnaq tutma» deyiblər. Axı yerə düşən dırnaq yemək içərisinə sıçrayıb düşərsə, mədə xorasına səbəb ola bilər. Kim bilir, daha hansı hikmət gizləniş? Nə üçün ağına-bozuna baxmadan, gərəyincə yoxlamadan hamısının axırına çıxmışdıq? Bu qədər şəkər xəstəsi olar, qan təzyiqi olar? Bişirmək qaydasını unuttuğumuz yeməklərimiz süni şəkərdən hazırlanmayıb. Üzumdən,

əncirdən, tutdan düzələn bəkməz, tut və əncir qurusu, mövüc – qəndi əvəz edib. Yeməklərimizdə həmişə istilik gətirənlə soyuq gətirən ərzaq arasında müvazinətə diqqət verildiyi üçün, demək olar ki, şəkər, təzyiqli dəyişməyib. Məsələn, firnindəki düyü soyuqsa, üzərinə darçın səpilib. Beləliklə, müvazinət yaranıb. Başqaları da elə.

Geyimlərimizdə də belədir. Milli nə varsa, «xalabacı» hesab etmiş, Avropaya can atmışıq. Başqa xalqların yüngül əxlaqlısının geyimini kinoda görüb mənimsəmişik. Orta Asiyada alim, aktrisa, kolxozçu öz milli, şahı ipəyindən tikilən paltarını, araçqınını saxlayıb. Biz başımıza kəlağayı örtməyi ayıb bilmişik. Böyük bir yazığımız vaxtilə mənə «O kəlağayını sənə başına örtən babaların sümüyü də əlimə düşsə, yandırardım» demişdi. Hamımız bu «fəlsəfə»dən çıxış etmişik. Odur ki, gənc nəsil toyla yas paltarına fərq qoymayıb. Əlvən paltarda, bərli-bəzəkli, yağlı-boyalı hüçür yerinə gedirlər. Heç kimin ağzından «Allah rəhmət eləsin» sözü çıxmır. Qoca arvad işi hesab edirlər bunu. Qonaqlıq geyimi ilə iş paltarı, teatr libası ilə tələbə paltarı arasında fərq qoyan yoxdur. Çünki bəzi hallarda özümüz, milli nə varsa, ona məhəl qoymamışıq. 37-ci ili gördüyümüzədən balalarımızın taleyi üçün qorxmışıq. Nə isə... Keçək mətləbə.

Novruz bayramını müxtəlif araşdırıcılar özlərinin rast gəldikləri mənbələr, rəvayətlər və s. əsasında izah ediblər. Bəziləri belə hesab edir ki, bu bayram öz tonqalları, məşəlləri, şamlarıyla qədim atəşpərəstlik dini ilə əlaqədardır. Halbuki, bu bayram atəşpərəstlikdən əvvəl mövcud olmuşdur, xalqlar hələ o əski zamanlarda baharın – yazın gəlişini alqışlamışlar.

Bir çoxları Novruzunu İranda Pişdadiyan sülaləsindən olan, bizim ədəbiyyatımızda belə çox hallarda adı çəkilən, tanınmış, məşhur Cəməşid padşahla əlaqələndirirlər. Yenə də qə-

tiyyətlə demək mümkündür ki, əski mənbələr bu anlayışı da rədd edir.

Daha sonralar bu bayramı islamiyyətlə bağlayırlar. Bu da gerçəklikdən çox uzaqdır. Əvvəla, atəşfəşanlıqla bağlı olan ayinləri islamiyyət qəbul etməzdi. Od – Atəş cəhənnəmlə bağlıdır. Sonra, bütün islami, dini bayramların öz duası, namazı var. Qurani-Kərimdə və ya digər hədislərdə bunun rəsmi ayinləri (orucluq – fitr, qurban – eydi-əzhavs) olmalıydı. Heç olmasa, buna ciddi, dəqiq işarələr ola bilərdi müqəddəs kitablarda, təfsirlərdə və s.

Məsələ bundadır ki, miladi tarixdən 487 il əvvəl Şərqdə alimlər ilk təqvimli düzəltmələri vaxt gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gün çərşənbə axşamına düşüb. Yəni, yeni gün, yeni il başlanıb. O alimlər təbiətin övladları kimi məhz təbiət hadisələrini nəzərə alıblar. Deməli, Novruz əsl astronomik – nücum əsaslanan təqvimin başlanğıcıdır. Məhz bu zaman təbiət oyanır, insan qışın çilləsindən çıxır.

Bəs niyə Novruz? Məgər zəngin, axıçı, musiqili dilimizdə buna uyğun söz tapılmırdı? İlin fəsillərini bildirən yaz, yay, küz, qış kəlmələri içindən elə gözəl yaz gəlməsini seçmək olmazdı? Olardı. Fars dilindəki iki sözün (nov – yeni, ruz – gün) birləşməsindən əmələ gəlib bu bayramın adı. Yaxşı, bəs yazın gəlişindən, gecəylə gündüzün tarazlaşmasından, yeni ilin başlanmasından soraq verən bu ad niyə məhz farsca-dan alınıb? (çox verirlər mənə bu sualı). Sadəcə... Məncə, uzun əsrlər boyu yan-yana, qarma-qarışıq yaşadığımız qonşu xalqın dilində mədrəsə təhsili alan, bir neçə əsr, türk olsa da, farsca yazıb-yaradan, Firdovsi, Xəyyam, Hafiz, Sədi yaradıcılığına pərəstiş edən, «Busitan», «Gülüstan» kimi dərsliklərdən tərbiyə alan ziyalılarımızın vasitəsilə dilimizə gəlib və möhkəm yer tutub, vətəndaşlıq hüququ qazanıb bu söz. Sözsüz ki, həmin anlayışı verən sözüümüz olub və var: yaz günü, yaz

bayramı, yeni gün. Hansını istəsəniz seçin və işlədin. Amma novruz kəlməsi artıq bizimkiləşib, indiki anlamlarla desək, özəlləşib. Danışiq dilində küz sözünü payız, yardım sözünü kömək, sayrı sözünü xəstə, tanrı sözünü Allah və s. sıxışdırıb özünə yer elədiyi kimi. Dünyanın başqa millətlərinin dilində də belə hallar çoxdur. Ona görə də misalların sayını artırmadan deyək ki, bu məsələnin üstündə dayanmağımızın səbəbi «əgər bayram sizinsə, ya bizinsə, niyə adı farscadır?» soruşanlara cavab – qarşılıq verməkcündür. Elmi axtarışları mütəxəssislərin öhdəsinə buraxıb deməliyəm ki, bu, az-çox yazıçı hesab olunan Əzizənin düşüncələridir.

Atam (şair qəlbli səyyah Məmməd Cəfəroğlu) deyərdi ki, insan dörd ünsürdən yaranıb. Farsca təhsillilər «ab, atəş, xak, bad», ustad aşuqlarımızdan biri vücudnaməsində «Abü atəş, xakü baddan yarandım» deyib. Bizim fikrimizcə, bu cərgə su, od, torpaq, yel deməkdir. Bizi yaradan ulu TANRI insanı su qatılmış torpaqdan-palçıqdan xəlv elədi. Ona isti nəfəs verdi – od verdi, yellərə əmr verdi həmin adamı silkələyib ayıldı. Odur ki, bu dörd ünsür müqəddəsdir. Hərəsinə bir çərşənbə axşamı həsr olunub.

Birinci – su çərşənbəsidir. Dağlarda qarlar yavaş-yavaş yumşalmağa başlayır, sular sızır bulaqlara, çaylara. Su həyatdır, insan 40 gün çörəksiz, ac yaşayar, susuz yaşaya bilməz. Su çərşənbəsinin öz gözəllikləri var. Bulaqlardan, çaylardan saf, təmiz su gətirib su çərşənbəsi xonçasının ortasına qoymağı yaddan çıxarmayın.

İkinci – od-atəş çərşənbəsidir. Od yerə nəfəs verir, isidir, qışda donmuş torpaqların donunu açır. Bax, həmin bu od çərşənbəsində ilk dəfə tonqal qalayar, məşəllər alışdırar, şamlar yandırarlar. Külfətdə hərənin adına bir şam yandırın. Qoy insanı canlandıran Tanrı nəfəsi sizə yar olsun.

Üçüncü çərşənbə – torpaq çərşənbəsidir. Nənələr bu çərşənbədə Novruzun rəmzi, süfrələrin gözəli səməni qoymaq üçün «Səməni, saxla məni, ildə göyərdərəm səni» deyə-deyə, uşaq kimi fərəhlənə-fərəhlənə nemətimizin gözü buğda isladarlar. Qızlar Günəş rəmzi al xına yaxarlar əllərinə, ayaqlarına. Nənələr barmaqlarına fındıqça xına qoyar, öyrəncəlilər başlarına xına yaxarlar. Otlar cücərməyə başlar, yerlərdə xırdaca-xırdaca, incəcik, yalnız qoyun dişi tutan xasil göyərər. Geyran arpası, quzuqulağı, qazayağı, çələmir, cincilim... Eh, elə də gözəl adlar qoyub nənələr bu otlara ki, hamısı da ana təbiətin özü gözəllikdə.

Dördüncü ilaxır çərşənbə – Yel çərşənbəsidir. Yel oyanan torpağı, cücərən otları, tumurcuqlanan ağacları, kolları tərpətməyə, yelləməyə başlar. Elə bil deyər: oyanın, oyanın... Yaz gəlir, Novruz gəlir, Yeni il gəlir, yeni həyat başlanır. Heç yatmağın vaxtıdı? Deyil, əlbəttə!

Anam atamın sözünü kəsməz, nəfəs dərməyini gözlərdi:

Düzdü, çərşənbə dördü, deyərlər. Amma bizlərdə o dördədən, əvvəl onların gəlməyindən xəbər verən Xəbərçi çərşənbə: “Eeeyyyy, xəbərdar olun, gəlirəm haaa!”; Dalıycan da uşaq başı aldadan Yalançı çərşənbə təşrif buyurur.

Həə... Artır bir az da...

Hörmətli oxucum! Hər çərşənbənin, ev xanımının sınağına görə, öz xonça bəzəyi, öz yeməyi, öz xörəyi olur. Bunlara keçməzdən əvvəl deməliyəm ki, bəzi bölgələrimizdə ilaxır çərşənbə bayram axşamına düşəndə xüsusi tərəvətlə qutlanır. Evlərdə şənlik baş alıb gedir. Qız-gəlin, oğul-uşaq təzə əlvan geyimdə lap Novruz şamına bənzəyir: al-əlvan. Qızlar qulaq falına çıxırlar.

Çərşənbələrdə, xüsusilə ilaxır çərşənbədə şal atmaq, papaq, qurşaq və s. atmaq oğlan uşaqları, gənclər arasında xüsusilə yaygındı. Bu adəti misilsiz Məhəmməd Şəhriyar «Heydər

baba»da elə bir coşğunluq, həvəs və iştahla təsvir edir ki, heyran qalırsan, az qala özün də durub şal sallamaqçın bacaya dırmanmaq eşqinə düşürsən:

Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu.
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.

Qəribə adətlərdən biri də məhz bu gecə, yəni iltəhvil axşamı «düyün açmaq» idi. Tanıdığım kəndlərdən birində adı kimi yumşaq, mehriban, güləş bir qadın vardı: Müləyim xala. Mənə bir adət öyrətdi: Novruza bir ay qalmış, bala, çıx gölün qırağına. Qurbanın birinci vaqqılısını eşidəndə göl suyunda təmizcə yuduğun – quruladığın yaylığının ucuna əl-ayaq dəyməmiş yerdən bircə çimdik torpaq götürüb niyyət elə, dilək istə, qoy – bağla, ilaxır çərşənbə, iltəhvil gecəsində düyünü aç, içindən, sənin diləyin baş tutacaqsa, qırmızı sap çıxacaq, baş tutmayacaqsa, qara sap. Deməli, o niyyətinlə sağollaş. Soruşdum, sənin düyünçəndən nə çıxdı, Müləyim xala? Dedi: bir qırmızı, bir qara. Yozdum ki, qırmızı xoş günlərimdi, qara da ötüb keçən qara günlərimdi (kürəkəni müharibədəydi). Bax, belə işlər də olur. İndi mən niyyətətimçin Bakının hansı bucağında dayanım ki, qurbanın birinci vaqqılısını eşidim? Gülməyin, oxucum. Məsələ imandan, inamdan asılıdır.

Dini müsibət günləri o qədər ağır keçirdi ki, Novruz bayramını təkə uşaqlar deyil, böyüklər də qəlblərinin dərinliyində bir həsrətlə arzulayırdılar. İnsanın üzü təkə bu bayramda gərəyincə gülə bilirdi. Bayrama hazırlıq, vallah, deyə bilərəm ki, bütün ili gedirdi. Necə? Bayram xərclərini ödəyə bil-

mək üçün, uşaqlarının əyin-başını təzələmək, balacaları sevincirmək, qonum-qonşudan geri qalmamaq, əziz günü ürəyincə qarşılamaq üçün, şübhə yoxdur ki, pul lazım idi. Doğrudur, o zamanlar kasıba, fağıra əl tutan, ianə verənlər, vaxtilə xalqımızın mərd qızı Xurşudbanu Natəvanın, Hacı Zeynalabdinin etdiyi kimi, bayrama xeyli qalmış məlum kasıb evlərinə bayramqabağı xərc üçün pul və ya pəl-paltarlıq göndərərdilər. Amma bu, hamıya nəsib olmurdu. «Şapalaqnan üz qızardan» elə ailə başçıları tanıyırdım ki, ölsə də başqa, daha fağır külfətə çatmalı olan ianəni almamaq üçün əlindən gələni də, gəlməyəni də edirdi. Bu əziz günə bağlı yazıda niyə qəmli şeylərdən danışırdıq? Yaxşısı, adətlərimizdən danışım ki, yadında yaxşı qalsın. Sən də qızına, o da nəvəsinə öyrətsin. Gözəl adətlərimiz var idi. Bayrama hazırlıq, dedim ki, xeyli əvvəldən başlayırdı.

Atalar oğul-uşaq üçün paltarlıq və ya hazır geyim alıb anaya tapşırırdı. Xına bu bazarlıqların içində xüsusi yer tuturdu. İndi də hər çərşənbədən, onun öz yaraşığı haqqında ayrıca danışmaq.

Əslində dörd çərşənbə var. Amma analar bu çərşənbələrin sayına ikisini də əlavə edirdilər: «Xəbərçi çərşənbə», «Yalançı çərşənbə».

Xəbərçi çərşənbə Novruzdan xeyli əvvəl yazın gəlişindən xəbər verirdi:

-Eheyyy – deyirdi, hazırlaşın, gəlirəm!

«Yalançı»da qulağı çərşənbə sözünü alan uşaqlar ananın üstünə cumur, döyüşməyə yumurta istəyirdilər. Ana deyirdi:

-Ay bala, bu hələ «Yalançı çərşənbə»di.

Bu çərşənbələrin xuşkabarı (yəni, quru meyvəsi) olmazdı. Şam-zad da çox yandırılmazdı. Xörəyi də yüngül çilovdan-zaddan olardı.

Ən qədim anlayışlarla bağlı çərşənbə isə, əlbəttə, dörd idi.

1-ci çərşənbə «Suya baxırdı» - nəfəsi suları oyadırdı.

Bu çərşənbədən başlayaraq şam yandırmaq, əlvən yumurta boyamaq, tonqal qalamaq, lopa yandırmaq başlanırdı. Su dolu camın üstünü örtüb «üzük falına baxardılar». Vəsfihal bayatıları məhz bu fal üçün idi.

Eləmi əli bağlar,
Döşənib xəli bağlar.
Sıdqi dürüst olanın
Kəmərin Əli bağlar.

Eləmi dalda yeri,
Meh vurur dalda yeri,
İki könül bir olsa,
Tez tapar dalda yeri.

Ağac başında Vəli,
Altında yaşıl xəli,
Allah muradın versin,
Ya Məhəmməd, ya Əli!

— kimi vəsfi-hallar kimin üzüyünə çıxsaydı, muradına yetişməliydi. Sevinərdi, belə qaydaydı. İnam vardı. Bir şey də ki, inandın, niyyətin hara, mənzilin ora.

Bayaq dedim, hər mərasimin öz geyimi olub. Elə Novruzqabağı çərşənbələrin də öz bəzəyi, paltarı, xonçası olub. Bildiyimiz kimi, babalar bizə Novruzdan əvvəl birinci su çərşənbəsini vəsiyyəət ediblər. Bu çərşənbə baharın gəlişindən xəbər verir.

Su çərşənbəsinə az qalmış ev-eşik tərtemiz, səliqəli, sahmanlı olmalıdır: «Yoxsa çərşənbə mənə gülər» deyərlər. Bir də uşaqlar üçün təzə paltar tikmək, xonçalar üçün rəngbərəng şamlar, quru meyvə almaq, süfrələrcin şəkərbura, badamburma, şəkərtıxma, ballıbadı, şəkərçörəyi, nanəli ovma-fətir, sacarası, fəsəli bişirməkdən ötrü hazırlıq görmək lazımdı. Bayram, ondan əvvəl çərşənbələr qabağı o qədər görməli iş var ki!...

Ən əvvəlinci çərşənbədə bulaqda, axar çayda su artır; əl-üz yuyulur, evə təzə su gətirilir. Bulaq, çay olmayan yerdə xonçaya bir cam su qoyulur.

Dəyirman arxına bax!
Su gəlir, çarxına bax.
Ay çərşənbə, xoş gəldin!
Qızlarda axına bax!

Su çərşənbəsilə bağlı elə gözəl mahnılarımız var ki:

Su gəlir lülə-lülə,
Tökülür bizim gölə.
Əlində ipək dəsmal
Yar gəlir gülə-gülə.

Yanan çırağ oleydim,
Yoldan iraq oleydim.
Yarım suya gedəndə
Sərin bulaq oleydim.

Eşidən deyir: «Gözün aydın, ay gözəl!»

Yağaram yağış kimi,
Bitərəm qamış kimi.
Hərdən yadıma düşürsən
Bir nüybar yemiş kimi.

Su gələr, arxa nə var,
Tökülər, çarxa nə var.
Mən yarımı sevirəm,
Bilmirəm xalxa nə var.

Dəryadan keşdim gəldim,
Saf sudan işdim gəldim.
Mənə gözaydın verin,
Yara qovuşdum gəldim.

Su gələr, arxa axar,
Yar gümüş kəmər taxar.
Çəkməliyə can qurban,
Çarıqlıya kim baxar?

Ağbirçək, xəstəni pak su kənarına aparıb üzünə su çilər,
boğazını azca, xəfif ovar və deyərdi:

Salam əleyküm, sucuğaz.
Dərmanındı bucuğaz.

Axı su müqəddəsdədi. Təmizlik, səhhət rəmzidi.

İkinci çərşənbə «oda baxırdı». Şamlar hərənin öz adına yandırılır, tonqallar qalanırdı. Od nəfəsi havanı isidir, insanı günahlardan təmizləyirdi axı. Oğlanlar, qızlar ürəklərində niyyət tutub tonqalın üstündən atılır, gülüşərək deyirdilər: «ağırlığım, uğurluğum tökülsün».

Piləmbəri,
Baxtı bəri.
Baxtım açılsın!

İkinci çərşənbə odla bağlıdır. Şam od çərşənbəsində daha çox yandırılır, tonqal qalanır, məşəllər alovlanır, ürəklərdəki atəş üzlərə şəfəq verir:

Atıl, batıl çərşənbə,
Şəkərə qatıl çərşənbə!

Ağırılığım tökülsün,
Oddan atıl, çərşənbə!

Atıl-batıl, oddan atıl, vedrə satıl, cadu-piti olsun batıl.

Məhz od çərşənbəsindən başlayaraq tonqallar qalanar, üstündən atılar, yuxarıdakı ovsunu və başqalarını oxuyardılar: “Ağırılığım-uğurluğum tökülsün”, - deyə odla təmizləndilər.

Ölümsüz Cavid bu od ənənəsindən «Səyavuş» əsərində məharətlə istifadə edib. Səyavuşun günahsızlığı, paklığı, məhz oddan keçib yanmamasıyla sübuta yetir: Günahsız bir insan yanmaz bu atəşdə:

Müqəddəs alovdan keçənlər qurtulur,
Əyri yoldan keçən hər yanır, kül olur.

Yaxud:

Yanan suçlu olur, yanmayan təmiz.

C.Cabbarlı «Od gəlini»ndə odun şərəfinə himn səsləndirmişdir:

Yüksək dağlar, ulu tanrım, atəşindən canlanır.
Yaşıl bağlar, ulu tanrım, Günəşindən şənlənir.

Üçüncü çərşənbə «torpağa baxırdı». Səməni üçün buğda arıdılıb islağa qoyulurdu.

Səməni,
Saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.

Bu çərşənbənin nəfəsi torpağı oyadırdı, qarşdakı ilin taxıl məhsulu, ilin ruzusu bu çərşənbəyə, onun anamız torpağa verdiyi nəfəsə bağlıydı.

Üçüncü çərşənbə torpağın oyanması rəmzidir. Torpaq çərşənbəsində səməni üçün buğda tökülüb. Torpaq çərşənbəsində ağbirçəklər dəstəməz alar, pak əl, pak ürəklə bir qədər buğda götürüb arıdar, yaxşıca yuyar, lap düyü kimi təmizləyib Novruzun rəmzi, Novruz süfrələrinin gözəli, yaraşığı səməni üçün islağa qoyardılar. Buğda bir-iki gün isləqda qalar, sonra ağ, təmiz torbaya tökülüb torbalanar, yenə bir-iki gündən sonra evdəki ən gözəl dərinkəyə, boşqaba, siniyə tökülər, üzünə ağ duvaq çəkilər və ilaxır çərşənbəyəcən artıq təzə pöhrə səməni halını alar.

Torpaq çərşənbəsindən başlayaraq dillərə düşən bir-iki misranı ağbirçəklər buğdanı islağa qoyanda, bir də üzündən duvağı alıb ortaya səməni şəklində çıxaranda zümzümə edər-lər:

Səməni, saxla məni!
İldə göyərdərəm səni.

Torpaqla bağlı belə bir əfsanə danışirlar. Deyirlər ki, guya Qacar torpağı aşsüzənə töküb, üstünə yavaş-yavaş su damızdırarmış. Su torpaqdan süzülüb altına qoyulmuş qaba yığılarmış. Tam süzüləndə suyu dadarmış. Əgər su şorməzə dadırmışsa, o yerdə bostan-tərəvəz məhsulları əkməyi məsləhət görərmiş, su turş dadırsa, arpa, buğda – dənli bitkilər, su acı-tamdırsa, pambıq əkdirərmiş həmin torpağın nümunə götürüldüyü yerlərdə. Bu məsələnin Qacarla nə qədər bağlılığını deyə bilmərəm, amma hər halda babalar rəvayət edir, bol da məhsul götürərmişlər. Bu kişilərin, ağsaqqalların işi. Xonçaya anamız torpağın ən müqəddəs bitkisi buğda sünbüllərindən toxunma «daraq» adlanan nemət qoyulub.

Bu torpaq halal torpaq,
Görməsin zaval torpaq.
Çərşənbə gəldi çıxdı,
Geyin yaşıl, al, torpaq!

Kişilərin, əkinçilərin zümzüməsində belə deyimlər eşitmək olardı:

Can torpaq, canım torpaq,
Ay dinim, imanım torpaq.
Mən əkirəm, sən göyərt,
Olum qurbanın, torpaq.

Torpaq çərşənbəsində də evə süpürgə çəkməzdilər, zəhmət çək, işini əvvəldən gör, hazırlığını elə ki, axşam öyləncələrində iştirak edə biləsən: tonqaldan atlanıb günahlarını, qışçillə ağırlığını tökəsən, fala çıxasan.

Dördüncü çərşənbə «küləyə baxırdı» - havaya nəfəs verirdi, nəfəsilə otlar, çiçəklər, torpaqdan baş qaldırırdı. Yaza həsrət boynu bükük bənövşələr qarı itələyib boylanırdı. Çox

yerdə «ilaxır çərşənbə» də adlanan bu gün, deyərdim ki, bayram axşamı kimi çox əziz tutulurdu. Qızlar qulaq falına çıxırdılar:

Qızlar da ürəklərindəki, heç kimə demədikləri niyyətlərilə, məhz bu axşam, balaca bir qıfılı açarla bağlayır, açarı cibinə, qıfılı taxçaya yerləşdirib barmaqlarını qulaqlarına qoyur, təsadüfi söz eşitmək, niyyətinə yozmaqçın həyəətə, doqqaza, küçəyə yüyürür. Otaqdakılar gülə-gülə onun niyyətinə uğur diləyir, kimsə ardınca oxuyur:

Quzum bulağa çıxıb,
Enib bulağa çıxıb,
Siz Allah, xoş söz deyin!
Yarım qulağa çıxıb.

Söz arasında onu deyim ki, Novruz bayramı ərəfəsində, xüsusilə çərşənbələrdə, ələlxüsus ilaxır çərşənbədə narahat söz danışmaq olmazdı. Axı kim isə bunu eşidər, falı pis alınar, bütün il uzununu nə narahatçılığı olsa, həmin sözə bağlardı. Axı falına pis söz çıxıb. Söyüş, qarğıış, nifrin... kimi mənfiliklər qəti qadağan idi və pislənirdi. Ağzından belə söz çıxan adamı dar-dar danlayardılar, «Xalxın niyyətinə bəd fal açma» deyərdilər.

Seyid Rübabənin 9 övladından tək bircə qızı sağ qalbmış, o da xəstələnəndə ana qulaq falına çıxır. Evlərinin qənşəri bazara gedən yolmuş, 2 nəfər dəri alveri edərmiş. Bir alıcı satıcıya deyir: Bu dərinin qiyməti on beş şahıdı, ver, Allah xeyir versin. Bunu eşidən ana arxayınlaşır və belə yozur: «Hə, qız ölməyəcək, sağ qalacaq, amma hayıf ki, qiyməti...». Doğrudan da, sonralar günlü ömür keçirən qızın həyatı o qədər də xoş olmur.

Evdə dəhmərdə deyilən mis qabın içinə su tökür, ətrafında dövrə vurub əyləşirlər. Hərə öz üzüyünü qaba salır, üstünü örtürlər. Bir uşaq üzük çıxardan olur. Dairədə oturan xanımlar hərə bir vəsfi-hal bayatısı deyir. Xeyli belə bayatılar var folklorumuzda:

Güzgünü atdım bayıra,
Şöoğu düşdü çayıra.
Yığılın qohum-qardaş,
İşimiz döndü xeyirə.

Belə bayatılardan birinə kimin üzüyü çıxırdısa, onu təbrik edirdilər.

Boz at gəlir enişdən,
Nalları saf gümüşdən.
Bizə də qismət olsun,
Heybədəki yemişdən.

Ay doğsun, aydın olsun,
Gün doğsun, aydın olsun.
Eşitdim yarın gəlib,
Gözlərin aydın olsun.

Şirvana paşa gəldi,
Gör nə tamaşa gəldi,

Şükür, gördüm üzünü,
Hər arzum başa gəldi.

Hörmətli bir qoca nənə mənə danışmışdı ki, «babayla uzaqdan-uzağa bərk sevişirdik, ailələrimizdən razı olmayanlar

var idi. İləxır çərşənbədə üzük falında mənə belə bir bayatı çıxdı:

Qoy mənə Kür desinlər,
Kürdən də kür desinlər.
Əlüvü mənə versinlər,
Şirvandan sür desinlər.

Ürəyimdə özüm yozdum, düşündüm ki, «həə! Qismət olacağıq bir-birimizə, amma vətəndən gedəcəyik. Elə də oldu. Məşhur «həcc-Əkbər» ilində Şamaxıda böyük zəlzələ oldu. Bizdən də, onlardan da tələfat çox idi. Toysuz-zadsız Bakıya köçənlərə qoşulub gəldik; buradaca kəbinimizi kəsdirib, ev olduq».

Bəzən qəfil deyilən nəhs bayatılar da olurdu. Bir beləsi dəryada gəmissi olan bir Kəblə Səfəralı adlı tacirin falına çıxır:

Əziziyəm, gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Əzizim, bax bu dünyaya
Ağlayan çox, gülən az.

Deyirlər ki, bu tacirin gəmissi dəryada qərq olur, kişi müflisləşir, aqlını itirir. Küçələrdə divanə kimi dolaşdıqda adamların bəzisinin yazığı gəlir, acıyır halına. Bəzi anlamazlar, dərdbilməzlər gülür. Lap N.B.Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» pyesindəki hadisələri sanki dramaturq Kəblə Səfəralı macərəsindən alıb.

Fal əyləncələri bölgələrimizdə müxtəlifdir. Bəzi yerlərdə iynənin başına pambıq dolayıb suya salır, iki qəlbin qovuşmasını, iki taleyin birləşəcəyini güdürlər. Aynayla, güzgüylə və başqa şəkildə tale sınaqlar da vardı.

Oxucum, məsələ inamdan asılıdı, bu falların düz çıxdığı onlarla misal gətirə bilərəm. Yel çərşənbəsinin özünün, hər xanımın sınağına görə xonçası, xörəyi olur. Bircə şeyi həmişəlik nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, ilaxır, bayram axşamı, iltəhvil xonça və süfrələrinə turş, şor və acıtam ərzaq qoymaq qəti yasaqdır.

Soruşa bilərsiniz ki, Yel – İlxır çərşənbə üzərində niyə bu qədər geniş dayanıram. Çünki əgər su çərşənbəsi dağların zirvələrindəki qarları, axar çayların köbəsində, qırağındakı nazik qanatovları, incə buz təbəqələrini əridirsə, əgər Od çərşənbəsi anam torpağı isidirsə, əgər Torpaq çərşənbəsi yazın ilk cücərtilərini, novruzgülünü, bənövşəni və yaza həsrət gülləri, yalnız qoyun-quzu dişinə gələn incə otları cücərtməyə başlayırsa, Yel – İlxır çərşənbənin öz vəzifəsi, öz aləmi var. Yel baba yavaş-yavaş tumurcuqlanan ağacları, çiçəkləri, otları yırgalayır, sanki oyanın, yaz gəlir, qalxın, baharı salama durun, bu əzəli gözəllik ayını salamlayın, alqışlayın; dağ-daşlarımızı, düzənlərimizi qış yuxusundan, böyük YARADANIMIZIN bizə lütf ilə bağışladığı aləmi canlandırın, gözəlləşdirin, quşlara bahar ilhamı verin, dünyamız bülbül, bildirçin, qaranquş, qızlarquşu, alacəhrə, sarıköynək, qaratoyuq nəğmələrinə bələnsin, cəh-cəhlərinə boyansın deyir. Elə buna görə də Yel çərşənbəsinin öz mahnıları var:

Baharın mehi əsdi,
Nənəm çilləni kəsdi,
Gəl, bir bayram eləyək,
Qürbətdə qaldın bəsd.

Yel baba, gəl, Yel baba.
Həsrətdədi el, baba.

Oyansın dağlar, düzlər,
Hər yan açsın gül, baba.

Tüccar gəlir Firəngdən,
Gəl dost olaq ürəkdən.
Baxıb səni görməsəm,
İyini allam küləkdən.

Ələklər, ay ələklər,
Çırmanıb ağ biləklər.
Gəlir axır çərşənbə,
Həsəl olar diləklər.

İlaxır çərşənbədə turş, acı şeylər qoymazlar süfrəyə. Yənə şam yandırarlar; hərənin adına birini. Ata-anaları, nənə-babaları yad edər, kimsəsiz qohumlara, qonşulara çərşənbə payı, xörək apararlar, ya göndərirlər. Qulaq falına çıxarlar, vəsfi-hallar deyər, üzük falına baxarlar.

Axır çərşənbədə əzizləri yada salardılar. Valideynlərdən başqa heç yerə qonaq getmək olmazdı. Bu axşam və bayram axşamı mütləq hərə öz ocağının başında əyləşib, öz çırağını yandırmalıydı. Əzizlərin ruhu gəlib ocağın işığını görməsə, ailə başçısına «qarğış, nifrin edərdi». Hərə öz evində ailəsini başına toplayıb, əlvən xonça ətrafında, şamların işığında, ləzzətli xörəklərlə şam edərtilər. Al xınalı əllər zəfəranlı plovu boşqablara çəkəndə adamın iştahı artırdı.

Bu çərşənbənin süfrəsi daha bəzəkli olar. Axı artıq Novruzun şirniyyatı bişib: şəkərbura, paxlava, şəkərtıxma, ballıbadı, qurabiyə, şirin külçə... eh, o qədər ki. Və bütün bunlardan mütləq imkansızlara verilməlidir. Axşam akülə düyüsündən bişən toyuqplovun yanında gülqənd və yemiş olmalıydı. Əgər səliqəli atalar Çilləyə qarpız saxlayırdısa, İlaxır çərşənbə və bayram axşamı plovunun yanıqçın bilərçin, süney-

vaz kimi öz yemişlərimizi toxunma səbətdə saxlar, olmasa, Cərcov yemişi alardılar.

Bayram axşamı əzandan əvvəl qəbir üstünə gedib, əziz valideynləri və başqa qohumları yada salmaq, qəbir üstə şam yandıraraq dilənçilərə şirniyyat paylamaq, ölənlərin ruhuna yasin oxutdurmaq adət idi. Amma qəbirdə yatan nə qədər əziz, yaxın olsa da, bayram axşamı şivən salıb oxşamaq, ağı deyib ağlamaq yaramaz. Təəssüflə, rəhmətlə yad etmək lazımdır, vəssalam!

Novruz bayramı həm folklorumuzda, həm də poeziyamızda özünə müəyyən, layiqli yer tutub. Bu, ayrıca, geniş mövzudur. Amma bu əziz bayramdan, bu qədim bayramdan, bu qanımıza hopmuş bayramdan yazan şairlər içərisində ikisinin adını xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. İncə, romantik ruhlu şair Abbas Səhhət:

Gəldi Martin doqquzu,
Bayram etdik Novruzu.

(köhnə təqvimlə Novruz martın 9-na düşürdü) misraları ilə başlayan şeirində vurğun-vurğun təbiətin gözəlliklərindən, təbiət mənzərələrinin Novruzun gəlişi ilə dəyişdiyindən, baharın təbiətə əlvan bayram libası geydirməsindən danışır, uşaqların qəlbində romantik bir nəşə oyadırdı. Şairlər uşaqlar üçün yazırdılar:

Gəl, gəl a yaz günləri.
İlin əziz günləri və s.

Alovlu satirik Mirzə Ələkbər Sabir evlərində gur şamlar yanan, mətbəxlərindən quzu plov, fisincan ətri qalxan, uşaqlar

rına zər-ziba geyindirən varlılarla zəmanəsinin binəsiblərini qarşılaşdırır, əğniyalara qarşı bir üsyan qaldırırdı:

Ey tökən mollaların kamına şərbət Novruz,
Əğniyalarla quran məclisi-işrət Novruz.
Səndə hər kəs sevinir, bəs niyə ancaq fükərə
Çəkir övladını gördükcə xəcalət, Novruz?!

Bu epigramması ilə səsləşən son şeirlərindən birində dərin istehza ilə deyirdi:

On bir ay nalə çəkib, ağlayıb ah-vay edərik,
Bir ayı ləbləbi-kişmiş yeyib oxqay edərik.

– deyə xalqın cəhalətdə saxlanmasına, imam müsibətlərinə ağladılmasına qarşı etirazını bildirirdi.

Çərşənbələrin, bayram axşamının öz xörəkləri var. Hərə öz sınağına görə bişirir xörəyi. Amma ilaxır çərşənbə və bayram axşamında turşulu plov bişirmək olmaz. Yəni nar-qovurma, turşu qovurma, sirkəplov, zirincplov bişirilməz. Bizim covqanın sınağı belədir. Yalançı çərşənbədə – sirkəplov, Xəbərci çərşənbədə – lobyaçilov balqabaqla, birinci çərşənbədə (su) – narqovurma, ya turşuqovurma, ikincidə (od) – paxlaplov, üçüncüdə (torpaq) – səbzinqovurma, ilaxır çərşənbədə çığirtma və ya şirinplov, kişmiş qaysıyla, bayram axşamı toyuq plov, amma turşməzə ləvəngi ilə deyil, şirin kişmiş qatla toyuğun doldurulub aşın altına qoyulan növündən.

Bayrama bir neçə gün qalmış şəkərbura, paxlava, badamburma, ballıbadı, şəkərtıxma, badamlı-püstəli halva, ədavali halva və s. bişirilər. Yalnız hüzürü olan, «Qarabayram» keçirilməli olan evlərdə şorqoğalı, külçə və umac hazırlanar.

Belə qəmli olmayan evlərdə şorqoğalı bişirilməz. Bişiriləni də qəbir üstündə halva-külçə ilə birlikdə paylayırlar. Şorqoğalı bayram süfrəsi üçün hesab olunmaz.

Bayrama, hələ ilaxır çərşənbəyə xeyli qalmış evlər-eşiklər tərtəmiz təmizlənər, divarlar ağardılar, ilin pasından arınar. Pal-paltardan biri də çirkli qalmamalıdır, kəsafət hesablanır, «bayram küsər yoxsa». Bir gün irəli hamı hamamlanar, təzə bayram paltarı geyər, əllər-ayaqlar hənalanan, qızlar lap «qızıyığıdada» kimi bir yerə toplanıb xına yaxarlar: saçlarına, əl-ayaqlarına isə müxtəlif alxına naxışları salarlar, qarılar, qocalar «findıqça» xına yaxar, yəni yalnız barmaqalarının birinci buğumunu xinalayarlar. Bütün əl-ayaqlarını yox.

Bayram axşamı plovundan, müxtəlif şirniyyatdan xonça tutub əzizləri, xüsusilə nəslin yaşlı nümayəndələrini təbrikə getmək vacib idi. Küçələrdə əli bağlamalı cavanlar görünərdilər. İlahır çərşənbədə, eləcə də bütün başqa çərşənbələrdə «yaylıq atmaq», «qurşaq sallamaq» adəti var idi. Həmin qurşaqçılara, yaylıqlara hədiyyələr, şirniyyat, bayram yemişi yığardılar. Bayram yemişi, əsasən, quru meyvələrdən ibarət idi: alma qaxı, armud qaxı, gavalı, zoğal qurusu, alana (içi şəkərli qoz doldurulmuş əncir və ya qaysı. Buna bəziləri miyanpur da deyirdilər). Xüsusi qovurğa qovrulurdu, yəni təmiz arınıb yuyulmuş buğdanı qovurur, içərisinə küncüt, çətənə, xırdalanmış qoz və findıq, badam qatırdılar. Qocalar üçün həmin qovurğanı əl dəyirmanında (kirkirə) çəkib, üstünə bəkməz (doşab) gəzdirərdilər.

İltəhvil vaxtı, yəni gecə ilə gündüzün tarazlaşdığı o anı anam xüsusi marağımıza səbəb olan hazırlıqla başlardı. Naxışlı mis məcməyimizin ortasına əsl çinidən olan qədim lacivərdi kasamızı qoyar, içərisinə zəfəranla iltəhvil arzusunda dua yazardı. Sonra bu camı Novruzdan keçmiş yağın ilk ley-san suyuyla doldurub saxlar, «xəstəyə şəfa suyudu» deyər qo-

ruyardı. Dua beləydi: «Ya muqəllibəl qülubi-vəl əbsar; Ya müdəbbirəl-Leylövənnəhar. Ya mühəvviləl-holü vəl əhval. Həvvül haləna ilə əhsənəl hali». İltəhvıl boyu bunu ilin günləri sayı qədər təkrarlardı. Ziyalı xanımların xahişilə Ağayeva Kəmalə duanı dilimizə çevirib: «Ey qəlblərin tanrısı; ey gözlərin tanrısı! Gecələrin tanrısı, Gündüzlərin tanrısı! Sən ey hal-əhvalları düzənləyən İlahi! Bizə də bir nəzər sal, ey könüllər pənahı!» Xonçaya bir quru balıq qoyar (məncə, Xızır Nəbiyə əbədi həyat bulağını göstərən balığın şərəfinə) və yeddi qisim «s» hərfilə başlayan nəsənə düzərdi: piyalədə SU, SƏMƏNİ, SÜNBÜL, SÜD, SƏBZƏ (göyərtilə pörtləməsi), SƏMƏNİ halvası, üzü qozla bəzənmiş SUCUQ nimçəsi. «S» ilə əşya və ya ərzaq tapmaqda çətinlik çəkəndə zarafata keçər, təklif edərdik:

-Ana, sirkə, sarımsaq, soğan...

-Olmaz! Turş, acı şeyləri yeni iltəhvıl xonçasına düzməzlər.

-Onda «S» ilə səmək – balıq ərəbcə başlayır «s»ıynan da...

Gülümsərdi, amma heç nə deməzdi. O qorxunc, o ağır, çətin 1937-39-cu illərdə, çoxlarının Novruz bayramı adını çəkməyə dili belə gəlməyən vaxtlarda analarımız qapı-pəncərəni yad gözlərdən bərkidib bizi süfrə başına, Novruz bayramı süfrəsinin dövrəsinə yığar, yavaş səslə də olsa, hər birimizin bayramını təbrik edər, bu gözəl ənənəni unutmağa qoymaz, qoruyardılar. Bax, bu bayram xalqımızın qəlbinə, şüuruna, məişətinə belə daxil olub; onu heç nəylə unutturmaq olmaz.

Küsülülər mütləq barışar, kiçiklər böyüklərin görüşünə gedər. Amma belə də olurdu ki, qohumun ailə başçısı yoxdursa, nəslin böyüyü həmin külfəti özü gedib yoxlayır, bayramlaşır, kiçiklərin gəlməsini gözləməirdi. Çünki həmin ailənin «qəlbi sınıqdır, könül tikmək isə savabdır».

Bayram günlərində nəslin böyüklərini əvvəlcə, ehtiyacı olanları isə bundan sonra, amma mütləq yoxlar, bayramlaşar, hədiyyə verər, könül almağı bacarardılar.

Bayramlaşmalar kişilər arasında üç gün, qadınlar arasında on gün, bəzən bir ay çəkərdi. Elə görərdin ki, dostlar, rəfiqələr, ailə üzvləri dəstə-dəstə bu evdən o birinə keçdi və bayramlaşdı. On gün qələmkar süfrələr döşəli qalır, üzərinə düzülmüş şəkərbura, paxlava və başqa ləzzətli nemətlər azaldıqca üstünə əlavə olunur, gələnlər qonaqlanırdı.

Şirniyyat evlərdə o qədər çox olardı ki, görüşlərin hər birində şirniyyat dadmalı olanlardan bəzisi «Bayrambəyi» olub xəstələnərdi də. Belə yüngül «xəstəliyə» zarafatla gülərdilər.

Novruz günlərində səməniyə xüsusi qulluq edərdilər. Səməni həm külfət üçün, həm də əzizlənənlərin adına tökülərdi xüsusi mis sini və boşqablara. Onlara elə qulluq edərdilər ki, «ömrü uzun» olsun, tez saralıb-solmasın. Hər səhər su səpər, altının kiflənmiş rişələrini təmizlər, çox uzanıbsa, ucun kəsər, solanda sərin yerə, gec çıxanda isti yerə qoyardılar. Səməni evdə on iki gün qalmalıydı. On üçüncü gün anam əlimizdən tutub bizi «səməni axıtmaq» seyrinə aparardı. Yüngül yemək götürər, səmənilərimizi təmiz dəsmala büküb aparardıq. Mütləq axar su, çay qırağı, Bakıda isə dəniz kənarına gedərdik. Səmənilərimizi axar suya buraxardıq. Bir dəfə də: «Səməni, saxla məni, ildə göyərdərəm səni» deyib yola salardıq. Səməni bərəkət rəmzidi, çörək, nemət, ruzu rəmzidir axı. Onu zibilliyə atmaq olmaz! «Günahdı» deyərdilər. Pak suya axıdardılar. Sonra da sahildə, göy otların üstündə süfrə salar, birlikdə nahar edər, gəzişər və təzəcə boy verən yamyaşıl otlardan barmağımıza yüngül bir tutam tutar, ucunu yüngülcə burub üstünə xırdaca bir daş qoyar, «mənim sarılığım sənin,

sənin tərliyin mənim» deyərdik. Bu, bizim Novruz bayramındakı son diləyimiz idi, son ibadət kimi.

Bəlkə də anam yalnız öz kiçik yerli adətlərindən danışardı, Vətənimizin başqa ellərində, kənd və şəhərlərində başqa, daha gözəl, görməli, bilməli, qoruyub saxlamalı adətlərimiz var. Hamısını öyrənməliyik ki, heç biri unudulmasın. Əslində hamısı bir-birinə bağlı olan bu adətlərdə xalqımızın, ulu baba və nənələrimizin ürəyi, arzu və diləkləri mühafizə olunmuşdur. “Keçmiş olmayan xalqın gələcəyi də yoxdur”, - deyiblər. Biz də deyək, iki olsun, üç olsun, istəməyənlərin könlü puç olsun.

Amma bircə şeyi də yada salmaq lazımdır. Çox deyirlər ki, bu bayram da dinidir. Amma «deyl» deyənlər daha çoxdur. Bizim bircə sübutumuz budur ki, əgər dini bayram olsaydı, Qurban bayramı kimi, Qədir gecəsi, Oruculuq bayramı kimi onun da namazı olardı, duası olardı. Halbuki, dünyamızda yeganə bayramdır ki, nə rəsmi, nə qeyri-rəsmi namazı var, nə duası. Namazı da, duası da bizim istəklərimiz, millətimiz, xalqımız üçün xoş olan arzularımızdır.

Milli, təbiətlə bağlı ənənələrimizi araşdırdıqca qarşıma çoxdan öyrənmək istədiyim məlumatlar çıxırdı. Məsələn, bilmək istəyirdim ki, islami-hicri aylardan əvvəl bizim öz ay adlarımız olub, olmayıb? Ola bilməzdi ki, olmasın. Bildiyimiz kimi, millətimizin həyatı təbiətlə bağlıydı. Odur ki, təbiətin dəyişmələri bizdə öz xüsusi adlarıyla adlanmalıydı. Tanıdığım maldar-qoyunçu Rza kişi (Allah rəhmət eləsin!) ilin aylarını belə sadaladı: döl (oktyabr), dölardı (noyabr), qarbasan (dekabr), böyük çillə (yanvar), kiçik çillə (fevral), bozay (ona alaçarpo və ya alaçapan da deyirlər – mart), körpə (aprel), əmlək (may), yaz (iyun), yaylaq (iyul, avqust), küz (sentyabr). Əlbəttə, mötərizədəki qarşılıqlar mənimdir və nəzərə almaq lazımdır ki, burada aylar bir-biriylə sıx əlaqəliydi; miladi və

ya hicri aylar kimi dəqiq ölçüylə biri bitib o biri başlamırdı. Dölgardından böyük çilləyə və s. keçid kimi.

Mərhum Rza kişi gün adlarını da söylədi: xas günü, xasa günü, duz günü, tək günü, süd günü, ayna günü, adna günü.

Söylədiklərimin çoxunu öz doğmaca anamdan, atamın ikinci xanımı Məşəd Xeyri Xankişi qızından, qohum-əqrəbadan, qonşu qadınlardan öyrənmişəm; xüsusilə, adət və ənənələri. Məsələn, düyü adlarını və onların hansının hansı plovera uyğun olduğunu: sədrü düyüsü – səbzilov və fisincanplov, ənbərü düyüsü – toyuqplov, çıxırtma, akülə düyüsü – turşu-qovurma, şilyan düyüsü – südlülov, mərcilov, lobyacılov və başqa çilovlar üçün.

Xəbərçi çərşənbədə əsasən tərçilov, daşmalar; Yalançı çərşənbədə – lobyacılov, mərcilov, maşçilov, ət varsa, qır-qırplov; Su çərşənbəsində – südlülov; od çərşənbəsində – döymədöşəmə, parçadöşəmə, balıqçilov; Torpaq çərşənbəsində – paxlaçilov, şüyüdplov, fisincanplov; Yel çərşənbəsində - şirinplov, qaysavaplov, kişmişli ləvəngilov; Bayram axşamı toyuqplov bişirərdilər. Hərənin öz sınağı var deyər və bunları sayandan sonra zarafata salıb oxuyurdu anam:

Əriştə bəylər aşı,
Xingal onun yoldaşı.
Umac ilə bulamac
Vecsiz arvadlar işi.

Ağbirçəklərim deyərki ki: çərşənbə günü od, şam, səməni, un verməzlər, evi süpürməzlər (irəlicədən elə zəhmət çək); şənbə-çərşənbə: hamama, xəstəyə dəyməyə, hüzürə, ölü yerinə getməzlər. Axşam qaş qaralanda evdən ələk, maya verməzlər, un borcuna getməzlər. Məcburiyyət olsa, diləyə gələnin başından örpəyini götürüb sonra verərlər. Dırnaq tutmazlar. Kəsülülər bayramda mütləq barışmalıdır, həm də kiçiklər bö-

yüyük qulluğuna getməlidir. Yumurtaları əlvan boyayar, oğlan uşaqlarına hələ yalançı çərşənbədən başlamış döyüşdürmək üçün yumurta verər, «yox» deməzlər. Əgər yoxdursa, bəhanə üçün başqa söz deyərlər. Deyərlər: «Ayəmdə düşər şənbəyə Novruz». Şənbə gününə düşən Novruz ili çox mübah, sayalı hesab edilərdi. Bəzən ilaxır – Yel çərşənbəsi də bayram axşamına və ya gününə düşür. Əlbəttə ki, bu, iltəhvəl anından asılıdır. Gecəylə gündüzün tarazlaşdığı an İLTƏHVİL anı hesab olunur. Deyirlər ki, iltəhvəl ANINDA ağaclar başlarını YERƏ əyər – salama gələrlər torpağa. Deyirlər ki, İltəhvəl ANINDA bir anlıq deryada balıqlar quyruğu üstə qalxar.

Bu balıqla bağlı məzəli bir hadisə yadıma düşür: İltəhvələ az qalmış dalanımızın ağızında dayanmışdım. Yaxınlığımızda yaşayan böyük, əvəzsiz qəzəlhanımız, ən mahir meyxanaçı, ən hazırcavab və bədahətən şeir söyləmək ustadı Əliəğa Vahid keçəndə ayaq saxladı:

-QIZI, niyə kefsizsən?

-Nə bilim... - ağız süründürdüm. Dərdimi deyər, könlünü qəmləndirər bilməzdim İltəhvəl qabağı. Başa düşdü, imdadıma yetişdi, ruh verdi, bədahətən dedi:

Bu il, il təhvəl olur balqabaq üstə,
Deryada balıqlar duracaqlar ayaq üstə.
Atamla anam da savaşırlar dalaq üstə.

Allah rəhmət eləsin, ustad. Nə il balqabaq (boranı) üstə təhvəl olacaqdı, nə anası sağ idi, nə də atası... Dalaq da ki... Bəlkə Qurban bayramında yada düşərdi. Sadəcə bu üç misrayla bir qəmli könlü açar, ağlamağa hazır dodaqları güldürər bildi.

Çərşənbə xərəklərindən, xüsusilə ilaxır çərşənbə və bayram axşamı plovlarından yoxsul evlərinə, əlillərə, qocalara

pay apararlar. Özləri süfrə başında əyləşmədən əvvəl apararlar ki, «yox evi» üzülməsin.

Görüşəndə zarafatla, hənəklə «sən mənimlə çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm» deyə ağbirçəyin əlindən, sinə-sindən, tay-tuşun üzündən öpərlər. Ağbirçəklər qız-gəlinin, xüsusilə uşaqların alnından öpər: «üzündən öpmə uşağın – deyərlər – üzünün rəngi ölər» deyərlər: «uşağa nəfəs vermə – deyərlər – hər nəfəsdə bir çilə var».

Novruzun özünün oyunları, əyləncələri var. Bunların bir çoxunu əvəzsiz «Heydər baba»da Şəhriyarımız, həmçinin gözəl, unudulmaz Məcnunumuz Hüseynqulu Sarabski təsvir ediblər. Bunlardan «Qodu-qodu», «Təkəm», «Kilimarası» və başqalarını göstərmək olar. Hər bölgənin özünəməxsus meydan tamaşaları olub ki, bunların içərisində Novruzla ilgili olanlar xüsusi yer tutub və xüsusi coşğunluq, şadlıq, sevinc içində keçib.

Novruzla bağlı atalar sözü, məsəl, lətifə, rəvayətlər, xüsusilə tapmacalar, yanıltmaclar mövcuddur, yaranıb, yaşayıb və yenə də yaranmaqdadır.

«Təkəm» oyununun da öz mahnıları, sayaçı sözlərinə bənzər dördlükləri vardır. «Təkə»nin quraşdırılmış uyğun surətini gəzdirən uşaqlar, gənclər oxuyurdu:

Təkəmə bir pay gətir,
Qoyunları say gətir!
Təkəmi tez yola sal!
Özünlə bir tay gətir.

Mənim əziz, hörmətli oxucularım, elə bilməyin ki, nəyisə, kimisə unutmuşam. Yox!

Sözümün mənası var ki, onu sizə indi deyəcəyəm. Həyatın qanunudur. Heç kim dünyadan gedənlə getmir. Gedənimiz

olub, amma... Bununla belə yaşamalırıq. İngilislərdə bir adət var: kral öləndə baş kansler eyvana çıxıb elan edir: «Kral öldü» və dərhal «Yaşasın kral!» deyib yenisini xalqa təqdim edir. Bu adət də göydən düşməyib, xalq müdrikliyinin nəticəsidir. Bir üzü həyat, bir üzü ölümlü dünyada babalarımız heç vaxt Novruz bayramını qara bayram hesab etməmişlər. Hətta ölən adamın qırxı Novruz bayramınacan çıxmıyanda belə, hüzürə gələnələr üçün xüsusi şorqoğalı bişirilib. Nakam cavan üçün xonça bəzənib. Qara bayram yalnız və yalnız orucluğun axır günündə olub. Qətiyyətlə deyirəm: Novruzu qara bayram hesab etməyin, düşər düşməzi olar. Deyiblər ki, yeni il başını qara bayram eləsən, il qara gələr.

Dərdinizi qəlbinizin dərinliklərində gizlədin, düşməne kam olmamalırıq. «El ilə gələn qara gün toy-bayramdı» sözlərini əbəs deməyib babalar. O, el dərdir, bu el bayramıdır. Bayram ərəfəsində şəhidlərimizi, əzizlərimizi yad edək, yasin də oxudaq. Amma gənc nəslin qəlbindən bu yaranın sızılısını azaldaq, onları qaradan çıxartmaq biz ata-anaların işidir. Bayramlaşanda «Yeni ilin mübarək olsun! Neçə belə illərə yox, neçə gözəl illərə çıxasan» deyək bir-birimizə. Qoy Novruz balalarımıza fərəh gətirsin, xoşbəxt olsunlar! Qoy acı günlər bizlərə bir də qismət olmasın! Balalarımız bəxtəvər böyüsun, xalqımız ən müqəddəs arzularına qovuşsun!

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

A) ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN ÇAP EDİLMİŞ MƏQALƏ VƏ MÜSAHİBƏLƏRİ:

1. Aşıq Sənəm. "Kənd əməkçisinin təqvimi". 1988, s.16-17
2. Aşıq Sənəm. "Qobustan" toplusu. 1982, mart, №3, s.78
3. Bacı bayatıları. "Kredo" qəzeti. 1999, 9 noyabr, №4, s.5
4. Bayatı düşüncələrim. "Azərbaycan" türk kültür dergisi. Ankara, 1989, sayı 266, s.66-86 (Türk dilində)
5. Bayatı düşüncələrim. "Qobustan" toplusu. 1980, fevral, №4, s.24-29
6. Bayatılarla tanışlığım. "Filoloji araşdırmalar". XVII kitab. Bakı: Elm, 2002, s.69-75
7. Bu gün yalançı çərşənbədir. "Xalq qəzeti". 2002, 19 fevral, №41, s.5
8. Çərşənbələr. "İmpuls" qəzeti. 2001, 16 fevral, №7, s.1,15
9. Folklor və qadın-ana yaradıcılığı. "Azərbaycan" jurnalı, 1997, noyabr, №11-12, s.174-181
10. Xızır bayramları. "Vəfa" jurnalı. 2004, Mart, №3, s.6-7
11. Xızır Nəbi bayramı. "Elm və həyat" jurnalı, 1991, Fevral, №2, s.8-10
12. Xızır Nəbi bayramı. "Folklorşünaslıq məsələləri". Bakı, ADU, 1991, s.8-12
13. Xonçalar. "Dədə Qorqud" Elmi-ədəbi toplu. 2002, №3, s.144-152
14. Xonçalar. "Mədəniyyət dünyası". IV buraxılış, Bakı: Nurlan, 2002, s.52-60
15. Milli bağçamızdan yarpaqlar (I yarpaq "Anamın nağılları"ndan daha biri, II yarpaq "Şairnamə və vücudnamələr"). "Azərbaycan" jurnalı, 1999, oktyabr, №10, s.170-175

16. Milli bağçamızdan yarpaqlar ("Laədri nədir?", "Əkil, çəltiyim, əkil"). "Azərbaycan" jurnalı, 2001, yanvar, №1, s.168-172
17. Milli bağçamızdan yarpaqlar ("Bülbül, sənin işin qandı...". "Azərbaycan" jurnalı, 2001, mart, №, s.116-119
18. Novruz bayramı. "İmpuls" qəzeti, 2003, 14 mart, s.20
19. Novruz – təbiətin və könüllərin bayramı. "Xalq qəzeti". 2002, 20 mart, №64, s.2
20. Ocağınız daim yansın. Bu gün od çərşənbəsidir. "Xalq qəzeti". 2002, 5 mart, s.5
21. Sabah Xızır İlyas bayramı girir. "Avropa" qəzeti. 2001, 24-27 fevral, №11, s.13
22. Su çərşənbəniz mübarək! "Xalq qəzeti". 2002, 26 fevral, №46, s.5
23. Şirvanın aşıqları və onların yaradıcılığında bəzi məqamlar. "Azərbaycan" jurnalı, 1998, noyabr, №11, s.176-182
24. Tarixi bayatılar. ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası). 1977, №1, s.3-5
25. Tariximiz folklordadır. "Panorama" qəzeti, 1997, 28 may, №99, s.5
26. Tariximizlə səsləşən bayatılar. "Bakı" qəzeti. 1980, 6 may, s.4
27. Unudulmuş əziz günlərimiz. "Azərbaycan" jurnalı. 2001, sentyabr, №9, s.159-176
28. Unudulmuş əziz günlərimiz. "Ədəbiyyat" qəzeti . 2001, 23 fevral, №8, s. 1,2
29. Üç söz (I hissə). "Səhər" qəzeti.1998, 28 mart, №8, s.4
30. Üç söz (II hissə). "Səhər" qəzeti .1998, 1 aprel, №9, s.4
31. Yeni yaranan bayatılar. "Olaylar" qəzeti. 1999, 31 iyul-6 avqust, №55, s.7

B) ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN EV ARXIVİNDƏKİ ƏLYAZMALARI*:

1. Adət-ənənə. Əlyazması: P-1/15, 1 s.
2. Ağız ədəbiyyatı – folklorda təbiət. Əlyazması: P-2/2, 16 s. (23.07.2000)
3. Araz bayatıları. “Varlıq” dərgisinin redaktoruna məktub. Əlyazması: P-2/3, 5 s. (27.07.2000)
4. Aşıq Sənəmlə görüş. Əlyazması: P-9/4, 2 s., (04.05.87)
5. Bacı bayatıları. Əlyazması: P-2/7, 4 s., (oktyabr, 1999)
6. Bayatı düşüncələrim. Əlyazması: P-13/3, 25 s.
7. Bayatılarla tanışlığım. Əlyazması: P-38/7, 4 s., (25.12.78)
8. Bayram axşamı və iltəhvil. Əlyazması: P-1/14, 3 s.
9. Bayramın yaxın tarixi – əngəllər, yasaqlar. Əlyazması: P-1/6, 8 s.
10. Bəzi əmək mahnılarımız. Əlyazması: P-2/4, 6 s.,
Əlyazması: P-1/7, 8 s.
11. Çillə çıxarmaq. Əlyazması: P-1/16, 4 s.
12. Dörd qız (Çərşənbələrlə ilgili səhnə-tamaşa). Əlyazması: P-1/4, 6 s.
13. Əmək nəğmələrimiz. Əlyazması: P-2/4, 14 s., (19.07.2000)
14. “Folklor və biz”in suallarına cavab. Əlyazması: P-38/4, 3 s.
15. Folklor və qadın – ana yaradıcılığı. Əlyazması: P-1/24, 35 s.
16. «Xalq inciləri». Əlyazması: P-34/2, 13 s.

* Qeyd: Yazıçının arxivi müəyyən prinsip üzrə sistemləşdirilmiş, şifrələnmişdir. Yuxarıda “Əlyazması” sözünün qarşısındakı “P” hərfi qovluqları işarələyir. Ondan sonra gələn birinci rəqəm qovluğun nömrəsini, kəsr xəttindən sağdakı rəqəm isə həmin əlyazmanın qovluğun içindəki sıra nömrəsini bildirir. Ümumiyyətlə, arxivdə 157 qovluqda 1258 əlyazması, yaxud makina yazısı qorunur.

17. «Xəbərçi» çərşənbə. Əlyazması: P-1/8, 2 s.
18. Qardaş bayatıları. Əlyazması: P-2/5, 15 s., (17.07.2000)
19. Laədri nədir? Əlyazması: P-2/9, 6 s., (10.12.1999)
20. Mənim bayatılarım. Əlyazması: P-1/25, 3 s.
21. Milli bağçamızdan yarpaqlar. I Yarpaq – «Anamın nağılları»ndan daha biri, II Yarpaq – «Şairnamə və vücudnamələr». Əlyazması: P-9/1, 14 s., (fevral, 1998)
22. Nəğmələrimiz haqqında. Əlyazması: P-2/6, 11 s.
23. Novruz bayramı. Əlyazması: P-1/2, 4 s.
24. Novruz - təbiətin və könüllərin bayramı. Əlyazması: P-1/2, 8 s.
25. Od – atəş çərşənbəsi. Əlyazması: P-1/11, 3 s.
26. Su çərşənbəsi. Əlyazması: P-1/10, 3 s.
27. Şəhidlərimiz üçün söylənən ağıllar. Əlyazması: P-5/11, 3 s., (27.10.97)
28. Şirvan aşığı və onların yaradıcılığında bəzi məqamlar. Əlyazması: P-1/23, 17 s., (1997)
29. Tarixi bayatılar. Əlyazması: P-38/2, 7 s., (19.05.76)
30. Torpaq çərşənbəsi. Əlyazması: P-1/12, 3 s.
31. Üç söz. Əlyazması: P-2/8, 12 s., (fevral, 1998)
32. «Yalançı» çərşənbə. Əlyazması: P-1/9, 1 s.
33. Yanılmaclar. Əlyazması: P-5/11, 1 s.
34. Yel çərşənbəsi. Əlyazması: P-1/13, 2 s.
35. Yel yaxud ilaxır çərşənbə. Əlyazması: P-1/13, 3-4 s.
36. Yeni yaranan bayatılar. Əlyazması: P-29/5, 8 s., (23.7.1999)
37. Zəlzələ duası. Əlyazması: P-1/18, 1 s.

NAŞİRDƏN SON SÖZ

Cəfərzadələr ailəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına və elminə bəxş etdiyi hər üç alimin yaradıcılığında folklorun önəmli bir yeri vardır. Belə ki, Əzizə ananın özü həm yazıçı həm də filoloq, qardaşlarından Məmməd Cəfərzadə ixtisasca dialektoloq, Əhməd Cəfərzadə isə rus dili üzrə mütəxəssis olsalar da, Azərbaycan folklorunun da tədqiqatçısı, toplayıcısı və dərin bilicisi idilər. Hər birinin qeyd etdiyi kimi folklorla bu bağlılıq, bu məhəbbət anaları Böyükxanım Cəfərzadənin sayəsində yaranmışdı. Əzizə ananın təbirincə desək, "Folklor canımıza ana südü ilə hopmuşdur. Anam bir folklor xəzinəsiydi, nə vaxt nə lazım olsaydı xəzinəsini açardı və mən də lazım olduğu qədər götürüb bəhrələnərdim, istifadə edərdim." Bu fikri bir daha təsdiq edən Böyükxanım nənənin dilindən eşitdiyim və 1974-cü ildə lentə aldığım "Arzu-Qəmbər" dastanıdır ki, onun mətni həmin lent yazısı əsasında filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədnik Paşayev tərəfindən tərtib olunmuş, kitab şəklində nəşr edilmişdir. Əzizə ananın özünün qələmə aldığı Azərbaycan folklorunun nadir, az bilinən nağıllarını özündə cəmləyən "Anamın nağılları" adlı əsər də bu qəbildəndir.

Əzizə ana bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində folklor nümunələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Tale elə gətirmişdir ki, ömrünün son on dörd ilini də Əzizə ana Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) Folklor kafedrasında işləmişdir. Uzun illər boyunca yazdığı bədii əsərlərdə folklor və digər adət-ənənələrin elementlərindən geniş şəkildə bəhrələnərək onları daima ustalıqla təbliğ etmişdir. Bu dövrdə o, əsasən professional folklorşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Hələ 1963-cü ildə çap etdirdiyi ilk kitabı - tarixi janrda yazdığı "Natəvan haqqında hekayələr"ində Novruz, elçilik,

cehiz, toy adətlərinin təsvirinə rast gəlirik. Gələcəkdə öz əsərləri ilə oxucularının rəğbətini qazanacaq xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə sonralar da yaratdığı tarixi romanlarında, eləcə də publisistik əsərlərində bu ilk əsərində qoyduğu folklordan geniş istifadə ənənəsinə bütün yaradıcılığı boyu sadıq qalmışdır.

Əzizə ananın yazdığı sonuncu əsəri "Eşq sultanı" da bu qəbildən maraq kəsb edir. Burada da folklordan geniş istifadə olunub və Novruz bayramına xüsusi bölmə həsr edilib. Əsərdə Məhəmməd Füzuli və Mühibbi təxəllüsü ilə qəzəllər yazmış Sultan Süleyman Qanuninin şeirləri ilə yanaşı, iyirmi-yə yaxın bayatıdan istifadə olunub. O, romana Songül adlı gənc qız obrazı və mövzuya folklor elementləri, kiçik ibrətamiz rəvayətlər əlavə etməklə əsərə xəlqilik, şuxluq və şirinlik qatmışdır. Mən, ananın vəfatından sonra bu romanı redaktə edib 2005-ci ildə nəşr etdirdiyimə və onun gözü həsrətdə qalan oxucularına çatdırdığıma görə çox məmnunam.

Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində folklor mövzusu müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilib. Belə ki, Gülsümxanım Həslova bir sıra məqalələrini və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasını "Əzizə Cəfərzadə və folklor" (2016) mövzusunda həsr edərək bu sahədə mükəmməl tədqiqat işi ərsəyə gətirmişdir.

Əzizə ana uzun illər radio və televiziya da, eləcə də dövrü mətbuatda Novruz, Xızır Nəbi, Yelda gecəsi, Çillə çıxartmaq və s. kimi günümüzdə unudulmaq üzrə olan adət-ənənələrimizi uğurla təbliğ etmişdir. Amma təəssüf ki, bunlar ancaq yaşlı nəslin yaddaşında qalmış və bir kitab şəklində toplanıb gənc nəslə çatdırılmamışdır.

Bir neçə ildir ki, Əzizə ananın və eləcə də anası Böyükxanımın, qardaşları Məmməd və Əhməd Cəfərzadələrin bu sahədəki çıxışlarını, məqalələrini, topladıqları folklor nümunələrini, "xəlqiyyat dəftərləri"ni xalqa çatdırmaq arzu-

sunda olmuşam. Amma bu materialların çoxu pərakəndə şəkilə və təsnif edilmədən yığıldığı, üstəlik bir qismi də audio yazılarda olduğu üçün professional bir çalışmaya ehtiyac vardı. Bu ağır və məsuliyyətli işi Əzizə ananın keçmiş aspirantı, hal-hazırda BDU-nun Folklor kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə İslamzadə məmnuniyyətlə öz öhdəsinə götürüb bir ilə yaxın müddətdə bu materiallar üzərində çalışdı. Sizə təqdim olunan bu kitab da həmin gərgin əməyin bəhrəsidir. Buna görə, bütün Cəfərzadələr ailəsi adından Kəmalə xanıma sonsuz təşəkkürümüzü bildirirəm. Eləcə də Əzizə ananın əsərlərinin çapa hazırlanmasında həmişə mənə yardım göstərən, kitabı ilkin variantda redaktə etmiş rəhmətlik bacım Kəmalə Cəfərzadəyə və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanovaya minnətdaram.

Anamın əziz oxucusu! Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, indi təqdim olunan əsər Cəfərzadələrin folklor araşdırmalarını özündə toplayan ilk kitabdır. Ömür vəfa etsə, sizə Böyükxanım, Məmməd və Əhməd Cəfərzadələrin də folklor topluslarını çətdirəməyə çalışacağıq.

Gələnlərdə görüşmək ümidi ilə...

Turan İbrahimov

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
BAYATI DÜŞÜNCƏLƏRİM.....	7
AŞIQ SƏNƏMLƏ GÖRÜŞ.....	7
«FOLKLOR VƏ BİZ» QƏZETİNİN SUALLARINA CAVAB.....	10
BAYATILARLA TANIŞLIĞIM.....	12
TARİXİ BAYATILAR.....	15
QARDAŞ BAYATILARI.....	27
ŞƏHİDLƏRİMİZ ÜÇÜN SÖYLƏNƏN AĞILAR.....	39
ÜÇ SÖZ.....	43
BAYATILARDA YAŞAYAN İKİ ƏFSANƏ.....	57
«XALQ İNCİLƏRİ».....	58
MƏNİM BAYATILARIM.....	70
BAYATI – AZƏRBAYCAN POEZİYASININ ŞAH ƏSƏRİ.....	71
YENİ YARANAN BAYATILAR.....	73
ARAZ BAYATILARI.....	79
BAYATI DÜŞÜNCƏLƏRİM.....	84
NƏĞMƏLİ DÜNYAM.....	104
MAHNILARIMIZ HAQQINDA.....	104
ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİMİZ.....	115
«ANAMIN NAĞİLLARI»NDAN DAHA BİRİ (“Tello” və “Apardı sellər Saranı” mahnıları haqqında).....	129
“LAƏDRİ” NƏDİR?(<i>Cəbi oğlu Cavada həsr olunmuş mahnı barədə</i>	134

ELİN HƏMDƏRDİ AŞIQLAR.....	140
ŞAIRNAMƏ VƏ VÜCUDNAMƏLƏR.....	140
ŞİRVAN AŞIQLARI VƏ ONLARIN YARADICILIĞINDA BƏZİ MƏQAMLAR	151
AVTOBİOQRAFİK MƏHƏBBƏT DASTANLARI	168
ETNOQRAFİK LÖVHƏLƏR.....	179
FOLKLOR VƏ QADIN – ANA YARADICILIĞI	180
XONÇALAR	206
MİLLİ MƏRASİM MƏDƏNİYYƏTİMİZ	
UNUDULMUŞ ƏZİZ GÜNLƏRİMİZDƏN	218
«YELDA GECƏSİ» bayramı	219
ÇİLLƏ ÇIXARMA BAYRAMI.....	220
XIZIR NƏBİ BAYRAMI	225
NOVRUZ BAYRAMI.....	241
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR	269
NAŞİRDƏN SON SÖZ.....	273

HƏYATIN ANLARI

HƏYATIN ANLARI

Əzizə Cəfərzadə Novruz adət-ənənələrindən danışarkən (1999)

Əzizə Cəfərzadə folklor bilicisi olan anası Böyükxanım
Cəfərzadə ilə (Şamaxının Tava kəndi, 1975)

Əzizə Cəfərzadə Aşıq Sənəmdən müsahibə alarkən
(Balakən rayonunun Gülüzən kəndi, 1975)

Əzizə Cəfərzadə amasiyalılardan folklor toplayarkən (2001)

Əzizə Cəfərzadə Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasında (1996)

Prezident Heydər Əliyev, Mirvarid Dilbazi, Əzizə Cəfərzadə və başqa elm-mədəniyyət xadimləri Novruz şənliyində (Şirvanşahlar sarayı, 21 mart 1998-cı il)

Prezident Heydər Əliyev, Mirvarid Dilbazi, Əzizə Cəfərzadə,
Şəfiqə Məmmədova və başqa ziyalılar Novruz şənliyində
(Şirvanşahlar sarayı, 21 mart 1998-cı il)

Çərşənbələr

Su çərşənbəsi lövhələri

Od çərşənbəsi lövhələri

Torpaq çərşənbəsi lövhəsi

Yel çərşənbəsi lövhələri

Novruzla bağlı lövhələr

Kəmalə Cəfərzadə BDU-nun Filologiya fakültəsində keçirilmiş "Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında Novruz" mövzusunda elmi seminar (Mart, 2017)

BDU-nun Filologiya fakültəsi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının təşkil etdiyi "Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında Novruz" mövzusunda elmi seminarın iştirakçıları (Mart, 2017)

Filologiya fakültəsinin dekani Elçin Məmmədov Əzizə Cəfərzadəyə həsr olunmuş tədbirdə çıxış edərkən (Mart, 2017)

BDU-da keçirilmiş "Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında Novruz" mövzusunda elmi seminarın iştirakçıları (Mart, 2017)

Turan İbrahimov və başqa BP əməkdaşları Londonda təşkil etdikləri Novruz şənliklərində (mart 2007, 2008)

Əzizə Cəfərzadənin ev muzeyindən əşyalar

Əzizə Cəfərzadənin tikdiyi yelpik və quramalar

Əzizə Cəfərzadənin mis qablar kolleksiyası

Əzizə Cəfərzadənin ev muzeyindən əşyalar

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 11.03.2020
Şərti çap vərəqi 13,5. Sifariş № 55
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500 .

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı,   riş h r, 3-c  Maqomayev 8 /4

